

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ГОЛОВНЕ АРХІВНЕ УПРАВЛІННЯ ПРИ
КАБІНЕТІ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ
ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ

А.В.Кентій

УКРАЇНСЬКА
ПОВСТАНСЬКА
АРМІЯ
в 1942 — 1943 рр.

Київ - 1999

КЕНТІЙ *Анатолій Вікторович* - головний охоронець фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України, член робочої групи з вивчення ОУН-УПА при Інституті історії України НАН України

В книзі на підставі невідомих і недостатньо досліджених архівних матеріалів висвітлюється історія створення, розбудови і бойових дій Української повстанської армії (УПА) від часу активізації перших боїв ОУН(СД) восени 1942 р. і до кінця 1943 р., коли діяльність УПА поширилася за межі північно-західного регіону України.

Книга видається в обмеженій кількості примірників, передусім для потреб Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА.

Відповідальний редактор - д.і.н. С.В.Кульчицький

Комп'ютерний набір - Л.В.Дубич

Оригінал-макет підготувала - Л.А.Гречина

У разі передруку матеріалів узгодження з Інститутом історії України НАН України обов'язкове.

ISBN 966-02-0757-3

© Інститут Історії України
НАН України

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ В УКРАЇНІ І ПЛАНИ ОУН(СД)

Останні місяці 1942 р. мали вирішальне значення для докорінного звороту в ході бойових дій між збройними силами фашистського блоку і Об'єднаних Націй. 8 листопада 1942 р. на узбережжі Марокко і Алжіру в Північній Африці в рамках операції "Торч" висадилися англо-американські війська. Водночас атакували позиції німців під Ель-Аламейном з'єднання 8-ї британської армії. І, нарешті, захитався Східний фронт. 19 листопада 1942 р. перейшла у контрнаступ під Сталінградом Червона армія, котра 23 листопада завершила оточення 300-тисячного угруповання 6-ї німецької армії Ф.Паулюса. Намагання фельдмаршала Е.Манштейна деблокувати оточенні війська завершилися невдачею. 2 лютого 1943 р. вони капітулювали.

Значення цих подій для посилення боротьби волелюбних народів проти країн фашистського блоку і для піднесення руху Опору на всіх захоплених гітлерівцями територіях важко переоцінити. Вони справили сильний вплив й на український народ, котрий чинив впертий спротив нацистським окупантам. Вони, мабуть, вперше відчули, що під ногами захитався ґрунт. Так, у доповіді батальйона пропаганди німецьких збройних сил на південній ділянці Східного фронту про моральний стан населення України за жовтень 1942 р. повідомлялося, що наступальні дії більшовиків, особливо тривалі бої під Сталінградом і ширші масштаби діяльності партизанських загонів, розглядаються місцевими мешканцями "як слабкість німецького вермахта", а тому "явно відчувається зростаюче негативне ставлення до німців і зневіра до їхніх заходів"¹.

Широкого розголосу серед населення окупованих теренів набув перехід з Сумщини на Правобережну Україну, у райони українсько-білоруського Полісся, двох

з'єднань червоних партизанів під командуванням С.Ковпака і О.Сабурова. Цей рейд викликав серйозне занепокоєння німецької адміністрації. Вона усвідомлювала, що добре озброєні партизанські формування активізують усі форми опору окупаційній політиці, підніматимуть на збройну боротьбу все більші маси українського народу.

Німці докладали багатьох зусиль, щоб нейтралізувати дії вищезгаданих партизанських з'єднань, не допустити партизанської війни у нових теренах. Ці спроби не принесли помітних успіхів. "В Житомирській окрузі, - говориться в інформаційному зведенні поліції безпеки і СД від 12 лютого 1943 р., - проведена велика операція проти банди Ковпака. Проте у зв'язку з тим, що банда мала у своєму розпорядженні великі сили, не вдалося остаточно її знищити". Таких визнань у німецьких документах буде все більше й більше.

Ретельно аналізуючи розвиток антифашистського руху опору на окупованих територіях, в тому числі й в Україні, німецькі функціонери приходили до висновку, що головна загроза цих народних виступів криється в тому, що вони набувають організованих форм. "Надзвичайна активність великих банд у різних місцевостях, - підкреслюється у вже цитованому німецькому документі, - переконливо свідчить про те, яке велике значення надають радянські керівні органи питанням дезорганізації відбудовних робіт в окупованих областях, особливо руйнуванню шляхів сполучень з тим, щоб перешкоджати підвозу для фронту"².

Викликала велике занепокоєння окупантів, як свідчить летючка "До населення Волині", й та обставина, що більшовики за допомогою своїх агентів прагнуть викликати "серед несвідомого й дезорієнтованого населення національне повстання", прилучити "легковірну молодь із зброєю в руках до так званого визвольного руху"³. Не варто казати, що такий розвиток подій, враховуючи високу активність червоних партизанів, поставив б німецьку адміністрацію у надзвичайно скрутне становище. Тому нацистські спецслужби намагалися не допус-

луги розширення зони бойових дій партизанів і повстанців усіх гатунків у своєму тилу, паралізувати будь-які спроби скоординованих дій усіх сил антифашистського руху опору.

Одним з перших почав працювати в цьому напрямку начальник поліції безпеки і СД генеральної округи Волинь-Поділля оберштурмбанфіюрер Пютц. Він вступив у контакт з керівником "Поліської січі". Причиною цього був лист, який Т.Боровець-Бульба ще наприкінці серпня 1942 р. направив на адресу рейхскомісара України Е.Коха.

У цьому листі командуючий УПА ("Поліська січ") наголошував, що дії його бойових підрозділів проти німців улітку 1942 р.* були відповіддю "на злочинну політику фізичного знищення цілих націй". Разом з тим Боровець-Бульба заявляв, що коли "німці перейдуть на методи нормальної військової окупації й припинять усі свої масові репресії", то УПА "Поліська січ" "буде суворо дотримуватися нейтралітету стосовно їх війни проти червоної Москви".

Наприкінці листопада 1942 д-р Пютц і Боровець-Бульба зустрілися в райцентрі Березне на Рівнещині. На пропозицію німецької сторони щодо співробітництва у боротьбі з червоними партизанами отаман "Бульба" начебто дав згоду, але висунув досить категоричні вимоги: визнати самостійність України та негайно домогтися звільнення всіх українських політичних в'язнів, включаючи С.Бандеру, Я.Стецька та ін.

Зрозуміло, що ці вимоги не могли бути прийняті, не кажучи, що вони були поза компетенцією шефа поліції безпеки і СД генеральної округи Волинь-Поділля. Це роздратувало д-ра Пютца. Після безплідної дискусії він

* Аногеем цих дій, за словами Т.Боровця-Бульби, був напад його загонів в ніч на 19 серпня 1942 р. на залізничну станцію Шенетівка, де в той час стояли німецькі товарні ешелони. Бульбівці, вчинивши перестрілку з мадярською охороною, вивезли до лісу частину різного майна.

попередив Боровця-Бульбу, що "продовження бандитської війни після цього останнього заклику призведе не тільки до нещастя і страждань його самого і його спільників, а й для всього українського народу". З свого боку Т.Боровець зажадав, щоб йому дали 14-денний термін для вивчення й обговорення німецьких пропозицій"⁴.

І ось 8 грудня 1942 р. д-р Пютц отримав відповідь. В ній зазначалося, що бульбівці "розглядають Німеччину як тимчасового окупанта, а не ворога" і прагнуть дотримуватися нейтралітету до закінчення війни між Німеччиною й СРСР. "Якщо німецька влада, - говорилося у листі Боровця-Бульби, - і надалі буде ще активніше виступати проти українського населення, тоді ми змушені будемо, зрозуміло, перетворити наш нейтралітет в антинімецьку боротьбу".

Така поведінка "Бульби" аж ніяк не влаштовувала окупаційну владу, і німці стали на шлях дискредитації командира "Поліської січі", внесення розбрату в лави його прихильників. Невдовзі всі німецькі функціонери у генеральній окрузі одержали вказівки про необхідність будь що домогтися ізоляції Т.Боровця і каральними акціями проти цивільного населення всіякò підкреслювати відповідальність за це ватажка "Поліської січі". Водночас ставилось завдання спровокувати бойові зіткнення між загонами "Бульби" та червоними партизанами, зірвати існуючий між ними нейтралітет. І цього нацистам вдалося досягти.

Не погодившись на німецькі умови, Боровець-Бульба разом з тим не збирався загострювати свої стосунки з окупаційною владою. Програму своїх дій він частково виклав 15 січня 1943 р. у повідомленні Головної команди УПА ("Поліська січ"). В ньому, зокрема, спростовувались заяви німецької адміністрації, начебто українські повстанці, тобто бульбівці, нападають на окремих німецьких службовців. Підкреслювалося, що українські партизани "не переводили жодних військових операцій спільно з советськими партизанами, не служили їм жод-

ними інформаціями та нікуди їх не надсилали"* . "Завданням української партизанки як зародка Української національної армії, - говорилося у повідомленні, - є оборона цивільного населення, а не наражування його на зайд та передчасні репресії"⁵.

Згаданий вище шеф поліції безпеки і СД генеральної округи "Волинь-Поділля" не збирався форсувати події, розуміючи, що в українському русі опору є сили, котрі не прагнули занадто загострювати стосунки з окупаційною владою. Тому Пютц нагадав своїм підлеглим, що залишаються в силі його вказівки від 16 листопада 1942 р. Згідно з ними пропонувалося "утриматись від арештів серед оунівців та інших прибічників українського націоналістичного руху". Ставилось завдання насамперед виявити і встановити коло осіб, ворожих німецькому режиму⁶.

Зростаючий партизанський рух та інші форми антифашистського спротиву на окупованій території СРСР турбували не тільки місцеву німецьку адміністрацію. 18 грудня 1942 р. це питання стало предметом обговорення на спеціальній нараді у Берліні за участю представників імперського міністерства у справах окупованих східних областей і генерального штабу ОКХ Німеч-

* Свою позицію стосовно ситуації на Волині-Поліссі Т.Боровець-Бульба виклав 15 березня 1943 р. в листі на ім'я відповідних німецьких чиновників. Зважаючи на успіхи радянських військ на фронті, отаман дійшов висновку, що обставини змушують його "змінити своє досьогочасне становище супроти Німеччини та перейти від нейтралітету до чинної допомоги в боротьбі з більшовизмом". При цьому "Бульба" вже не висував, як раніше, політичних вимог, а закликав німців "злагоднити" своє ставлення до українців, забезпечити його загони "воєнним матеріалом". Німці, як завжди, нічого конкретного не обіцяли, але вимагали, щоб отаман якнайскоріше включився до боротьби з червоними партизанами. Переговори між обома сторонами тривали й далі. (З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1994, № 1. - С.136).

чини. Її учасники обговорили можливість "докорінних змін східної політики" Третього рейху, щоб у такий спосіб завоювати прихильність місцевого населення, в першу чергу росіян і українців, і залучити його до боротьби з більшовизмом.

Однак А.Гітлер, вже у котрий раз, відкинув усі пропозиції. З цього приводу колишній військовий аташе посольства Німеччини у Москві генерал Кестрінг, який добре знав позицію фюрера, зауважив, що останній "заявив раз і назавжди, що він і не думає надати народам Росії незалежність". І в цьому пункті, як відомо, А.Гітлер був непорушним до кінця. А це призвело до того, що наміри німців використати місцеве населення на окупованій території для досягнення перемоги над СРСР не дали у підсумку очікуваного результату. У цей час на території Волині-Полісся поряд з іншими антифашистськими силами поступово активізується й діяльність збройних підрозділів бандерівської ОУН. Одним з перших організаторів цих формувань вважається С.Качинський ("Остап"), відомий діяч визвольного руху у згаданому регіоні*. Саме його як командира перших

*. Твердження П.Мірчука про те, що наприкінці 1942 р. С.Качинський був військовим референтом крайового проводу ОУН на ЗУЗ слід сприймати обережно. Військовий діяч ОУН Л.Павлишин називає у цей час військовим референтом КП ОУН на ЗУЗ В.Івахіва. Йому суперечить відомий військовий працівник В.О."Заграва" УПА-Північ Р.Петренко ("Омелько", "Юрко"), вважаючи Івахіва на початку січня 1943 р. уповноваженим ГВШ ОУН для інспектування теренів Волині-Полісся. Сучасний дослідник В.Сергійчук в одній з публікацій наводить документ про створення у Рівному 27 липня 1941 р. "Першого куреня Українського Війська ім.Холодного Яру". Його командиром став один з керівних працівників Рівненської округи ОУН на ПЗУЗ "Остап". Цілком ймовірно, що це й був С.Качинський (Військо України. - 1993. - Ч.3. - С.22). Наступна згадка про нього зустрічається в інформаційному повідомленні поліції безпеки і СД з окупованих східних областей від 19 червня 1942 р. ..

відділів УПА на ПЗУЗ вперше назвав часопис політвідділу УПА "До зброї" (Ч.І за липень 1943 р.). За традицією командиром "першої сотні УПА" визнається І.ПЕРЕГІЙНЯК ("Довбешка", "Коробка"). Обидва зазначені командири загинули узимку 1943 р. під час перших сутичок з німцями. Слідом за згаданою сотнею постали інші сотні УПА в районах Колки-Степань, в Пустомитських лісах на Костопільщині, в Кременецькому районі⁷.

Проте необхідно зауважити, що згадані вище формування ОУН(СД) ще не належали до "Української повстанської армії", створеної пізніше бандерівським проводом ОУН. Назва "УПА" пов'язувалась у той час головним чином з "Поліською січчю". Крім того, ідея створення загальноукраїнської збройної сили на базі розрізних партизанських відділів різних політичних проводів українства ще не набула реальних рис. Це сталося тільки навесні 1943 р. з ініціативи Т.Боровця-Бульби. Саме тому, за словами командира УПА-Захід В.Сидора, лише у квітні 1943 р. збройні загопи ОУН(СД) стали "всеукраїнськими відділами УПА".

У контексті зазначеного варто висловити ставлення до усталеного на сьогодні, але все ж документально не підтвердженого факту, що УПА, керована бандерівським проводом ОУН, виникла восени 1942 р. Так би мовити, юридичною підставою для цього факту стала, як відомо, постанова Української головної визволь-

Тут говориться про збори членів Рівненського обласного проводу ОУН 2 травня 1942 р. у с.Понеблї, на яких був присутній "Остап" - "голова організації Бандери на Волині" (Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. - С.565). Хоча достовірність цієї інформації слід сприймати обережно, але факт приналежності "Остапа" до керівних структур ОУН(СД) на Волині-Поліссі не викликає сумнівів. Згадує "Остапа" як Рівненського обласного коменданта й командир відділів УПА Є.Басюк ("Чорноморець"), котрий отримав від нього вказівку про створення у липні 1941 р. у Гоцанському районі відділів "Січ".

ної ради (УГВР) від 30 травня 1947 р. "Про визнання дня 14-го жовтня 1942 р. днем постановня Української повстанчої армії (УПА) та про встановлення цього дня святковим днем УПА".

В преамбулі постанови наводиться й головний аргумент на користь згаданого факту, а саме: "В місяці жовтні 1942 р. на Поліссі постали перші збройні відділи, що дали початок Українській повстанчій армії".

Однак відомі на сьогодні офіційні документи ОУН-УПА за 1942-1944 роки не підтверджують фактів створення у жовтні 1942 р. УПА, керованої бандерівським проводом ОУН. В наказах і відозвах Головної команди УПА, очолюваної в березні-листопаді 1943 р. "Климом Савуром" (Д.Клячківський), в матеріалах III надзвичайного великого збору ОУН (серпень 1943 року), в інших документах одностайно стверджується, що УПА постала навесні 1943 р. Й у своїй відозві від травня 1945 р. "Бійці й командири Української повстанської армії!" ніхто інший, як сам головний командир УПА "Тарас Чупринка" (Р.Шухевич) прямо заявив, що український народ "в 1943 році Вам, українські повстанці, передав він зброю в руки з наказом до останнього боронити ідею української самостійності"⁸.

Такої ж думки дотримується мельниківець Я.Гайвас. У своїх спогадах "Коли кінчалася епоха" він стверджує: "Документи вказують, що ті всі пропагандисти, які намагаються довести, що ОУН (СД), або як їх називали популярно "бандерівці", створили УПА в 1942 р., просто творять легенди"⁹.

Поява ж згаданої вище постанови УГВР у жовтні 1947 р. була обумовлена, на нашу думку, політичними мотивами, потребою ще раз наголосити, що бандерівська ОУН піднялась на збройну боротьбу проти німецьких окупантів ще до того, як в листопаді 1942 р. висадка західних союзників у Північній Африці і оточення 6-ї німецької армії під Сталінградом створили передумови для корінного повороту в ході Другої світової війни на користь Об'єднаних Націй.

Щодо посилення істориків з середовища ОУН-УПА на деякі німецькі документи за жовтень-листопада 1942 р., де згадується існування "банд" на теренах Волині-Полісся, то там під згаданою назвою діяли загони і групи Боровця-Бульби та червоних партизанів, частково мельниківців. І це зовсім не стосується бандерівців, які у той час були фактично непомітні як збройна сила. Якщо ж вважати жовтень 1942 р. днем постановня УПА, то це може бути щонайбільше УПА Боровця-Бульби, хоч вона, як відомо, виникла раніше.

Повертаючись до питання про творення на зламі 1942-1943 рр. збройних відділів і груп ОУН(СД), слід підкреслити, що цей процес мав першажно стихійний характер, тобто проводився з ініціативи окремих керівників місцевих оунівських організацій. Це підтверджує такий авторитетний свідок, яким був В.Сидор ("Вишитий", "Шелест"), майбутній командир УПА-Захід*. Він писав: "Властиво УПА створило саме життя. Старшина доручень**", висланий на Полісся 11.1943 р. в

* Сидор Василь (1911-1949 рр.). Народився у Сокальському районі на Львівщині, вчився у Львівському університеті й польській військовій школі. За участь у національно-визвольному русі засуджений поляками до ув'язнення. В 1939-1941 рр. - військовий референт крайового проводу ОУН на ЗУЗ, член Військового штабу ОУН. Разом з Р.Шухевичем перебував у складі батальйону "Нахтігаль", а потім у 201-му поліцейському батальйоні у Білорусії. З кінця 1942 р. перейшов на нелегальне становище і працював у військовій референтурі проводу ОУН(СД). Один з організаторів УПА на Волині й УНС в Галичині. У січні 1944 р. призначений командиром УПА-Захід. Полковник УПА. З 1947 р. - Генеральний суддя ОУН і провідник ОУН Карпатського краю. Вважався добрим фахівцем військової справи, відзначався особистою хоробрістю. Загинув у квітні 1949 р. на Станіславщині.

** Це міг бути Ю.Ковальський. Джерела ОУН-УПА стверджують, що з цим завданням на Волинь-Полісся були надіслані Ю.Ковальський й сам В.Сидор.

справі розглянути той надзвичайно придатний терен, зорганізувати і пов'язати окремі повстанські відділи, вернувся й позвітував, що такі відділи, слабкі чисельно та міцні якісно, існують на Поліссі вже від листопада 1942 р. і діють".

За словами "Шелеста", "прямокутник на північ від лінії Ковель-Сарни, частинка українських територій, точніше, шматок Полісся, замкнений містами Брест-Литовський-Турів-Олевськ-Любомль, простором в 75 тис. кв.км, став колискою Української повстанської армії"¹⁰. Отож, якщо довіритися тому, що писав В.Сидор у статті "Два етапи УПА (Спроба огляду повстання і дій УПА в період німецької окупації)", то цілком очевидно, що члени ОУН(СД), не чекаючи додаткових вказівок проводу і Головного військового штабу ОУН(СД), стали на шлях творення власної збройної сили й намагалися виступити проти німецького окупанта України.

Таку точку зору фактично поділяв й Р.Шухевич. Він зазначав, що "активний, бойовий елемент Полісся та північної Волині, зорганізований у рядах ОУН, керованої Степаном Бандерою" восени 1942 р. "почав творити збройні групи"*. Але у цьому зізнанні, як бачимо, не йдеться про вказівки проводу ОУН(СД) здійснити організаційне об'єднання розрізнених загонів і груп в єдиний бойовий організм, кинути їх в боротьбу проти нацистів. Все це сталося пізніше.

* Один з відомих командирів Української повстанської армії Ю.Стельмашук ("Рудий", "Кайдаш") на допиті в НКВС (січень 1945 р.) показав, що в липні 1942 р. він після розмови з "Климом Савуром" мав зустріч з військовим референтом проводу ОУН на ПЗУЗ "Сомом". Останній поставив перед Ю.Стельмашуком, який на той час був військовим референтом Ковельської округи ОУН Волинської області, такі завдання: підготуватися до проведення старшинських вишколів кадрів, посилити військове навчання членів ОУН, підібрати кандидатури на командирські посади у майбутній військовій окрузі (В.О."Турів") (ЦДАГО України, ф.1, оп.22, спр.861, арк.31).

Стихійний характер виникнення восени 1942 р. збройних відділів ОУН(СД) і мельниківської ОУН на Волині-Поліссі підтверджують й інші очевидці. Зокрема, Я.Гайвас пише, що згадані відділи "створять організаційні чинники в терені, хоч їхні проводи ще не дали ні доручень, ні напрямних, як це і для чого робити"¹¹.

Пожвавлення націоналістичних сил у цьому регіоні відзначає й відомий письменник Улас Самчук. І пов'язує він цей факт саме з поразкою німецьких військ під Сталінградом. За його словами, з середини лютого 1943 р. "партизанка, яка до цього часу перебувала в стадії підготовки й вичікування, почала активізуватися". Хоча У.Самчук говорить про щоденні напади повстанців на німецькі окупаційні установи, проте він зауважує, що "ходило покищо про мобілізацію засобів зброї, амуніції, харчових запасів ...Як також організацію своїх точок опору на довшу мету"¹².

Отож, як згадує відомий військовий працівник ОУН-УПА Л.Павлишин ("Вовк", "Ігор"), на початку грудня 1942 р. у Львові нарешті зібралася "військова конференція бандерівського проводу ОУН". У ній взяли участь "урядуючий" провідник М.Лебедь, член проводу І.Климів ("Легенда")*, військовий референт проводу Д.Грицай ("Дуб", "Перебийніс"), військові референти крайових проводів ОУН на ЗУЗ, ПЗУЗ, ОСУЗ, Л.Павлишин, В.Івахів ("Сом"), М.Медвідь ("Карпович"). Всі присутні виявили повну солідарність у питанні щодо необхідності форсувати створення збройних сил ОУН(СД), проте мали різні думки стосовно тактики і стратегії збройної боротьби ОУН.

Наприклад, Л.Павлишин говорив, що маючи "під командою військо, можна було б торгуватися, і боротися за самостійну Україну". Але зараз, як він вважав, "во-

* Вже через день чи два після цієї конференції, а саме 4 грудня 1942 р. І.Климів був схоплений гестапо і замордований у в'язниці. Водночас до рук німців потрапили ще два члени проводу ОУН(СД) - Д.Грицай і Я.Старух.

ювати на два фронти - не час. Треба мати гнучку тактику і мудру політику". Проякнута песимізмом була й промова М.Медвідя. Він заявив, що створити "армію з затурканого загалу вряд чи вдасться". До того ж, за його словами, самі "військові інструктори" не мають чіткого уявлення про те, яким має бути характер збройної боротьби ОУН. І він сам не впевнений, що таким шляхом вдасться вибороти незалежну Україну.

Однак переважна більшість учасників згаданої конференції дивилася не майбутнє з оптимізмом. І для цього, здавалося, були підстави. Адже між Німеччиною і СРСР точилася кровопролитна боротьба, і важко було припустити, що обидві сторони не знесилять одна одну. Тому "Легенда" рішуче висловився за необхідність створити "сильну армію з усіма родами військ, справжні збройні сили ОУН". Він підкреслив що "тільки силою і тотальним спротивом більшовикам завоюємо собі визнання і славу". На його думку, збройна боротьба ОУН мала спрямовуватися й проти німців, але головний ворог-більшовики.

Такого ж погляду дотримувався й В.Івахів. За його словами, "вже давно назріла потреба захисту", бо німці за допомогою поляків нищать і грабують українців на Волині-Поліссі, а "волиняни і поліщуки створюють відділи самооборони". Він підтримав "Легенду", заявивши, що треба "готувати населення до спротиву більшовикам". Такою тактикою ОУН ослабить найпершого ворога і змусить "повірити в себе не тільки Європу, але й світ". Івахів прямо сказав: "Давайте створимо повстанчу армію! Цим ми утремо носа різним партизанам, що нищпорять по лісах... Будуть збройні сили, тоді не тільки поляки, а й німці почнуть боятися нас".

З цими закликами в цілому погодився й М.Лебедь, котрий підкреслив, що треба приступити до створення власних збройних сил, але вести цю роботу обережно, для початку у Західній Україні, яку треба у німців відво-

ювати, а потім захистити перед більшовиками. При цьому "урядуючий" провідник ОУН звернув увагу присутніх на потребу термінового вироблення гнучких заasad збройної боротьби: "коли і з ким воювати, за яких умов?... Яку тактику вибрати: партизанську чи польову, армійську?" та інше.

Конференція прийняла постанову, у якій відзначалося, що час, коли німці і більшовики воюють, "треба використати для широкої роботи по створенню збройних сил ОУН". Водночас підкреслювалося, що "все боєздатне населення повинно стати під знамена ОУН для боротьби проти смертельного більшовицького ворога. Члени ОУН мають зайняти командні пости в майбутніх військових з'єднаннях"¹³. Сам М.Лебедь, згадуючи миттєвину, у своїй книзі про УПА пише, що "у грудні 1942 р. провід Організації видає наказ тереновому проводові Волині переорганізувати існуючі вже дрібні збройні відділи та організувати широко розплановану збройну самооборону, боротьбу українського народу"¹⁴. Так було зроблено вирішальний крок на шляху щодо переведення "ідеї в чин".

Коли різні течії українського руху опору приступали до творення власних збройних сил на окупованій території, то тут дали знати себе дві протилежні тенденції. Так, бульбівці і мельниківці виходили з того, що майбутні збройні формування мають організаційно відокремлюватись від партійної "сітки" і їх повинні очолювати військові фахівці. Щодо бандерівців, то тут переважала думка, щоб організаційні люди, тобто провідники, стали на чолі збройних загонів або ж тримали їх діяльність під своїм жорстким контролем. Це, як показано нижче, було притаманно для Волині-Полісся.

Правда, й у Галичині, коли розпочалось створення УНС, деякі провідники досить хворобливо реагували на спроби військових керівників самостійно вести доручену їм ділянку роботи. Зокрема, у звіті Дрогобицького обласного проводу ОУН(СД) за жовтень 1943 р. відмічалось, що обласний військовий референт не співпрацює з

провідником, а це може привести до відмови збройних відділів підпорядкуватись організаційному зверхнику.

Проблема стосунків між військовиками і організаційними людьми у бандерівському русі набула певної гостроти у зв'язку з утворенням УПА, яка розглядалась як надпартійна збройна сила українського народу, що мала комплектуватись всіма свідомими громадянами, незалежно від їх політичної приналежності, на відміну від збройних загонів ОУН, складених на той час переважно з членів ОУН.

Хоч на Волині-Поліссі Головну команду УПА та її збройні формування очолили головним чином провідні члени ОУН(СД), вони у своїй діяльності все ж виходили з пріоритетності значення УПА, намагалися підпорядкувати їй як всеукраїнській військовій організації, територіальні структури ОУН. Це, як відомо, знайшло відображення у низці наказів і розпоряджень "Клима Савура" та його командирів.

Дещо по-іншому дивились на цю проблему в проводі ОУН(СД). Коли Головним командиром УПА став Р.Шухевич, то він, визнаючи надпартійний і всеукраїнський характер УПА, все ж не прагнув поставити її над ОУН, хоч і був прихильником призначення на посади командирів військових фахівців, виступав проти обмеження їх прав.

Однак наступні події перекреслили сподівання керівників визвольного руху на виснаження обох головних ворогів - нацизму і більшовизму, показали неможливість у зв'язку з цим розгорнути УПА до загальноукраїнської регулярної збройної сили, здатної оружно протистояти Москві, бо німці вже були вигнані з України. За цих обставин, починаючи з кінця 1944 р., збройна боротьба ОУН-УПА проти радянської влади поступово переходила з широких повстансько-партизанських форм на рейки боротьби збройного підпілля. А на цьому ґрунті, внаслідок скорочення чисельності відділів УПА, останні фактично перетворювались, у колишні боївки ОУН, керівництво якими остаточно перейшло до ор-

ганізаційних структур ОУН.

Втім, прагнення керівників визвольного руху об'єднати посади командирів територіальних формувань УПА з посадами теренових провідників ОУН не було випадковим, а диктувалося об'єктивною необхідністю, виходячи з особливостей повстансько-партизанської і підпільної боротьби. Зокрема, і в радянському партизанському русі командири з'єднань (В.Бегма, М.Попудренко, О.Федоров та ін.) очолювали підпільні обкоми КП(б)У, інші відомі ватажки (С.Ковчак, С.Руднєв, О.Сабуров, Я.Мельник) входили до складу згаданих партійних органів.

Наприкінці 1942 р., як вже відмічалось, німецькі функціонери вже усвідомили невпинне зростання збройного опору українського народу під усіма прапорами. Тому 14 грудня 1942 р. А.Розенберг надіслав рейхскомісару Коху чергові секретні інструкції стосовно цілей німецької політики в Україні та шляхів їх досягнення. В них зазначалось, що найпершою необхідністю цієї політики "є забезпечення збільшення продукції на Україні з застосуванням всіх засобів, щоб забезпечити постачання німецьких збройних сил і використати всі можливості для того, щоб виключити саботаж або створення банд, а також забезпечити поставку робітників для німецької імперії..."

Поряд з цим рейхсміністр, прагнучи схилити свого впертого і амбіційного підлеглого до більш поміркованих дій, нагадав йому, що "німецька імперія увійшла в країну, співробітництву з якою і підкоренню якої надає значення". Однак, злякавшись, мабуть, власної сміливості щодо орієнтації рейхскомісара України на досягнення конструктивної співпраці з політичними проводами українства, А.Розенберг зауважив, що під час війни не слід "проводити великих 'виріпальних змін"¹⁵. Кох цього і не прагнув, бо вважав, що українці повинні працювати на Німеччину.

Вже вище говорилося, що німецькі спецслужби очікували можливість збройного повстання ОУН С.Бандери. За цих обставин наприкінці 1942 р. були проведені ареш-

ти українців, які перебували у складі поліцейських охоронних підрозділів, у тому числі й 201-го поліцейського батальйону, що підпорядковувались окупаційній владі. Цієї долі уникли Р.Шухевич і В.Сидор, котрі перебували у відпустці й за дорученням проводу ОУН(СД) перейшли на нелегальне становище. У зв'язку з тим, що німці заарештували військового референта проводу Д.Гриця ("Перебийніс"), на цю відповідальну посаду було призначено Р.Шухевича.

Такий розвиток подій на північно-західних землях України, коли місцеве населення, прагнучи знайти своє місце у боротьбі українського народу проти окупантів, пов'язувало свої надії з червоними партизанами і загонами Боровця-Бульби, вимагав рішучих дій від проводу ОУН(СД). Останній у січні 1943 р. розповсюдив звернення за підписом "урядуючого" провідника "Максима Рубана" "Друзям-революціонерам, членам Організації українських націоналістів і всім українським самостійникам і борцям". У ньому, чи не вперше у відкритій формі, містився заклик до поневолених народів, у тому числі й сходу Європи, "стати до визвольної боротьби проти німецьких і московсько-більшовицьких окупантів під гаслом свобода народам і людині в ім'я своїх самостійних національних держав".

Однак і в цьому документі, як бачимо, не йшла конкретно мова про збройний виступ проти німців. А внаслідок прогаяння саме з цим, як писав вже після війни С.Бандера, на початку 1943 року "створилася кризова ситуація в рядах ОУН". Однією з причин цього, за його словами, було "питання планів, форм і методів діяльності ОУН в існуючих воєнних обставинах"¹⁶. Інакше кажучи, ОУН(СД) забарилася з своєчасним зривом проти німецького окупанта і могла опинитися у хвості подій. Але, як визнав з часом С.Бандера, саме крайовий провід ОУН на ПЗУЗ виявив розуміння ситуації і почав "самочинно переходити на повстанські форми боротьби за участю широких мас, враховуючи необхідність боронити населення від вивозу до Німеччини на невольниць-

ку працю, від гітлерівського терору і грабунку".

І дійсно, крайовий провідник ОУН на ПЗУЗ Д.Клячківський у листі від 13 листопада 1942 р. до надрайонного провідника Сарненщини "Дубового" (І.Литвинчук) звертав увагу на необхідність підготовки терену до можливого виступу, підкресливши при цьому, що "Полісся наша майбутня сила"¹⁷. На початку лютого 1943 р. "Охрім" (Д.Клячківський) повідомив "Дубового", що до нього виїхав особистий представник проводу "Іван" (вирогідно В.Івахів), на котрого покладалося керівництво військовою справою "на цілій лісовій полосі... від Бреста до Гомеля", здійснення усіх військово-партизанських акцій на цих теренах. Згідно вказівок крайового проводу бойова група "Дубового" мала увійти до складу формувань, які створюватиме "Іван". Водночас "Охрім" висловив впевненість, що "Дубовий" матиме "стислу співпрацю" з представником КП ОУН на ПЗУЗ й буде йому підпорядковуватися у воєнному відношенні¹⁸.

Цитований вище лист і наведені в ньому факти дають підставу стверджувати, що це були перші кроки на шляху об'єднання розрізнених боївок ОУН(СД) на теренах Волині-Полісся в один військовий організм і саме вони започаткували практичну роботу по створенню під проводом ОУН(СД) "Української повстанської армії".

Наступним кроком у цій справі стала нарада в с.Піддубці Луцького району Волинської області, яку в середині лютого 1943 р. провів військовий референт крайового проводу ОУН на Північно-західних українських землях "Сом" (В.Івахів). На ній розглядалися питання, пов'язані з встановленням по кожному району кількості людей, які мають бути закликані до майбутньої української армії на випадок відкритого збройного виступу ОУН, про розподіл командирів, зброї, спорядження, продовольства, проведення військового вишколу кадрів ОУН¹⁹.

Разом з тим на згаданій нараді, за свідченням відомого командира УПА Ю.Стельмашука ("Рудого"), велася й

мова про посилення боротьби з радянськими партизанами²⁰.

Однак і в цей час, коли бандерівські організації на Волині-Поліссі рішуче схилилися до організації власних збройних сил, не йшлося ще про виступ проти німців. З цього приводу згадуваний вище Р.Петренко у своїх спогадах пише, що на одній з нарад В.Івахів, якого він називає представником проводу ОУН, сказав: "... в центрі є переконання про несвоєчасність організування збройного виступу... Питання збройної боротьби ще не визріло і з цим треба зачекати"²¹.

Хоч керівництво бандерівської ОУН в цілому позитивно оцінювало суспільно-політичне становище на теренах, контрольованих визвольним рухом, висувалися й певні застереження, які могли негативно вплинути на можливий революційний зрив. Зокрема, під впливом можливого повороту більшовиків (а вирогідність цього оцінювалася в 30%) висловлювалася думка, що маси недостатньо підготовлені до зриву, підкреслювалось слабе охоплення мас сіткою і пропагандою ОУН, відмічалася нестача збройної сили, зброї й амуніції²².

Як говориться в конфіденційному документі ОУН "З доповіді в дні 26.10.45", захопленому органами МВС в липні 1946 р. серед матеріалів проводу ОУН Карпатського краю, провідні члени крайового проводу ОУН на ПЗУЗ на початку 1943 р. пропагували так звану "мілітарну" концепцію продовження визвольної боротьби. Ця концепція виходила з того, що більшовики повернуться в Україну ослаблені, а тому необхідно створити власну армію не менше як в 300 тис. вояків, залучаючи до неї максимум людей, включаючи українську поліцію й тих осіб, які хоч і є чужими світогляду ОУН, але мають необхідний фах і досвід. Ця армія мала своїми діями, рейдами і гаслами роздмухувати в СРСР революцію поневолених народів.

На протилежних висновках базувалася "еміграційна" концепція, яка твердила, що більшовики ще сильні і що є безглуздям творити збройні загони, бо їх москалі ро-

зчавлять. Представники цієї концепції вважали, що в Східній Україні відсутні протибільшовицькі настрої і що там немає жодного ґрунту для революції. На їхню думку, ОУН мала розробити позитивну програму визвольної боротьби, проголосити її, але при приході більшовиків вивести основні кадри на еміграцію. За цих обставин основні надії покладалися на зовнішній удар, який розвалить Радянський Союз.

Альтернативою двом названим вище була третя концепція, яка називається "визвольною". В її основу клялося твердження, що на даному етапі держави не будемо, а готуємо і творимо армію, щоб впливати на події на Сході, демонструвати наміри, обороняти народ перед терором німців і радянських партизанів. Вважалось, що збройну боротьбу не треба форсувати, а слід розтягувати на довший час, творити УПА настільки, наскільки вистачить командних кадрів, припасів, "охотників", тобто добровільців^{22а}. Правда, з середини 1943 р. УПА стала на шлях поповнення своїх лав за рахунок мобілізації боєздатного населення, не дивлячись на його морально-політичні якості. Однак з кінця 1944 р. стала зрозумілою невисока бойова вартість мобілізованих контингентів і довелося очищати відділи УПА від "нестійкого" елементу.

Отож, щоб обговорити нагальні питання, які випливали з нових обставин й могли б суттєво вплинути на подальший розвиток визвольного руху, 17-21 лютого 1943 р. поблизу Олеська на Львівщині зібралася III конференція ОУН. Оцінюючи міжнародне становище, що склалося на цей час, делегати конференції дійшли, з одного боку, висновку, що Німеччина "хитається під ударами мільйонних армій ворогів і під впливом наростаючих в Європі революційних сил поневолених народів", прагне під ширмою боротьби з більшовиками "приєднати або поневолити захоплені нею народи для боротьби за власні імперіалістичні інтереси".

З другого боку, конференція відмітила, що СРСР "виступає в ролі оборонців народів перед німецьким імперіалізмом, намагається у зв'язку з цим здобути до-

помогу Заходу для перемоги над Німеччиною, щоб потім захопити всю Європу і провести світову більшовицьку революцію".

За таких умов провід ОУН(СД) не вважав можливим залишатися поза збройною боротьбою і схилився до того, щоб нарешті виступити проти німців. Такий крок обґрунтовувався необхідністю: "а) відірвати від впливів Москви ті елементи українського народу, які шукають охорони під загрозою з боку німецького імперіалізму в Москві; б) демаскувати московський більшовизм, що свої імперіалістичні заміри і далі поневолили Україну прикриває лозунгами оборони українського народу і других поневолених народів перед німецьким окупантом; в) здобути для українського народу і для його національно-визвольної боротьби незалежну позицію на зовнішньополітичному відтинку"²³.

З огляду на міжнародні події, висловлювалася точка зору, що ОУН(СД) мала активізувати свою діяльність, включаючи й збройну боротьбу, і довести всьому світу власну спроможність звільнити Україну від нацистів без допомоги Москви. Досягти цього вважалося можливим, на думку деяких діячів ОУН, за умов підготовки збройного повстання проти окупантів і залучення до цього всіх сил українського руху опору. У разі успіху цієї акції мав постати "український уряд", визнання котрого можна було б очікувати з боку союзників СРСР - Великобританії й США.

Хоч за цю точку зору висловилася частина делегатів конференції, проте вона не отримала підтримки більшості. Проти, зокрема, виступили Р.Шухевич і Д.Клячківський. На їх думку, збройна боротьба ОУН(СД) повинна була б спрямовуватися в першу чергу не проти німців, котрі терплять поразки на фронтах, а проти червоних партизанів та поляків²⁴. Саме вони становили найбільшу загрозу планам ОУН(СД) щодо створення самостійної України. Звичайно, такий підхід не знімав з порядку денного питання збройного виступу й проти нацистів. Адже було відомо про стихійні дії на

протинімецькому фронті багатьох боївок ОУН.

Коли ж в цілому спробувати охарактеризувати оприлюднені постанови III конференції ОУН (СД), то неважко побачити, що вони занадто оптимістично розцінювали шанси ОУН на час виступу, недостатньо враховували труднощі, з якими мав зіткнутися визвольний рух, про що висловлювалися окремі діячі ОУН(СД).

Тим часом альтернативи збройній боротьбі проти німців навесні 1943 р. вже не було. Спроби відтягнути виступ проти гітлерівців були приречені на невдачу. Це прискрасно розумів провідник ОУН на Північно-західних українських землях Д.Клячківський ("Клим Савур"). Він звинуватив провід ОУН в особі М.Лебедя в тому, що він залишився осторонь створення збройних формувань УПА на Волині-Поліссі. З огляду на зазначене Д.Клячківський підтримав Р.Шухевича. На початку квітня 1943 р. на засіданні проводу ОУН(СД) М.Лебедь склав з себе обов'язки "урядуючого" провідника²⁵.

13 травня ц.р. було зголошено відповідний комунікат до членства з цього приводу. За зразком стародавніх римлян утворився тріумвірат у складі Р.Шухевича, Д.Маївського і З.Матли.

Щоб зміцнити свої позиції, нове керівництво проводом ОУН(СД) недовзі усунуло з посади крайового провідника ОУН на ЗУЗ М.Степаняка ("Д.Дмитрів", "Сергій"), котрий багато в чому поділяв погляди М.Лебедя. Його відправили на терени ПЗУЗ під нагляд "Клима Савура". Керівництво справами на ЗУЗ перебрав В.Охрімович ("Пилип", "Грузин", "Кузьма").

III конференція ОУН(СД) підвела ризику під тривалим періодом підготовчої роботи бандерівських організацій, наслідком якої стало переведення визвольного руху з пасивних форм опору у фазу збройної боротьби з німецькими окупантами. Пізніше прагнучи відвести від себе звинувачення більшовиків у тому, що начебто "німці прийшли в Україну тому, що їх сюди запросила ОУН", крайовий провід ОУН на ЗУЗ у "пропагандивних інструкціях" (на час наближення фронту) від 25 вересня

1943 р. зобов'язував свій пропагандистський актив широко роз'яснювати населенню, що "ОУН не виступала проти озброєних німецьких імперіалістів з перших днів їх прибуття в Україну з політичних цілей і устремлінь, але з самого початку окупації німцями України ОУН почала готувати проти них збройну боротьбу українського і всіх інших поневолених на одів"²⁶.

І нарешті, говорячи про збройний виступ українських націоналістів навесні 1943 р., варто взяти до уваги думки такого авторитетного керівника радянських партизанів як П.Вершигора. У своєму звіті до ЦК КП(б)У і УШПР він, хоч і з певними застереженнями, визнав масовий характер діяльності ОУН-УПА і відмігив, що їхнє керівництво "вміло використало політичну ситуацію, яка склалася на Волині". За словами П.Вершигори, більшовики не зуміли нічого протиставити масовій агітації і великій організаційній праці націоналістів в північно-західному регіоні, а тому ОУН-УПА виявилися там "єдиними господарями"²⁷.

*Ідею створення української армії, яка б вступила у війну на боці нацистської Німеччини, підтримували усі політичні проводи організованого українства. Обговорювалась й кандидатура її командувача. Ним мав стати військовий діяч УНР генерал-хорунжий В.М.Петрів. Останній давав на це згоду при умові, що українська армія буде рівноправною союзницею вермахта, а не лише допоміжною військовою силою. Однак німці на такий крок не наважились.

УКРАЇНСЬКІ ІНІЦЯТИВИ ЗБРОЙНОЇ СПІВПРАЦІ З НІМЕЧЧИНОЮ. ДИВІЗІЯ СС "ГАЛИЧИНА"

Тим часом становище на фронтах Другої світової війни неухильно змінювалося на користь Об'єднаних Націй. За цих умов ОУН(СД) і бульбівські організації, розглядаючи Німеччину як нового окупанта, намагалися шляхом демонстрації збройного виступу змусити нацистів змінити політичний курс стосовно України. Залишаючись на позиціях співпраці з окупантами, до цього прагнули мельниківська ОУН та інші колабораціоністські сили. Здавалося, що поразки на фронтах зроблять німців більш поступливими у питанні державної самостійності України.

У листуванні з генерал-хорунжим В.Петрівим на зламі 1942/1943 рр. голова Державного центру УНР А.Лівицький неодноразово підкреслював таку можливість. В одному випадку він писав: "...Наш час, здається, наближається... Може нічого тим часом не буде, а може бути все". В іншому листі, характеризуючи позицію німців, А.Лівицький робив такий висновок: "...Вже самі вони прийшли до висновку, що "чужий колектив" нашою масою командувати не може"²⁸.

Висловлював занепокоєння з приводу того, що німці не усвідомлюють необхідності об'єднання українців "в одну монолітну національну масу", яка б стала їм корисною в боротьбі з більшовизмом, й соратник Лівицького полк. М. Садовський. За його словами, коли б згадане об'єднання сталося, то не було б "саботажів галицької молоді, не мали б вони (тобто, німці - авт.) клопоту з тим неспокійним елементом, що відомився з-під проводу наслідників полк. Коновальця"²⁹. Однак у Берліні не поспішали. Тоді черговий крок зробили українські діячі.

На початку лютого 1943 р. голова ПУН звернувся до

Г. Гімлера й фельдмаршала В. Кейтеля з черговим проханням змінити ставлення Німеччини до "українського питання", визнати "право українського народу на власне національне й державне життя та змінити режим в окупованих українських областях". Коли б таке сталося, говориться у листі А. Мельника до начальника штабу ОКВ, то український народ "міг би виявити себе повноцінним союзником Німеччини та її сателітів у війні проти Москви". Голова ПУН також зауважив, що зараз саме "зручний час включення українців у антибільшовицький фронт", і він висловлює надію, що "питання про організацію українських формувань" знайде "необхідне розуміння та інтерес"³⁰.

Водночас виявив алогічну ініціативу й голова Державного центру УНР А. Лівіцький. 20 лютого 1943 р. він направив рейхсмаршалу Г. Герінгу (а в копіях - І. Ріббентрону і А. Розенбергу) листа про необхідність "тотального притягнення всіх сил української нації до боротьби з московським імперіалізмом". Висувалися такі пропозиції: організувати українську національну армію для боротьби на фронті; створити нормальний стан на території України "для усунення партизанської небезпеки в запіллі німецько-українського фронту"; піднести господарські можливості через притягнення українських селян і робітників "до активної участі в боротьбі за нову Європу під проводом Німеччини".

У згаданому листі також наголошувалося, що Уряд УНР "як давніш, так і тепер, готовий розпочати співпрацю з Німеччиною на підставі засад, наведених у вищезгаданому меморандумі", тобто у меморандумі, який ще в січні 1942 р. українські політичні сили колабораціоністського спрямування адресували А. Гітлеру. Прикладаючи згаданий меморандум, Лівіцький просив Герінга довести його зміст до фюрера і рейхсканцлера Великої Німеччини³¹.

Саме у цей період у середовищі німецького генералітету, особливо пов'язаного з ОКХ, виробилась думка, що "ця війна не може бути виграна на полях битв, але

вона може бути завершена при чесному співробітництві з визволеним населенням Радянського Союзу"³². Зокрема, відомий співробітник абверу Т.Оберлендер в одному з своїх меморандумів відверто писав про необхідність створення "російської і української армій і визнання їх як союзних збройних сил".

Проте практичні результати цих кроків виявилися для ініціаторів маловтішними. Нацисти пішли лише на те, щоб поруч з творенням у рейхскомісаріаті німецькими функціонерами так званого "Українського визвольного війська" дозволити формування у Галичині добровольчої стрілецької дивізії військ СС. Щодо УВВ, то начальником штабу цього "війська" німці хотіли запросити полк. М.Садовського, що належав до найближчого оточення А.Лівицького. Кандидатурами на посаду командувача УВВ були генерали В.Петрів і О.Греків.

Як писав Садовський до Петріва, переговори з німцями у справі УВВ йшли важко. Зокрема, Садовський зауважив німецьким чиновникам, що УВВ лише тоді буде боєздатним, коли матиме свій "власний національно-політичний провід". Заперечував він також й проти того, щоб УВВ підпорядковувалось власівській РОА, до чого прагнули німців. Контакти між зацікавленими сторонами продовжувалися до початку 1944 р., але не досягли мети. З УВВ фактично нічого не вийшло. Ті 75 тисяч солдатів, які рахувалися в УВВ, мали низьку бойову вартість.

Значно жвавіше йшов процес організації дивізії СС. Вже 28 квітня 1943 р. губернатор дистрикту "Галичина" О.Вехтер видав відповідний декрет*. До цієї роботи ак-

* В сучасних публікаціях цьому військовому з'єднанню приділяється непомірно багато уваги, що не відповідає його ролі і місцю в нашій історії. Певний спалах надій західного українства на цю дивізію як зародок майбутньої Української національної армії мав місце лише в перші місяці її формування. А потім все пішло в небуття. Про це, зокрема, красномовно свідчить організаційний звіт Дрогобицького обласного проводу ОУН за липень 1943 р. "До дивізії СС, - говориться там, - ніхто не хоче йти, загал переко-

тивно підключився Український центральний комітет (УЦК)*.

УЦК в особі В.Кубійовича і його заступника К.Паньківського звернувся з комунікатом до населення дистрикту, у якому наголошувалось, що "мусимо використати цю нагоду, мусимо узяти в свої руки зброю". Через багато років після закінчення війни В.Кубійович так пояснював свою позицію у цьому питанні. "Тільки в складі німецьких збройних сил, - писав він, - могло постати регулярне, добре вишколене і озброєне велике українське з'єднання, яке при сприятливій для нас ситуації могло стати зародком української національної армії, без якої не могла б існувати українська держава; можна було мати надію, що цією сприятливою ситуацією буде хаос, що постане на українських землях після поразки німців". Сам професор 2 травня 1943 р. власноруч написав заяву (німецькою й українською мовами) про бажання вступити "воєнним охотником" до "СС стрілецької

нується, що з неї нам користі не буде". Після бою під Бродами це зрозуміли й німці. За вказівкою Г.Гімлера від 17 листопада 1944 р. з назви дивізії було знято слово "Галичина" і вона стала йменуватися "14-а гренадерська дивізія СС (Галицька № 1)". В подальшому використовувалась виключно як поліцейське формування у Чехословаччині та Югославії. Метаморфоза з перейменуванням у березні 1945 р., головним чином "на папері", 14-ї гренадерської дивізії СС в І-шу Українську дивізію Української національної армії свідчить про трагізм, у якому опинилися антикомуністичні проводирі українства напередодні краху Німеччини, про їх прагнення відвести звинувачення у співпраці з нацистами. Невипадково колишній шеф штабу дивізії Вольф Гейке вже після війни дійшов висновку, що доля цього формування - ще одна трагедія української визвольної боротьби (Українська дивізія "Галичина". Історико-публіцистичний збірник. - К., 1994. - С.77).

* У постанові ІІ конференції ОУН(СД), яка відбулася на початку 1942 р., УЦК на чолі з В.Кубійовичем розглядався як штучно насаджена чужинцями агентурна політична група.

дивізії "Галичина"³³.

Однак добре відомо, що дивізія СС "Галичина" створювалась не для захисту України на випадок хаосу. Діячі УЦК у березні-квітні 1943 р. вірили у перемогу Німеччини й прагнули зробити вагомий внесок у розгром більшовицької Москви, щоб заслужити у такий спосіб прихильність нацистів. Останні б мали, як тоді здавалось, змінити своє ставлення до українського питання.

До складу Військової управи з формування дивізії, яку очолив знавець України полк. А.Бізанц, увійшли представники різних політичних проводів українства, зокрема, ген. В.Курманович (почесний голова Військової управи) від мельниківського ПУН, полк. В.Євтимович - від гетьманців-державників. Вітав діяльність Військової управи відомий військовий діяч УНР генерал-поручник М.Омельянович-Павленко. У листі від 5 травня 1943 р. він наголосив, що створення дивізії "пов'язується на традицію нашого походу проти більшовиків в роках 1918-1920 та що дається українським комбатантам можливість продовжувати розпочате велике діло"³⁴.

У цю роботу активно включилися й військові спеціалісти Державного центра УНР. Вже згадуваний полк. М.Садовський виїздив до Львова, де брав участь в засіданнях Військової управи. Інформуючи про свою працю генерал-хорунжого В.Петріва, він 16 травня 1943 р. писав: "Отже, сталося. Те, чого ми так ждали й так довго чекали - маємо. Це початки творення нашого регулярного війська. Стрілецька дивізія "Галичина" вже започаткована"³⁵.

Однак набір добровольців йшов не так гладко й успішно, як про це пишуть історики. 30 жовтня 1943 р. відбулося розширене засідання Військової управи за участю всіх її округових уповноважених. Учасник цього засідання М.Островерха подає у своєму щоденнику такі дані. Подали заяви до вступу в дивізію 80 тис. осіб, до лікарських комісій призначили 53 тис., з них з'явилося 42 тис. чоловік. Відібрано до військової служби 27 тис., з

яких у кінцевому рахунку залишилось 13.245 чоловік. Некомплект до штату склав 5002 особи³⁶.

А ось як говориться про дивізію СС "Галичина" у складеному проводом ОУН(СД) "Суспільно-політичному огляді за місяць серпень 1943 р.": "Наставлення мас до неї негативно. Загально - не йти. Листи тих, що поїхали, підтвердили ще дужче це ставлення мас. Пишуть, що погано до них ставляться, що не мають що їсти. Багато по дорозі порозбігалось"^{36а}.

Попри всі складнощі, коли оптимізм густо переміщувався з песимізмом, стрілецька дивізія СС "Галичина" була таки сформована, пройшла добрий німецький вишкіл і за словами полк. М.Садовського була здатна показати більшовикам "кузькіну мат" ³⁷.

Коли вже процес формування й вишколу дивізії завершувався, перед її старшинським складом 17 травня 1944 р. виступив рейхсфюрер СС Г.Гімmlер. Не вдаючись до загальної характеристики його промови, про зміст якої легко здогадатися, важливо, на нашу думку, виділити в ній кілька принципових моментів. По-перше, шеф СС наголосив на тому, що українцям не личить сьогодні бути невдоволеними з того, що вони не отримали "від Німеччини більших дарів та більших прав", бо найкраще зачекати вирішення українського питання в контексті встановлення порядку в Європі по закінченню війни. По-друге, Гімmlер критично висловився стосовно українських повстанців, тобто, ОУН-УПА, протиставляючи їм справжніх українських патріотів, якими, на його думку, є дивізійники. Він підкреслив, що є велика різниця між тими, хто одинцем йде до лісу, і тими, хто "йде на фронт у бій як дивізія". За його словами, "з поза куща стріляти і з поза куща кидати образи може кожен дурень". Не обійшов увагою Г.Гімmlер питання українсько-польських відносин. Зокрема, він сказав: "Я знаю, що коли б я дав дивізії наказ: "Винищить в одній чи другій околиці поляків, а, тоді я був би у Вас милим чоловіком". Однак, зазначив рейхсфюрер, це є не на часі, бо "порядок з поляками, які вас і наших обдирали в

Польщі, наведе вже сам фюрер". Втім, Гімлер не виключив можливості використання дивізії СС "Галичина" проти поляків. З цього приводу він сказав: "Це станеся тоді, коли одержимо на те наказ, а раніше - ні"³⁸.

Але сталося те, чого не очікували. 7 липня 1944 р., отримавши наказ, дивізія зайняла бойові позиції під Бродами. Тут вона й прийняла у другій половині липня місяця бій з наступаючими військами Червоної армії^{*}. З 11 тис. вояків прорвалося з оточення лише 3 тисячі. Інші загинули, потрапили в полон або ж розбіглися.

Проте інтерес становить не сама дивізія, а ставлення до неї ОУН. Було ж воно, як свідчать факти й документи, виразно неоднозначне, суперечливе.

Щодо мельниківського ПУН, то він в цілому позитивно поставився до формування у складі нацистських СС українського військового з'єднання^{**}. Різними бу-

^{*} Втім, це був не перший бій, а скоріше перше бойове хрещення всього з'єднання. Окремі частини дивізії СС "Галичина" німці використали ще на початку 1944 р. Зокрема, в боях проти радянських і польських партизанів у районах Білгорай (Польща), Радехів (Львівщина) та інших місцях брало участь до 1300 вояків згаданого формування. Саме тут дивізія зазнала перших втрат. У щоденнику М.Островерхи за 17 березня 1944 р. повідомляється, що із складу 3-го куреня 4-го полку дивізії СС "Галичина, який дислокувався у Збаражі (Тернопільщина): "з останніх перинетій з більшовиками вийшло 37 хлопців, решта піддалася, розбіглася, пропала".

^{**} В.Верига пише, що "заступник голови ПУН О.Ольжич, був завзятим противником формування дивізії "Галичина" та взагалі будь-якої співпраці з німцями. Натомість ген. М.Капустянський уважав, що дивізія може відіграти корисну роль у дальшій боротьбі з більшовиками" (Верига Василь. Дорогами Другої світової війни. Легенди про участь українців у Варшавському повстанні 1944 р. та про Українську дивізію "Галичина". - Торонто. - 1980. - С.56).

ли погляди на цю справу бандерівської ОУН. За словами Л.Шанковського*, Р.Шухевич і деякі особи з його оточення, котрі пройшли вишкіл у німецькій армії, схвально ставилися до вступу українців, в тому числі й членів ОУН, до дивізії, де вони мали пройти військове навчання.

В той же час інші діячі проводу ОУН(СД), представники Головної команди УПА на Волині на чолі з Д.Клячківським, проводів ОУН на ПЗУЗ і Півд. ОСУЗ схилилися до бойкоту заходів, пов'язаних з організацією і комплектуванням згаданого формування. Підтримав їх й крайовий провід ОУН(СД) на ЗУЗ. У його бюлетені Ч.ІІ. 1943 р. в публікації "Довкруги СС стрілецької дивізії "Галичина" наголошувалось, що "сьогодні немає жодних сумнівів, що твориться не українська національна, а німецька колоніальна частина. Відношення українського народу до неї таке, як і до всіх попередніх німецьких спроб - себто негативне, бо іншим воно бути не може"³⁹.

31 грудня 1943 р. один з повітових проводів ОУН на ЗУЗ видав такий комунікат до районних провідників: "Є можливою мобілізація в СС і то недобровільна. Належить повідомити терен, що до мобілізації не йдемо. Недопустити створення навіть однієї сотні СС-ів. Бойкотуємо всі пропагандивні зібрання, сходини, свята, які бу-

* Сам Л.Шанковський, один з відомих діячів ОУН-УГВР, був палким прихильником створення дивізії СС "Галичина". Наприкінці травня 1943 р. у тижневику "Краківські вісті" (Ч.113) була опублікована його стаття "Історичні аналогії". У ній автор намагався переконати населення Галичини у тому, що "регулярна військова сила перемагає зле узброєні і в акції нескоординовані партизанські загони". За його словами, "на довшу мету партизанщина в зустрічі з регулярною військовою силою не витримує і мусить уступити з поля бою". Ці твердження Л.Шанковського суперечили на той час лінії проводу ОУН(СД) на розбудову лав УПА, основною формою бойових дій якої була саме партизанська боротьба.

дуть мати на меті захопити народ до СС-ів. Не гнучка тактика - лише принципово: не йдемо"⁴⁰.

29 лютого 1944 р. у вказівках окружного провідника ОУН "Збуя" (Тернопільщина) до Військового штабу військової округи і повітових провідників тональність дещо змінилася. У них говорилося, що у зв'язку з прибуттям на терен окремих підрозділів дивізії СС "Галичина" необхідно: встановити зв'язок з її вояками і не допустити їх дезертирства, бо німці застосують репресії; використати особовий склад дивізії для боротьби з більшовиками і поляками; за допомогою вояків дивізії "збільшувати боєприпаси ОУН", у разі відступу німців з України або виведення за її межі дивізії прагнути залучити вояків СС до УНС(УПА) і забрати їх до лісу"⁴¹.

25 травня 1944 р. вже згадуваний "Збуя" звернув увагу референтів окружного проводу і повітових провідників на таке: допускаючи зарахування населення до дивізії СС "Галичина", слід розглядати це не як збочення з "нашої генеральної лінії, тільки як вихід з скрутного становища". У зв'язку з цим ще раз підкреслювалося, що хоч ОУН(СД) засуджує масовий вступ українців до згаданої дивізії, але мобілізовані повинні бачити своє завдання в тому, "щоб навчитися воєнного ремесла і на поклик Організації піти після в боротьбу за українську державу"⁴².

Прагнення керівництва ОУН-УПА у такий спосіб використати згадане вище формування визнають й колишні дивізійники. Так, підстаршина дивізії СС "Галичина" Р.Лазурко у своїх спогадах "На шляхах Європи" писав: "УПА не могла затримати всіх змобілізованих чи добровольців і почала з приходом більшовиків передавати зайвий людський матеріал до дивізії, щоб врятувати його від большевицької бранки і від певної смерті без зброї на большевицькому фронті"⁴³.

Після розгрому під Бродами частина вояків дивізії вирішила не повертатися на фронт і розійшлася по домівках. Але прихід радянської влади поставив їх в скрутне становище. За цих обставин командир УПА-

Захід В.Сидор наказом Ч.7/44 від 1 вересня 1944 р. дозволив командирам відділів УПА приймати до своїх лав втікачів з дивізії СС "Галичина", у тому числі й старшин. Останніх за умов відсутності на них компрометуючого матеріалу.

Однак керівництво ОУН і ГК УПА у ставленні до воєнків дивізії не хотіли вступати у конфлікт з німецькими чиновниками. Коли у грудні 1944 р. стало відомо, що німці готуються перекинути 14-у гренадерську дивізію СС з Словаччини до Югославії, то серед частини її особового складу виникла думка про втечу і приєднання до УПА. Але, як пише згадуваний Р.Лазурко, був отриманий від ОУН наказ: "вся дивізія йде на Югославію, українські підстаршини і старшини відповідають за свої сотні, відступ у Карпати буде трактований Організацією як дезерація"⁴⁴.

Але все ж дезертирство мало місце. 6 грудня 1944 р. вояк дивізії Ю.Тис зробив такий запис у своєму щоденнику: "Знову втекло кільканадцять хлопців до УПА. Мають намір передертися через Карпати. Взяли з собою багато зброї. Це наслідок пропаганди навіть самих німців, які розповідають чуда про УПА і про те, що як розіб'ються чи проломають донебудь советський фронт, тоді вломом піде дивізія, щоб злучитися з УПА і викликати всенародне повстання"⁴⁵.

Завершуючи тему про ОУН-УПА і дивізію СС "Галичина", слід, мабуть, послатися на думку М.Лебеда, вилонену вже в післявоєнний час. У книзі, присвяченій УПА, він зауважив, що створення згаданої дивізії і трагічна доля кількох тисяч її воєнків у бою під Бродами у липні 1944 р. "не може бути символом української визвольної боротьби", а ті люди, які займалися формуванням цього з'єднання "своєю діяльністю не принесли честі українському народу"⁴⁶.

З огляду на вищевикладене некоректною є спроба В.Вериги у книзі "Дорогами Другої світової війни. Легенди про участь українців у Варшавському повстанні 1944 р. та про Українську дивізію "Галичина" (Торонто,

1980) довести, що добровольча дивізія СС "Галичина", як й УПА, "була виявом всенародного незадоволення московсько-советською окупацією України"*.

Якщо УПА постала у боротьбі проти імперіалізмів Берліну і Москви, то дивізія СС "Галичина" виключно воювала на боці Німеччини. І вже зовсім дивно сприймати твердження згаданого автора, що дивізія СС "Галичина" "організовувалася українськими чинниками не з вірою в німецьку перемогу, а якраз навпаки, з вірою у перемогу західних альянтів".

Втім, не можна обминути увагою й той цікавий факт, що організація обох згаданих формацій практично збіглася у часі. Цей збіг не був, мабуть, випадковим. Поразка вермахта під Сталінградом змусила всі антикомуністичні сили українства стати на шлях творення власних збройних сил, які мали бути вагомим аргументом в ході можливих переговорів з німецькою владою. При цьому, звичайно, кожна з сторін виходила з власного бачення розвитку подій.

ДІЯЛЬНІСТЬ БАНДЕРІВСЬКОЇ ОУН ЩОДО ОБ'ЄДНАННЯ РОЗРІЗНЕНИХ ЗАГОНІВ І ГРУП В ЄДИНИЙ БОЙОВИЙ ОРГАНІЗМ.

У той час, коли в Галичині здійснювалися по лінії УЦК організаційні і пропагандистські заходи щодо комплектування згаданого військового формування СС, Волинський крайовий військовий штаб ОУН розгорнув велику роботу щодо творення бойових одиниць майбутньої УПА. Цю діяльність під керівництвом проводу ОУН проводив військовий референт крайового проводу ОУН на ПЗУЗ В.Івахів ("Сонар", "Сом"), якому допомагала група колишніх старшин і підстаршин 201-го поліцейського батальйону. В рамках вказаних заходів на початку березня 1943 р. відбулася низка конспіративних нарад, на яких обговорювалися питання організації збройних сил ОУН(СД). Дві з них відбулися в Луцьку за участю Р.Шухевича.

Приступаючи до розгортання власної збройної сили, бандерівські організації на Волині-Поліссі мали рахуватися з прихильним ставленням місцевих жителів до бойових підрозділів Боровця-Бульби, а тому нерідко створювані загони ОУН(СД), маскувалися під бульбівців. Завдяки цьому їм вдавалося все частіше завойовувати довіру навколишніх мешканців. Бо саме в цей час німецькі документи підкреслюють активну діяльність "Поліської січі" в районах Сарни-Костополь, загони якої не чіпають місцевого населення, а спрямовують свої дії виключно проти німецької окупаційної влади. Більше того, поліція безпеки і СД вважала, що Т.Боровець є "партизанським референтом в центральному оунівському керівництві".

Є відомості і про те, що бандерівці нерідко створюва-

ли свої загони під виглядом червоних партизанів. З цього приводу уповноважений так званого нелегального ЦК КП(б)У І.Сиромолотний, який перебував на окупованій території в складі партизанського з'єднання С.Ковпака, писав 20 березня 1943 р. начальнику УШПР Т.Строкачу і М.Хрущову. За його словами, завдяки такій тактиці націоналістам вдалося залучити до своїх лав ту частину населення, котра постраждала від фашистів і прагнула зі зброєю в руках помститись за нанесені кривди. Саме тому, на думку Сиромолотного, у бандерівських формуваннях поруч з свідомим націоналістичним елементом "є батраки, колгоспники"⁴⁷.

Базою для розгортання військових підрозділів ОУН(СД) Волинь стала не випадково. Це обумовлювалося низкою обставин, про які вже частково йшла мова. По-перше, в цьому регіоні від лютого 1942 р. діяли формування Боровця-Бульби, а з весни ц.р. - велася військово-підготовча робота оунівських організацій: бандерівських й мельниківських. По-друге, вже згадувалося, що навесні 1942 р. місцеве населення цього регіону вчинило впертий опір спробі окупантів здійснити насильницький вивіз робочої сили до Німеччини, а карні акції Е.Коха відіграли роль детонатора народного гніву. По-третє, великі лісові масиви створювали чудові умови для маскування партизанських баз і для ведення повстансько-партизанських дій, що ще в червні-липні 1941 р. відмітили німецькі офіцери 6-ї армії. В-четверте, український визвольний рух мав рахуватися з активізацією на теренах Волині-Полісся радянських партизанів і польських націоналістичних сил.

Німецька окупаційна адміністрація з великою тривогою спостерігала за розвитком подій на теренах Волині-Полісся, не оминаючи увагою діяльність бандерівського проводу в галузі військового будівництва. З цього приводу в інформаційному повідомленні поліції безпеки і СД Німеччини № 46 від 19 березня 1943 р. говорилось: "В бандерівських групах спостерігається подальша різка радикалізація. Члени цих груп збирають зброю і боєпри-

паси, створюють таємні склади зброї. В наказах та інструкціях проглядається тенденція, що створення незалежної і самостійної України можливе лише за допомогою збройного повстання"⁴⁸.

В середині березня 1943 р. про посилення опозиційних настроїв в націоналістичних колах стосовно німецької політики в Україні інформував А.Розенберга й рейхс-комісар Е.Кох. Однак він був проти будь-якого поступовання прагненням українців, іронічно заявляючи, що для нього важливіше "навчити українця ладнати чоботи, ніж посилати його до вищої школи, яка навчить його будувати українську державу"⁴⁹.

Намагаючись попередити антинімецький зрив ОУН(СД), нацисти ще наприкінці 1942 р. нанесли низку раптових ударів по бандерівських організаціях як в Україні, так й за її межами. Так, у Берліні органи гестапо заарештували 136 членів ОУН(СД), 38 бандерівських активістів було затримано у Києві. До рук німецької поліції потрапили у Львові й провідні працівники Головного військового штабу ОУН: Д.Грицай (військовий референт), О.Кузьминський (інструктор бойової підготовки), В.Ковальський (начальник військової школи у Мостах Великих)⁵⁰. Були проведені також арешти серед особового складу української допоміжної поліції, захоплені влаштовані нею таємні склади зі зброєю та іншим спорядженням.

Радикальні заходи окупаційної влади щодо попередження антинімецьких виступів підтримувала місцева колабораціоністська преса. Так, 4 квітня 1943 р. в часописі "Крем'янецький вісник" з'явилася публікація під назвою "Наказ години". В ній відмічалось, що у своїй діяльності німецька влада керується законами війни і тому "не можна ошаджувати меншості, котра тим правам війни не хоче підпорядкуватися". На думку автора публікації, "та меншість українців пробує при кожній нагоді критикувати німецькі засоби відбудови... Вони вправді говорять, що хочуть боротися за добро України, але забувають, що вони своїм постуванням шкодять власному наро-

дові. Ті люди пробують свій власний народ підбурювати проти німецької влади і при цьому твердять, що вони також борються проти більшовизму".

Враховуючи німецькі репресії, провід ОУН(СД) був змушений дати вказівку своїм прихильникам організувати вихід у ліси, на Волинь, підрозділів української допоміжної поліції, в тому числі й з Галичини, щоб вивести їх з під удару німців. Як згадує один з командирів УПА на Волині М.Гордієнко ("Новак", "Крилатий"), на підставі рішень проводу ОУН після 20 березня 1943 р. вийшов з Луцька до лісу "господарський курінь" чисельністю 300 вояків під командуванням "Рубашенка". Невдовзі за ним покинули місто групи обласної і районної поліції, "вартівничих" відділів, всього близько 200 осіб. У квітні ц.р. відомий командир УПА "Лисий", обдуривши німців, вивів з м.Матіїв поліцейську школу в складі 186 чоловік.

"Значним посиленням УПА, а рівночасно дуже дошкульним ударом для німців, - пише Л.Шанковський, - був масовий перехід усіх українців - "шущманів", що стався між 15.III і 10.IV"⁵¹. Ці факти були відмічені й радянською стороною. Впродовж березня-квітня 1943 р. від червоних партизанів до ЦК КП(б)У та УШПР надходили повідомлення про збройні сутички з німцями загонів української допоміжної поліції та перехід її на бік ОУН(СД).

Треба відзначити, що ненадійність української поліції усвідомлювали й самі німці. Про це неодноразово зазначалось в інформаційних повідомленнях поліції безпеки і СД з окупованих східних областей. В одному з них від 19 березня 1943 р. відмічалось: "Українська поліція у значній масі виключається з боротьби проти бандерівських банд, тому що вона сильно засмічена бандерівцями. В багатьох випадках ці поліцейські переходять на бік бандерівських бандитів"⁴⁵². Вважається, що з формувань української допоміжної поліції у західних областях України дезертирувало від 4 тис. до 5 тис. чоловік, котрі переважно влилися до лав УПА.

Зазначені вище обставини помітно вплинули на зростання чисельності збройних загонів ОУН С.Бандери, дали можливість їй зміцнити свій вплив у північно-західному регіоні України. За німецькими даними, у цей час бандерівські організації мали на озброєнні 15 тис. гвинтівок, 1550 пістолетів, інше спорядження⁵³.

Приймаючи рішення про опанування стихійними виступами населення Волині - Полісся проти нацистського режиму, провід ОУН(СД) прагнув насамперед не допустити неконтрольованих протинімецьких акцій, не піддатися великій спокусі розширювати масштаби збройного спротиву окупантам без твердої надії на позитивний вислід. З цього приводу на засіданні проводу ОУН восени 1944 р. головний командир УПА Р.Шухевич, відповідаючи прихильникам "голоного наштовхування" мас до боротьби, зауважив, що коли б весною 1943 р. ОУН-УПА повели наступ "на Рівне, Сарни і т.д., хоч це прямо революційна дія, то ми були б програли і маси напевне були б відвернулися від нас"⁵⁴.

І треба визнати, що головний командир УПА був абсолютно правим, бо ще в середині XIX ст. один з відомих знавців військової справи писав, що "сила національного повстання заключається не у вирішальних битвах, а в партизанській війні, в обороні міст і в порушенні комунікацій ворога"⁵⁵.

Зростання антифашистського руху опору в Україні було пов'язано в значній мірі з діями окупаційної адміністрації. В умовах війни, яка вимагала постійного зростання обсягів виробництва бойової техніки та інших видів озброєння, німецька влада об'єктивно не мала змоги піти на припинення вивозу робочої сили до рейху, відступити від залучення населення окупованих областей до примусової праці. Навпаки, масштаби цих акцій постійно зростали, перетворюючись в полювання на людей.

Ще 3 жовтня 1942 р. генеральний уповноважений з використання робочої сили Ф.Заукель писав А.Розенбергу, що фюрер висунув вимогу додатково ввезти до рейху 2 млн. іноземних робітників. При цьому більшість

цих додаткових контингентів необхідно було вилучити з новоокупованих східних територій і головним чином з України. Перед Е.Кохом було поставлене завдання надати до 31 грудня 1942 р. 225 тис. чоловік і до 1 травня 1943 р. - ще 225 тисяч⁵⁶.

Тим часом ставало зрозумілим, що добровільним шляхом робочу силу вилучити з України не вдасться. 10 березня 1943 р. Ф.Заукель писав фюреру: "Якщо трудову повинність і примусову мобілізацію на Сході не буде більше можливості проводити, тоді німецька військова промисловість і сільське господарство не зможуть повністю виконати свої завдання"⁵⁷.

Отож, мова йшла про необхідність застосування необмежених насильницьких дій стосовно українського народу, перетворення його в основне джерело рабської сили для гітлерівської імперії. За цих обставин А.Розенберг намагався застерігти від подібних кроків. 14 квітня 1943 р. рейхсміністр окупованих східних територій заявив Ф.Заукелю, що мобілізації українського населення для промисловості й сільського господарства Третього рейху повинні таки мати якісь межі. Тому, на його думку, щоб запобігти хвилюванням у рейхскомісаріаті, зокрема, таких, які були у генеральній окрузі Волинь-Поділля, необхідно точно встановити політичні наслідки таких заходів⁵⁸. Але фюрер від своїх вказівок не відступив.

Спробував привернути увагу німців до необхідності радикального пом'якшення окупаційної політики в Україні й голова ПУН А.Мельник. У своєму листі від 3 лютого 1943 р. до Г.Гімлера він писав, що внаслідок безконтрольного стягнення контингентів і вивезення населення на примусові роботи до рейху "у народних масах виник сам по собі, ніким не керований, елементарний рух проти німецької політики". На його думку, цей рух не вдасться подолати "поліцейськими заходами, репресіями, екзекуціями"⁵⁹. Їх застосування лише загострять становище. Однак і це звернення не справило враження у Берліні.

Оцінюючи ситуацію в Україні на середину березня 1943 р., поліція безпеки і СД Німеччини у своїх повідомленнях неодноразово наголошувала на радикалізації бандерівського руху, помітному наближенні його до форм комуністичного опору, тобто до збройної боротьби. Зокрема, відмічалися напади груп бандерівців на німецькі сільськогосподарські установи в районі Кременця. У відповідь окупаційна влада здійснила низку арештів членів і прихильників ОУН(СД) в генеральних округах "Київ" та "Миколаїв", у м. Острозі на Рівненщині тощо⁶⁰.

Розгортання спротиву ОУН(СД) німецькій політиці в Україні підтверджують і радянські джерела. У доповідній записці начальника УШПР до голови Раднаркому УРСР Л. Корнійця від 7 січня 1943 р. відзначається: "За даними, які надійшли, видно, що в окремих місцях українські націоналісти створюють свої нелегальні, організації для боротьби з німецькими окупантами під гаслом "За самостійну Україну без німців". Як видно з наведених матеріалів, різкі розбіжності у стосунках українських націоналістів і німців зайшли так далеко, що готуючись до боротьби з останніми, націоналісти стали ховати зброю і набої... Передбачаючи серйозну загрозу з боку оунівців і відчуваючи їх неприязнь до себе, німецько-фашистська влада почала репресії проти оунівців і в першу чергу проти прихильників Бандери, як найбільш загрозливих своїх "друзів"⁶¹. А ще раніше, 5 грудня 1942 р., одержавши від партизанів України повідомлення про націоналістичний рух, начальник Центрального штабу партизанського руху П. Пономаренко надіслав Й. Сталіну інформацію про те, що в районах Пінська (Білорусія), Шумська і Мізоча дислокуються "великі групи українських націоналістів", котрі влаштовують окремі напади на німців⁶². Хоч в цій інформації мова йшла про Боровця-Бульбу, але відтепер добре відомо, що у той час на згаданих вище теренах вже існували й бандерівські та мельниківські загони.

Збройний виступ ОУН(СД) проти німців, як вже

підкреслювалося, мав цілком закономірний характер і був відповіддю на нацистську політику стосовно України. Він враховував настрої населення північно-західного регіону і відтягувати його до більш зручного часу вже було неможливим. Про це свідчить, зокрема, політичний звіт за травень 1943 р. з терену "Болото" (майбутня група УПА "Заграва"). У ньому підкреслюється, що "перехід з нейтралітету до конкретних дій УПА викликав велику активність українців. Українське населення кипить жадобою помсти, хоче дій, вимагає прискіпшення роботи, нетерпляче жде моменту зриву. Просяються на вишколи й до УПА. Орієнтація на німців майже впала, лише деякі залякані відносяться пасивно і частково мельниківці сприяють німцям (але ці вже в агонії)".

Автор звіту, відчуваючи, що в керівних колах ОУН(СД) існує побоювання щодо своєчасності збройного зриву, наголошує, що "дії німецьких грабункових відділів" сприяють активності українського населення. На його думку, "спиняти цю активність зараз ніяк не можна, бо це може тільки викликати розчарування до ОУН"* . Він глибоко переконаний, що саме тепер у народі "витворюється життєва konieczність оборони проти німців". У звіті стисло характеризується й робота по створенню загонів УПА на терені, зазначається, що вона росте щодня все ширше та глибше, організує й дисциплінує вояків, підвищує їх боєздатність. Люди, які прийшли до лав повстанців, перевиховуються, "виробляються у справжніх відчайдуш партизанів"⁶³.

Водночас з розбудовою бази визвольного руху в західних областях, провід ОУН(СД) прагнув вести ана-

* У радіограмі від 9 липня 1943 р. ватажки червоних партизанів С.Ковняк і С.Руднев доповідали ЦК КП(б)У і УШПР, що "верхівка націоналістів за обставин, що склалися, змушена виступити проти німецького фашизму, так як інакше маси за нею не підуть..." (ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр.1331, арк.119).

логічну роботу й на сході України. В інформаційному звіті "Осередні, східні і південні землі України. Огляд і відносини на ОСУЗ і ПдСУЗ під весну 1943 р." відзначалося, що "український народ щораз радніше прислуховується до голосу ОУН (Самостійників-Державників)". Однак разом з тим підкреслювалося, що "зустрічається ще брак віри в швидку успішність акції українських самостійників, хоч як їм сприяють".

Автори цього документу змушені також визнати активність комуністичного підпілля і партизанів на Лівобережній Україні; зокрема, на Донбасі і в Дніпропетровській області (Павлоград). Їхню увагу привернув рейд загонів М.Наумова на правий берег Дніпра, котрий нагнав на німців "величезного страху". Останні з переляку були впевнені, що це "більшовицький "десант" з артилерією і танками в силі 15-30 тис. чоловік"*.

Про мотиви, які спонукали бандерівський провід ОУН стати на шлях збройного спротиву нацистському режиму в Україні, досить відверто говорить в листі Вас. Макара (2 серпня 1943 р.), котрий був одним з керівників СБ на ПЗУЗ, до свого брата Вол.Макара, що в цей час мешкав в Галичині. "Повстанчу акцію на північно-західних і частинно східних теренах, - зазначається в листі, - ми musiли почати, і це не було зарано, як дехто каже, але вже і запізно. Musили ми це робити з двох причин. Перша: терен виривався нам з рук. З однієї сторони - почали множитися отаманчики, як Бульба-Боровець, а з другої сторони - червона партизанка почала заливати терен. Отож, коли б ми було не почали повстанчої акції, то не мали б що робити. Друге: ще тоді, коли ми не починали повстанчої акції, німота почала масово винищувати села... - Оце дві засадничі причини нашої повстанчої акції. Є ще і третя, морального характеру. Почулися голоси: "Де ж той провід? Чому не дає заряд-

* Вказаний документ зберігається в спецфонді листівок Науково-довідкової бібліотеки центральних державних архівів України в Києві.

ження бити німців?"⁶⁴

Зміст цього листа є важливим свідченням того, що збройний зрив ОУН(СД) проти німців навесні 1943 р. не відповідав на тому етапі намірам керівництва Організації, яке вважало такий крок передчасним. Він був змушений обставинами*. Стихійний опір народних мас окупантам, який прагнули використати для своєї мети інші політичні сили, зокрема, комуністи і польські націоналісти, підштовхував провід ОУН(СД) до рішучих дій, до збройної акції.

І конкретним втіленням в життя цієї акції стала організація Української повстанської армії. В конфіденційному документі ОУН "До внутрішнього положення" (кінець 1943- початок 1944 р.) зазначалося: "Бо коли ще певний час не творено було УПА на організованих засадах, то досі ми мали б неоформлену й стихійну партизанку, яку легко вдалося б використати більшовикам"⁶⁵.

Зростаючі масштаби антинімецької діяльності ОУН(СД), яка полягала в тому, щоб довести німцям право України на самостійне існування, наміри бандерівців відіграти керівну роль у боротьбі за українську державність, не знайшли адекватного розуміння в інших течій українського руху опору. З свого боку, прихильники С.Бандери виявляли нетерпіння, не бажали шукати

* Англійський історик Дж.Армстронг пише, що бандерівський провід ОУН довгий час не хотів "втрачати свої легальні сили й починати кампанію відкритої пенокори німцям". І лише тоді, коли фашисти, начебто спровоковані діями червоних партизанів, вчинили спробу роззброїти підрозділи української допоміжної поліції, що перебували під впливом бандерівців, останні вирішили "розгорнути широкомасштабний партизанський рух". Однак з цієї точки зору важко погодитися. Хоч наміри німців роззброїти деякі підрозділи української допоміжної поліції сильно вдаряли по бандерівцях, вони однак не були основною причиною їхнього збройного виступу, можливо лише прискорили його.

компромисів. Вони покладали всі надії на силовий тиск щодо своїх опонентів і прагнули в такий спосіб довести правильність своєї політичної програми, підтвердити своє виключне право на провідну місію у визвольних змаганнях.

Не варто доводити з позицій сьогодення, що така тактика ОУН(СД), хоч і дозволила подолати їй усіх своїх опонентів, проте в кінцевому рахунку підірвала сили й самої Організації. Справдилися слова Т.Боровця-Бульби, котрий у відомому відкритому листі до бандерівського проводу (серпень 1943 р.) писав: "Це, правда, що ваша партійна сітка в деяких областях Західної України досить поширена і охоплені нею добрі молоді люди. Але чи цього досить, щоб збудувати велику самостійну соборну Українську державу?... Скажімо, що ви сьогодні маєте 10, 20, 30, 40 або навіть 100 тис. партизанів. Чи ця сила може оборонити Україну тоді, коли ця справа вимагає щонайменше трьохмільйонної армії та одностайної постави цілого народу".

І далі, отаман УПА "Поліська січ", докоряючи бандерівцям за жорстокі репресії щодо своїх суперників і всіх інакомислячих, наголошував, що за таких обставин "ви тієї армії не зможете, а, навпаки, знищите себе і тих, які єдино українську державу могли б збудувати". На думку Боровця-Бульби, котра здається актуальною й на сьогодні, "українську державу зможемо збудувати лише тоді, коли об'єднаємо під одним прапором боротьби за незалежність весь народ, кожному гвинтівку, кожного українця, без огляду на його політичні переконання, без огляду на те, ким він був вчора"⁶⁶.

Найгостріше у стосунках між течіями українського руху опору стояло питання створення спільних збройних сил. Воно виникло ще наприкінці 1942 р. з ініціативи Боровця-Бульби. Не довіряючи ні Берліну, ні Москві, він чудово розумів неможливість одноосібно протистояти противникам української самостійності. Тому проводир "Поліської січі" висунув ідею консолідації сил і створення "Української революційної ради", яка, на його пог-

ляд, мала стати б надпартійним органом для вироблення загальнонаціональної політичної лінії, об'єднання усіх збройних формувань і керівництва боротьбою за незалежну Україну.

Для реалізації цього задуму Т.Боровець звернувся як до мельниківців, так і до представників ОУН(СД). Його підтримали мельниківські бойові групи. Їх керівник О.Штуль ("Жданович") пізніше згадував, що "Поліська Січ", котра мала певне організаційне оформлення й користувалася популярністю серед населення, була здатна "стати зав'язком великого повстанського руху". Але керівництво ним повинно бути загальним, тобто від усіх політичних проводів, "коли не хочемо ділитися і у військовій справі"⁶⁷.

Іншою була позиція бандерівського проводу. Його керівники дали зрозуміти Боровцю-Бульбі що "єдиним проводом українського народу" є ОУН С.Бандери. Ватажку "Поліської січі" також натякнули, що коли він визнає ОУН(СД) за "єдиний політичний центр", то бандерівці згодяться на призначення його головнокомандуючим об'єднаної УПА. Під її прапором мали згуртуватися усі військові осередки українського руху опору. Так, за словами Боровця-Бульби, виглядала ситуація.

Однак наприкінці 1942 р. досягти принципової домовленості не вдалося. Лише 22 лютого 1943 р. відбулася перша зустріч зацікавлених сторін. Від бандерівців у ній взяв участь Я.Бусол, політреферент проводу ОУН на ПЗУЗ. Як писав пізніше отаман, на ній з'ясувалося, що "ОУН змінила свій погляд на партизанку і визнає за потребу її існування, збільшення повстанських лав". У процесі обговорення зуміли начебто прийти до згоди стосовно узгодження політичної лінії, тактики і оперативного плану дій. Їх мав виробити об'єднаний штаб. На другій зустрічі 9 квітня 1943 р. ОУН(СД) була представлена керівником її військових відділів "т.Юрком", як про це пише у спогадах Т.Боровець-Бульба. Сьогодні вже відомо, що під цим псевдонімом виступав у той час Р.Петренко ("Омелько"), котрий пізніше був одним з

відповідальних працівників Військового штабу УПА. У згаданих переговорах брав участь й військовий референт крайового проводу ОУН на ПЗУЗ В.Івахів ("Сом", "Сонар").

Учасники переговорів* дійшли висновку, що усі формування бульбівців і бандерівців мають об'єднатися під назвою "Українська повстанська армія", віддаючи цим належне попередній діяльності УПА "Поліська січ". Щодо генеральної лінії збройної боротьби, то вона мала б спрямовуватися "головним чином проти німецького окупанта і советських парашутистів як шпигунів та агентів московського імперіалізму"⁶⁸.

Та практична реалізація вищезазначених домовленостей затягнулася. Це пояснювалося тим, що усі течії українського руху опору уважно вивчали свої можливості, підраховували й нарощували власні сили. Боровць-Бульба, зокрема, знову вступив у переговори з німцями, прагнучи у такий спосіб зробити бандерівців зговорливішими. З свого боку, бандерівський провід ОУН з притаманною йому енергією швидкими темпами об'єднував розрізнені бойові групи і відділи, включаючи й колишні поліцейські підрозділи, в монолітну військову організацію, яка вже наприкінці квітня 1943 р. виступила як нова "Українська повстанська армія".

Поруч з бульбівцями і бандерівцями на Волині-Поліссі дислокувалися також нечисленні мельниківські формування - "Військова група ч.3" під командуванням

*Відомий історик А.Жуківський у своїх працях стверджує, що під час цієї зустрічі В.Івахів від імені проводу ОУН(СД) серед інших вимог до Боровця-Бульби начебто ставив питання про оголошення загального революційно-повстанського зриву цілої України проти німців та проведення масової примусової мобілізації до УПА. З цього приводу слід сказати, що провід ОУН(СД) не стояв на таких позиціях, розуміючи їх нереалістичність. Цю ідею висував і підтримував М.Степаняк. Йому рішуче заперечував Р.Шухевич, котрий був противником "голоного наштотвування мас" до боротьби.

"Волинця" (О.Яценюк), а також загони В.Білого і "Блакитного" (М.Данилюк) у районах Володимирця і Кременця. Хоч мельниківці й приступили до творення власної збройної сил ще у 1942 р., проте вони в цілому критично ставились до широкого партизанського руху, виступали за малі летючі відділи, а не за те, як казав Р.Сушко, щоб "робити армію".

За словами одного з військових керівників мельниківців О.Штуля (Жданович) "партизанку" слід розглядати лише "як один з засобів визвольної боротьби, але не єдиний і не найважливіший. Партизанка, на думку мельниківців, не може виграти війни і "завжди є тільки дуже помічним засобом, зокрема, у війні беззбройного народу за своє визволення"⁶⁹.

Вирішальна зустріч усіх сторін з питань остаточного об'єднання збройних сил визвольного руху мала відбутися наприкінці травня 1943 р. в штабі Боровця-Бульби. Однак на неї прибули лише мельниківці, представники ОУН(СД) не з'явилися*. За словами вже згаданого О.Штуля, "це був початок трагічного розбиття збройних сил, що приніс стільки лиха". На його ж думку, "бандерівці виявили таку засліпленість, що ставало страшно і просто не вірилося". З погляду представників бандерівської ОУН, "причини цього неуспіху слід шукати не так у політичних орієнтаціях окремих партнерів, як у менталах психологічного порядку"⁷⁰.

*Як стверджують представники мельниківського табору, під час переговорів в лютому-квітні 1943 р. командир бандерівських відділів на Волині-Поліссі пор. "Сонар" начебто згодився на створення "спільного штабу українських збройних сил під назвою УПА". Але ситуація докорінно змінилася, коли у травні ц.р. в згаданій регіон прибув М.Лебедь. Він припинив переговорний процес і не прислав на завершальну зустріч з мельниківцями і бульбівцями свого представника (На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. К., 1993. - С.458-459).

Проте, мабуть, вирішальне значення все-таки мали об'єктивні причини. Вони відбивали дві тенденції розвитку революційно-визвольних змагань в Україні. Саме про них говорилося у вже цитованому відкритому листі до бандерівського проводу ОУН Боровця-Бульби. Останній писав: "Непорозуміння поглиблюється тим, що ви визнаєте фашистську засаду безоглядної диктатури вашої партії, а ми стоїмо на становищі кровної та духовної єдності цілого народу на засадах демократії, де всі мають рівні права і обов'язки"⁷¹.

Таким чином, справа полягала в тому, що бандерівці наполягали на безумовному верховенстві ОУН(СД) у революційно-визвольних змаганнях, вважаючи одним з головних своїх завдань "випечення" розпеченим залізом" хвороби під назвою "партійщина" ("Бойовик". Ч.1. Січень 1942), в той час, як бульбівці ставили питання ширше: про створення надпартійного представницького органу, котрий керував би українським рухом опору і боротьбою за створення незалежної української держави. І треба сказати, що з часом і бандерівський провід зрозумів необхідність створення такого широко представницького загальноукраїнського органу. Ним, як відомо, стала вже згадувана Українська головна визвольна рада. Але трапилося це, на нашу думку, занадто пізно.

Однак тоді, навесні 1943 р., ОУН (СД), не досягнувши згоди з своїми опонентами щодо згуртування збройних зусиль, за словами відомого історика, "перевела це об'єднання силою". На його ж думку, цим "подіям не можемо відмовити логіки й закономірності", бо "ГК УПА мусила, так чи інакше, підпорядкувати собі всі військові формації на терені своїх дій, якщо не хотіла допустити до анархізації української визвольної боротьби"⁷².

Дійсно, проводу ОУН(СД) не можна відмовити в реалізмі. Його побоювання, що створений колективний орган військового керівництва перетвориться в дискусійний клуб, де будуть вестися безконечні балаканини, мали серйозні підстави. Вони підтверджувалися й

досвідом визвольних змагань 1917-1921 рр., у яких перемогли ті сили, котрі здійснювали однопартійну політико-мілітарну диктатуру.

Слід відмітити, що необхідність об'єднання зусиль у боротьбі за Україну розуміли не лише у вищих ешелонах визвольного руху. До цього прагнули й "низи". Таким прикладом може бути нарада місцевих командирів партизанських загонів обох проводів ОУН за участю групи колишніх старшин Армії УНР, яка відбулася 13 травня 1943 р. у Кременецькому районі Тернопільської області. Її учасники висловились за негайне припинення сутичок між бандерівцями і мельниківцями, за координацію дій. При цьому командири загонів ОУН С.Бандери і ОУН А.Мельника "Крук" (І.Климишин) і "Блакитний" урочисто заявили, про свою солідарність діяти спільно і наголосили, що "за це "вони відповідають своєю честю і совістю перед українською нацією та ідеєю боротьби за Українську самостійну державу". На жаль, далі підписання протоколу справа не пішла.

Фактично початком відкритої боротьби ОУН(СД) проти своїх опонентів в українському русі опору слід вважати відозву Головної команди УПА від 20 травня 1943 р. під назвою "Українці", котра широко розповсюджувалася на Волині-Поліссі. В ній повідомлялося, що "український народ висилає на боротьбу за Українську самостійну соборну державу тверді лави бійців - Українську повстанську армію (УПА), яка об'єднує під однією командою усіх чесних українців, що готові у разі потреби віддати свою працю, своє вміння, своє майно, свою кров і своє життя для здобуття УССД"⁷³.

Згадана відозва закликала до вступу в ряди УПА, до викриття і знищення "агентів більшовицького і німецького імперіалізму, що творенням диких, ніби партизанських відділів намагаються ослабити Всеукраїнський революційний фронт боротьби за УССД під проводом УПА". Як вороги цього у відозві трактуються "різні отаманчики-анархісти", "недобитки всяких політичних партій", так звані мельниківці". Всі вони, на

думку ГК УПА, діють за наказами НКВС і гестапо.

Різкий характер зазначеного документу свідчив про прагнення ОУН-УПА одним ударом покінчити з "опозицією" бандерівському проводу в лавах українського руху опору. У висвітленні Л.Шанковського процес "об'єднання" проходив досить спокійно, без будь-яких надмірних загострень. "В серпні 1943 р., - пише він, - курінь УПА з групи УПА "Заграва" (Дорош") перебрав групу УПА от. Тараса Бульби-Боровця без одного пострілу. Роззброєно також військово-повстанчі формации ОУН під керівництвом полк. Мельника. До цього часу й після нього не було жодних боїв чи сутичок між окремими групами"⁷⁴.

В документі ОУН "По Україні (Суспільно-політичний огляд за м.серпень 1943 р.)" відзначається, що 19 серпня 1943 р. в с.Черниця Корецького району Рівненської області було роззброєно "головний відділ" Бульби-Боровця. При цьому сам отаман начебто втік, а його дружина опинилася в руках бандерівців. На їх бік водночас перейшов і мельниківський відділ під командуванням поручника "Волинця", який дислокувався поруч з бульбівцями. Свої дії бандерівці пояснювали тим, що вояки отамана в цей період не проводили боїв ні з німцями, ні з більшовиками, а сам Бульба-Боровець "своєю пропагандою вносив хаос у політичну роботу серед мас", підривав авторитет УПА, говорив про "недоцільність збройної боротьби з окупантами в теперішньому моменті"^{74а}.

Звичайно, великого опору під час своїх акцій бандерівці не зустріли, бо діяли рішуче, наполегливо і послідовно, звинувачуючи своїх опонентів у небажаннях по-справжньому боротися за Україну. І це мало вплив. Наприклад, в одному із звітів з теренів Волині - Полісся зазначається: "Дня 6.VII-1943 р. відділи К. і Ч. з наказу команди УПА роззброїли монархістичний (так в документі - автор.) дикий відділ мельниківців, що оперували в Крем'янецьчині під назвою "Український партизанський відділ № 21". Майже всі старшини і стрільці УПВ без

спротиву склали зброю і підпорядкувалися УПА"* . 29 липня 1943 р. на теренах ВО "Заграва" загін ім. Б.Хмельницького раптовим нападом обеззброїв мельниківське формування. Арсенал бандерівців поповнили 11 кулеметів, 1 протитанкова гармата, інша зброя та спорядження. Перейшла на їх бік також частина старшин і вояків⁷⁵.

Колишній мельниківський командир О.Штуль, з свого боку, згадував, що "бандерівці зосередили частини навколо наших основних баз і їх не по-лицарські ліквідували**". Але поза розстрілом одиниць, вишколені вже й обстріляні кадри збереглися"⁷⁶. Більш рішуче висловився проти дій ОУН-УПА Т.Боровець, котрий гостро критикував бандерівців за спроби перетягти на свій бік його боївки на Сарненщині і Крем'янецьчині, підкреслюючи, що такі методи компрометують "національну гідність і політичну мораль" українських націоналістів.

Процес "поглинання" бандерівцями організації своїх конкурентів знайшов відображення й у радянських джерелах. Зокрема, в донесенні командира партизанського загону І.Шитова від 15 травня 1943 р. до УШПР повідомлялося: "12-го травня в селі Поташня Людвипольського району (Рівненська область - авт.) українські

* За мельниківськими джерелами вказану акцію здійснили відділи Південної групи УПА під командуванням "Енея", які раптовим нападом змусили здатись загін мельниківців командира "Хрона".

** Через відсутність чітких вказівок центру мельниківські військові сили на Волині-Поділлі були фактично деморалізовані. Так, наприклад, 19 серпня 1943 р. військовий керівник мельниківської ОУН в Дубнівському і Кременецькому повітах "Блакитний" видав наказ про розв'язання своєї Військової команди. В ньому говорилось, що там, де "Організація не буде творити збройного підпілля для майбутніх цілей - всі боївки, групи і поодинокі члени військової мережі закликаються включитись у ряди УПА на місцях..." (Данилюк М.(Блакитний). Повстанський записник. К., 1993. - С.174).

націоналісти проводили нараду, на якій прийнято рішення, що бульбівців немає, а всі українські націоналісти повинні називатися бандерівцями".

Проте опанування теренів Волині-Полісся з боку ОУН-УПА не завжди мало мирний характер. Один з активістів мельниківської ОУН на Волині Г. Стецюк закидає бандерівцям тяжкі звинувачення у нищенні волинської інтелігенції, селянства, православної церкви. Він пише, що боївки СБ і ВПЖ (Військово-польова жандармерія. - авт.) прагнули в першу чергу "знищити решту організаційної сітки ОУН за всяку ціну. В другу чергу приділяли велику увагу східнякам, бо з поміж них є велика частина комуністів, і вони мають зв'язки з більшовиками"⁷⁷.

Боротьба за першість бандерівців з мельниківцями і бульбівцями знаходила відгук серед громадськості західноукраїнських земель. З цього приводу відомий письменник У. Самчук у своїх спогадах писав: "Деся там бандерівці напали на бульбівців і були жертви в людях. Трохи згодом, ті ж бандерівці напали на мельниківців і знов були жертви". Однак, на його думку, це протиборство було об'єктивно неминучим. Він вважав, що при наявності в українському визвольному русі багатьох "ідеологій" підпорядкування усіх збройних формацій єдиному командуванню не могло вирішуватися демократичним шляхом, більшістю голосів. Залишалось "право сильніших"⁷⁸. І у такий спосіб діяли бандерівці.

Коли Боровець-Бульба дізнався, що збройні формування ОУН(СД) перебрали назву "Українська повстанська армія", яка до цього часу пов'язувалася з діяльністю УПА "Поліська січ", то він вирішив реорганізувати свої збройні підрозділи, перетворивши їх в "Українську народно-революційну армію" (УНРА)*. Це, на його думку, була не

*Перейменування УПА "Поліська січ" в УНРА здійснене наказом № 80 від 20 липня 1943 р. і формально обґрунтовувалось тим, що начебто український народ перейшов від партизанської боротьби до всенародної революційної боротьби з своїми ворогами. Перебравши назву УНРА, Боровець-Бульба взяв своєрідний "реванш" у бандерівців за

просто "зміна вивіски", а якісно нова збройна організація всеукраїнського масштабу у порівнянні з колишньою УПА "Поліська січ". Водночас він створив і власну політичну організацію: Українську народно-демократичну партію.

З метою самозахисту бульбівські організації розгорнули інтенсивну антиоунівську пропаганду. Зокрема, в одній з тогочасних листівок під назвою "Чому Українська народно-революційна армія не підчинається ОУН" наголошувалося, що "бандеріадою керують ворожі агенти, німецькі і більшовицькі (Рихард Ярій і Максим Рубан)" і що бульбівці не роблять те, що "роблять бандерівці, як вбивство цивільного населення, дітей, паління сел..."⁷⁹ Однак бульбівська пропаганда виявилася малоефективною.

Тим часом під ударами і тиском бандерівців чисельність УНРА і військових відділів ОУН А.Мельника, які часто виступали під назвою "Оборона України", помітно скоротилася. Їхня діяльність за радянськими і німецькими джерелами простежується десь до середини 1944 р. Вона мала переважно антибандерівський і антирадянський характер.

Неважко усвідомити, що розбіжності і суперечки в українському русі опору були предметом пильної уваги як німців, так і більшовиків. Інформація такого характеру, наприклад, систематично надходила від червоних партизанів до ЦК КП(б)У і УШПР. Так, у звітах розвідки 2-го Рівненського з'єднання за жовтень-грудень 1943 р. повідомлялося: "Організації бандерівців і бульбівців не тільки не мають координуючого у своїй діяльності початку, але, навпаки, перебувають у постійній між собою ворожнечі"⁸⁰.

Вже вище говорилося, що рішення бандерівського проводу ОУН вчинити навесні 1943 р. збройний опір

УПА, бо ще у липні 1941 р. крайовий провідник ОУН на ЗУЗ "Легенда" намагався створити "Українську національну революційну армію (УНРА).

грабіжницьким акціям німців на Волині-Поліссі і об'єднати для цього під своїми прапорами всі збройні сили українського визвольного руху засуджувалось мельниківцями. А між тим у найбільш принциповому питанні ставленні до обох тогочасних окупантів України розбіжностей в поглядах обох частин ОУН фактично не існувало. Вони були солідарні в тому, що за всіх обставин головним ворогом українства є російський більшовизм і проти нього мав готуватися "останній, рішальний бій". Щодо німців, то мельниківці, як і бандерівці, вважали, що їх все-таки треба бити, "але не так, наче б це був наш останній бій". Проти німців, зауважували мельниківці, "ми не могли кидати останніх резервів"⁸¹.

На цій позиції стояли й бандерівці. Але вони виявилися більшими реалістами, аніж прихильники А. Мельника, котрі, незважаючи на все зростаючий антифашистський рух в Україні, прагнули таки не допустити його поглиблення, відтягнути збройний зрив. З цього приводу член військової референтури мельниківської ОУН І. Кедюлич ("Чубчик") під час зустрічі з військовим керівником Дубнівського і Кременецького повітів "Блакитним" наприкінці червня 1943 р. сказав: "політика Організації не є за широко підняте повстання. Це лише накличе більші репресії німців на наше населення, а, з другого боку, фактично, допоможе більшовикам. Ідеться і не про те, щоб менше закромим повстанням "допомагати

* У цьому контексті на параді у ставці 3 червня 1943 р. А. Гітлер, торкаючись політичних проводів антикомуністичних сил в СРСР, які прагнули до активної державотворницької діяльності, сказав, що його турбують ті обставини, що в колишніх радянських республіках "владу рантово отримують ті люди, котрі не мають потрібних політичних знань і які до того не знають, як практично до цієї справи підходити" (Колесник А. Грехопадение. Генерал Власов и его окружение. Харьков, 1991. - С.59). Неважко здогадатись, що у даному випадку фюрер, стосовно України, мав на увазі керівництво обох проводів ОУН.

німцям", але про те, щоб готуватись для дальшої боротьби, яка може затягнутись на роки. Збройне підпілля - так, але масове збройне повстання - ще не на часі".

"Чубчик" також визнав, що ОУН не має сил "виграти фактично війну, хіба що станеться щось із зовні". На його думку, бандерівська ОУН "хоче заграти на німецьких нервах і тим добитись поступок в українській проблемі"⁸².

СТВОРЕННЯ УПА НА ВОЛИНІ - ПОЛІССІ

Рішучі дії ОУН-УПА щодо об'єднання під своїми прапорами збройних сил усіх течій українського руху опору стали можливими завдяки тому, що протягом квітня-червня 1943 р. розрізнені до того збройні відділи і групи бандерівців перетворилися у досить міцний військовий організм, яким стала нова УПА. Вона швидко поширювала свій вплив на теренах західноукраїнського регіону, роблячи поміж тим і перші спроби вийти у східні області України. Улітку 1943 р. УПА фактично контролювала майже 75% продовольчих баз на Волині. Цими діями значно обмежувались можливості окупаційної влади щодо стягнення "контингентів" з місцевого населення.

Та обставина, що створювані ОУН(СД) збройні відділи виступили під назвою "Українська повстанська армія", не була випадковою. В додаткових постановках III конференції ОУН(СД), які не збереглися і де йшла мова про необхідність розгортання збройних сил визвольного руху, висловлювалась думка, щоб вони отримали назву "Українська визвольна армія" (УВА). Але вже скоро з'ясувалося, що у свідомості населення Волині - Полісся закарбувався образ "Української повстанської армії", під "фірмою" якої вже з 1942 р. діяли проти німців прихильники Боровця-Бульби. З цим фактом не можна було не рахуватися, і провід ОУН(СД) погодився, щоб його загони і боївки перебрали назву "УПА". Крім того, ця назва, враховуючи її популярність, мала ще й відіграти роль об'єднуючого фактора для тих, хто брав до рук зброю і вступав в боротьбу за самостійну Україну*.

* В історії України 1918-1921 рр. під назвою "повстанська армія" діяло кілька збройних формацій. Одна з них напевно відносилась до тих, які готував Ю.Тютюнник для 2-го зимового походу (1921 р.). Восени 1918 року організову

Цікаві відомості про організацію УПА можна почерпнути з радянських джерел. Так, у спецповідомленні УШПР від 21 квітня 1943 р. на ім'я М.Хрущова зазначається, що отримані штабом розвідувальні дані говорять про те, що "Штаб українських націоналістів, прихильників Бандери" після 20 березня 1943 р. надіслав на місця вказівки про "формування української національної армії за рахунок поліцейських, козаків і місцевих українців бандерівського і бульбівського напрямків". І далі в цьому документі говориться, що "головними пунктами формування української національної армії повинні бути Волинський, Свинарський та інші ліси. В цьому напрямку відмічається рух українських поліцейських і цивільних націоналістів з Львівської та ін. західних областей"⁸³.

В цей ж час на теренах Волині-Полісся розповсюджувалось датоване 4 квітня 1943 р. звернення до всіх українців, що працюють в урядових установах та поліції Волині, підписане "Ярославом Чорноморцем". В ньому говорилось: "У зв'язку з тим, що останнім часом німці своєю політичною поведінкою довели українську інтелігенцію до межі повного знищення, ОУН наказує всім вам негайно покинути свою службу в німців, надалі зв'язати свою долю з ОУН та перейти у збройне підпілля. Хто до 15 квітня ц.р. не залишить своєї посади і не вступить у контакт з ОУН, буде відданий до революційного трибуналу"⁸⁴.

Цілком зрозуміло, що справа перетворення повстанських відділів, боївок і груп ОУН(СД), колишніх поліцейських підрозділів у організовану і дисципліновану бойову силу, якою стала УПА, не могла бути вирішена пропагандистськими гаслами і моральними сентенціями. Поряд з ними мали застосовуватися й інші по-

вали "Повстанську армію радянської України" більшовики для боротьби з гетьманським режимом. Найбільш широко відомою була "Повстанська армія України ім. батька Махна".

важні заходи і, зокрема, дисциплінарного порядку, неодмінного покарання за непослух. У зв'язку з цим необхідно полишити думку, що УПА трималася виключно на ідейному загартуванні її вояків, їхній високій свідомості.

Збільшення чисельності особового складу і зростання кількості формувань в УПА висувало серед невідкладних завдань запровадження залізної дисципліни, з чого саме й починається регулярна армія. І тут слід згадати Д.Троцького, котрий у 1918-1919 рр. доводив своїм опонентам, що регулярну Червону армію не можна побудувати без розстрілів. Одним з перших розпоряджень Головної команди УПА* від 15 травня 1943 р. було встановлення воєнно-польових судів і революційних трибуналів на землях, підпорядкованих УПА. На них покладалося завдання забезпечити безумовне виконання кожним громадянином всіх наказів та розпоряджень, ГК УПА як найвищої і єдино суверенної влади в Україні.

У цьому розпорядженні встановлювалося 15 випадків можливих дій і вчинків, котрі за законами воєнного часу мали каратися смертю. Зокрема, до смертної кари засуджувалися ті, "хто самовільно покидає лави Української повстанської армії або відділу, до якого призначений, або місце праці в запільній мережі УПА, до якої призначений", а також ті особи, хто має намір "ухилитися від військового обов'язку чи праці взагалі або у відділі чи місці праці зокрема". Підлягали карі на горло й громадяни, "хто зобов'язаний до військової служби в Українській повстанській армії - не хоче прийняти зброї до рук і воювати проти ворога і цим послаблює оборонну силу українського народу"⁸⁵.

Проголосивши себе найвищою і єдино суверенною владою в Україні, ГК УПА цим актом начебто засвідчила надпартійний характер своєї діяльності, здекларувала

*У документах визвольного руху є відомості, що Головна команда УПА існувала на 1 травня 1943 р., однак наказів ГК УПА за квітень 1943 р. не виявлено.

намагання стати над партіями, об'єднати у своїх лавах всіх українців, незалежно від їх партійної приналежності. "УПА, - пише Л.Шанковський, - дійсно була широким народним рухом, що мав корінь у прагненнях широких народних мас до визволення й до самостійного незалежного життя"⁸⁶. Такої думки дотримується переважна більшість істориків УПА.

Це стверджував й головний командир УПА Р.Шухевич. У статті "До генези Української головної визвольної ради" (1948 р.) він писав, що повстанські відділи, до яких наприкінці 1942 - на початку 1943 рр. влилися представники інших політичних організацій та безпартійні українські патріоти, вже не могли існувати у вигляді бойових груп ОУН. А тому постало питання "про переорганізування всіх збройних відділів у загальнонаціональну, понадпартійну Українську повстанську армію (УПА)"⁸⁷.

Треба відмітити, що командири перших формувань УПА усвідомлювали свій новий статус і рішуче заперечували своїм опонентам, зокрема, червоним партизанам, наголошуючи, що вони і їх бійці не є "ніякими загонами ОУН", а є відділами УПА, котра виступає як організація військового характеру для оборони мирного населення⁸⁸.

Проте справа, мабуть, не в тому, чи була в дійсності, а не формально, УПА надпартійною всеукраїнською організацією. Важливо, як здається те, що зголосивши свій новий статус, ГК УПА засвідчила цим такі зміни, які називають "переломовими" в діяльності ОУН(СД). А беруть вони початок від III надзвичайного великого збору ОУН (21-25 серпня 1943 р.). Ці події знайшли відображення й у німецьких джерелах. В інформації відділу контррозвідки штабу командуючого німецькими окупаційними військами в Україні від 15 вересня 1943 р. говориться, що у постановах III НВЗ ОУН "були відхилені претензії ОУН на одноосібне керівництво у справах України" і підкреслюється, що було створене "Верховне командування Української повстанської армії", котре має

діяти "на основі принципів всеукраїнського представництва, надпартійності і політичної незалежності від ОУН Бандери чи інших політичних груп".

Поряд з цим у згаданому документі є кілька важливих деталей, котрі говорять, що і за умов демократизації свого руху, бандерівський провід ОУН не збирався поступитися роллю лідера у визвольних змаганнях. За згаданими вище німецькими даними, а вони були досить точними, до Головного командування УПА "увійшли здебільшого представники ОУН Бандери". Наголошується також, що "робота Верховного командування УПА виявляється в посиленні організаційної і бойової діяльності націоналістичних банд у всіх областях, де встановлено вплив ОУН Бандери"⁸⁹.

З огляду на вищевикладене постає ряд питань. Перше. Як розуміти надпартійний характер УПА? Друге. Чи була УПА "надпартійною збройною силою українського народу"? Щоб відповісти на них, треба спробувати визначитися з самим поняттям "надпартійність". Наприклад Л.Шанковський бачить надпартійний характер УПА в тому, що "була це органічна консолідація українських самостійників без різниці на політичні переконання, що визнавали потребу активної боротьби проти всіх ворогів української самостійності і соборності". І далі він пише, що "ніхто цих людей, що бажали включитися до збройної боротьби УПА, не питав за партійним квитком і не перевіряв їх політичних переконань"⁹⁰. Однак це твердження не зовсім вірне.

Всі, хто приходили до УПА, ретельно перевірялися. Вже у звіті "І-ї групи УПА" за червень 1943 р., якою командував І.Литвинчук ("Дубовий"), підкреслювалося, що відділи не мають права мобілізувати та приймати людей, а добровільців та військових спеціалістів необхідно обов'язково пересилати до штабу групи УПА з супроводжуючими особами. І далі, мобілізацію до лав УПА проводили низові осередки ОУН, котрі добре знали місцеве населення, а всі інші особи неодмінно перевірялися СБ.

Про́те надпартійність або ж партійність, якщо це стосується будь-якої масової військової організації, окрім загальних і військових формувань типу СС і СА Німеччини*, не вимірюється кількістю в її рядах членів тих чи інших партій. Вона визначається ідеологією, котра проводиться до життя відповідним політичним проводом. Отож ідеологією, так би мовити, УПА була фактично ідеологія ОУН(СД). Було б дивно, наприклад, вважати, що Червона армія або німецький вермахт були вільні від партійного впливу більшовицького і нацистського політичних проводів.

Надпартійний характер УПА заперечували й мельниківці. З цього приводу Я.Гайвас пише, що організаційні клітини бандерівської ОУН "вважали цілу УПА своїм рам'ям і хоч вряди-годи були декламації іншого змісту, на ділі з правила не можна було навіть перевести докладного розмежування, де кінчиться організаційна система ОУН(СД), а де починається система УПА". "Політичні погляди бійців УПА, а в першу чергу командного її складу, мусили бути в річищі бандерівської організації, - зазначає він, - і цього свого монополю ОУН(СД) заздрісно боронила всіма засобами, вона берегла його, вважаючи це фундаментом своєї сили й переваги"⁹¹.

Таким чином, слід дійти висновку, що УПА, хоч і не була "партійною армією" ОУН С.Бандери на зразок вищезгаданих нацистських формувань СА і СС, але вона діяла під безпосереднім політичним керівництвом бандерівського проводу і була в його руках важливим інструментом для досягнення власних політичних цілей.

З огляду на вищевикладене слід внести ясність і в таке принципове питання: в якій мірі ОУН і УПА були організаційно пов'язані і яким був цей зв'язок? Вже вище йшла мова, що УПА з часу свого офіційного утворення проголосила себе "найвищою і єдино суверенною вла-

* У перекладі з німецької мови ці аббревіатури мають назву - "охоронні загони" і "штурмові загони".

дою в Україні". Цей статус УПА визнав і III НВЗ ОУН, який призначив голову проводу ОУН Р.Шухевича головним командиром УПА. За словами відомого діяча ОУН(СД) М.Степаняка, УПА була "військово-бойовою і політико-керівною силою, а ОУН сходила до ролі допоміжного, доповнюючого УПА апарату"⁹².

У вересні 1943 р. побачила світ летючка російською мовою "За что ведет борьбу Украинская повстанческая армия (Краткое изложение идеи и программы УПА)". В цьому документі здійснена спроба розмежувати функції і завдання обох чинників. "Для переведення до життя своєї політично-державної програми, - говорить у згаданій летючці, - український народ створює і поширює свою власну політичну і військову силу. Політичну силу організовує Організація українських націоналістів (ОУН). Військовою силою українського народу є в даний час Українська повстанська армія"⁹³.

Однак таке становище зберегалось недовго і почало змінюватися з кінця 1943 р., а особливо з літа 1944 р., коли постала Українська головна визвольна рада, яка мала здійснювати політичне керівництво українським революційно-визвольним рухом. Водночас з кінця 1944 р., внаслідок поступового переходу від регулярно-бойових дій до підпільно-партизанських форм боротьби, відділи УПА, крім своїх військових зверхників, почали підпорядковуватися й місцевим провідникам ОУН. В подальшому цей процес поглибився.

Крапку над дискусією: хто є хто поставило засідання проводу ОУН, яке відбулося в кінці жовтня - на початку листопада 1944 р. Під час обговорення на згаданому засіданні характеру зв'язків між ОУН і УГВР відомий діяч ОУН Я.Бусел заявив, що ОУН не повинна творити "формально правних зв'язків в організаційній площині з організацією УГВР", а має зберегти "свою повну незалежність, ідейну і організаційну". Йому заперечував політичний референт і заст. голови Бюро проводу ОУН Д.Маївський. Він сказав, що коли погодитися з "Галиною" (Я.Бусел), то у цьому випадку ОУН "мусила б відо-

кремитися від УПА, мусила б творити дві організації - ОУН і УПА, що не були б на жодному щаблі пов'язані, і це нинішній ситуації було б шкідливе"⁹⁴.

Таким чином, висловлена вище думка Д.Маївського, яку ніхто з присутніх членів проводу ОУН не піддав сумніву, дає підставу стверджувати, що ОУН і УПА, хоч й виконували різні функції в українському визвольному русі, але виступали єдиною організацією ОУН-УПА.

Ця точка зору цілком узгоджується й з відомими оцінками відповідних німецьких функціонерів. У повідомленні управління абвера "Схід" від 2 листопада 1944 р. до відомства А.Розенберга зазначалося, що "в кінці 1943 року і на початку 1944 року УПА приєдналася організовано до нині самої сильної організації українців, до Організації українських націоналістів" і що УПА - це військова політична організація, військове використання якої підпорядковане політичним інтересам і директивам ОУН"⁹⁵.

У контексті з вищевикладеним необхідно ще раз повернутися до питання витоків УПА: чи не була вона продуктом творення неукраїнських сил, чи не постала з ініціативи ворогів українського народу? Вище вже давалася відповідь на це питання, але ж у свідомості населення України, крім західного регіону, склався стереотип, створений радянською історіографією України. Згідно з ним УПА виникла за вказівкою німецьких служб з тим, щоб внести розклад в антифашистський рух опору, відвернути увагу жителів західних областей від боротьби з нацистами.

Так, В.Чередниченко виводив УПА з "псевдопартизанських загонів з бандерівців", організованих за завданням абверу"⁹⁶. Інші віддавали "пріоритет" у цій справі "СС": мовляв УПА створена за дорученням самого Г.Гіммлера. Зрозуміло, що такі "висновки" не були результатом серйозних наукових досліджень, а впливали з політичної кон'юнктури. Перед науковцями ставилося завдання будь що виставити німців у ролі творців УПА, довести, що таким чином, вона воювала на боці останніх

проти радянської влади.

Вартість тих доказів, що приводили до зазначених висновків, дуже невисока, бо до числа "українсько-німецьких націоналістів" радянська пропаганда часів війни і пізніше відносила як тих, що твердо співробітничали з німцями, мало рахуючись з їх ставленням до України, так і тих українців, котрі зі зброєю в руках виступали проти окупантів.

Важливе місце у доказах радянської сторони надавалося добре відомим фактам співпраці (постійної чи тимчасової) з німцями ОУН та інших проводів організованого українства, а також їхній боротьбі проти комуністичного режиму під гаслами здобуття незалежності України. Але ж хіба на підставі цього можна стверджувати і робити висновки, що УПА створена і діяла за вказівками нацистів? Ще в роки війни за вказівкою центра червоні партизани намагалися будь-що здобути документи, які б засвідчили політичну угоду ОУН С.Бандери з німцями. Але цієї мети вони не досягли, бо таких матеріалів не було взагалі. Інша справа, що збереглося чимало документальних свідчень про зв'язки окремих діячів ОУН(СД), командирів загонів і відділів УПА з відповідними німецькими функціонерами з тактичних розрахунків, обумовлених обставинами часу. І з цього не треба робити таємниці. У боротьбі проти СРСР інтереси обох сторін нерідко збігалися.

Не можна обійти увагою спробу радянської сторони підтвердити версію, так би мовити, про "німецьке походження УПА" свідченнями командирів повстанців, котрі потрапили до полону. Але й вони категорично відкидали цю вигадку. Так, ще у вересні 1944 р. бувший начальник з'єднання УПА "Холодний Яр" Є.Басюк заявив на допиті: "УПА організовувалася під гаслом боротьби з німцями і проти німців"⁹⁷. Цю точку зору підтвердив у березні 1945 р. й колишній командир групи УПА "Захід-Карпати" О.Луцький. "Щоб ОУН і її збройна сила УПА, - говорив він, - боротьбу з радянською владою проводили за вказівками і під керівництвом німців - про це нічо-

го не знаю і подібного, взагалі припустити не можу"⁹⁸.

Цікавою є версія виникнення УПА у викладі відомого діяча ОУН І.Гриньоха. 5 березня 1944 р. під час конспіративної зустрічі з представником поліції безпеки і СД Галичини він роз'яснив причини, які спонукали ОУН С.Бандери стати на шлях творення власної збройної сили. За словами І.Гриньоха, "бандерівська група приступила до створення, озброєння і навчання своїх бойових частин тільки у лютому 1943 р., тобто в той час, коли в результаті подій на східному фронті необхідно було констатувати, що німці не зможуть побороти Росію, як то здавалося на початку війни"⁹⁹.

З'ясувавши витoki і причини створення УПА, слід дати відповідь і на питання про те, хто ж був її першим командиром? У літературі, присвяченій УПА, першим головнокомандуючим називається Р.Шухевич ("Чупринка"). Це пов'язано з тим, що у серпні 1943 р. на III НВЗ ОУН було вирішено організувати Головну команду всеукраїнської УПА на відміну від тої, котра постала й діяла на теренах Волині-Полісся. Щодо "Клима Савура" (Д.Клячківського), то його вперто іменують командиром УПА-Північ.

З подібною точкою зору не можна погодитися. Волинсько-поліська УПА, якщо можна так сказати, не була регіональною військовою організацією, а з перших часів свого існування стала зародком УПА. Саме з її діяльністю пов'язані найбільш складні й драматичні сторінки творення і становлення УПА як збройної сили, зорієнтованої на ведення боротьби на усіх українських теренах. І саме цю УПА з травня до листопада 1943 р. очолював як командир Д.Клячківський.

Але і в Д.Клячківського були попередники, нехай не у ранзі командуючого УПА. Тут є декілька версій. Вже вище згадувалося, що у квітні 1943 р. у переговорах з Боровцем-Бульбою брав участь військовий референт крайового проводу ОУН на ПЗУЗ В.Івахів. Саме його як першого командира і вишкільника відділів УПА-Північ (а

(а фактично УПА) називає у своєму наказі № 0552 від 14 жовтня 1952 р. головний командир УПА полк. В.Кук("Коваль").

Разом з тим у вже згадуваній статті "Два етапи УПА", написаній командиром УПА-Захід В.Сидором, крайовим командиром УПА-Північ виставляється сот. "Сема", котрий разом з шефом свого штабу пор. "Гарпуном" загинули 13 травня 1943 р. у бою з німцями під Деражним. Відомо, що й В.Івахів впав на полі бою 13 травня 1943 р. Якщо ж припустити, що псевдо "Сема" і "Сом" стосується однієї людини, то можна дійти висновку, що мова йде про В.Івахіва*.

Однак і за цих обставин важко визнати В.Івахіва першим командиром УПА, адже відсутні будь-які організаційно-розпорядчі та інші документи, котрі б офіційно засвідчили цей важливий факт. А вже 15 травня 1943 р. виходить документ, де командиром УПА значиться "Клим Савур". Його підпис від імені Головної команди УПА стоятиме до 26 листопада 1943 р. І нарешті, найбільш авторитетним слід визнати наказ ГК УПА у грудні 1945 р. з нагоди Різдва і Нового року, в якому Р.Шухевич писав, що полк. "Клим Савур" "в 1943 р. дав перший почин до створення УПА і кинув перші її відділи до боротьби з німцями і більшовиками".

Таким чином, встановивши, що першим командиром УПА все-таки був Д.Клячківський, необхідно сказати декілька слів про цю видатну постать в українському русі опору. Є відомості, що "Клим Савур" народився у 1911 р. в м.Збараж на Тернопільщині. Більшовицька пропаганда називала його "волинським поміщиком". Після закінчення гімназії прагнув продовжити навчання в університеті, але через брак коштів полишив його. Був старшиною польської армії. Свою трудову діяльність

* Цю думку підтверджує наказ ГК УПА Ч.22 44 від 26 січня 1944 р., згідно з яким присвоювалось посмертно військове звання "підполковник" "Сому" (В.Івахів), а "сотник" - пор. "Гарпуна".

розпочав у Станіславі, працюючи в кооперації "Народна торгівля". З юнацьких років зв'язав себе з українським національно-визвольним рухом. У 1940 р. працював референтом юнацтва в Станіславському обласному проводі ОУН, котрий очолював О.Луцький. Перебуваючи у підпіллі, був заарештований НКВС і засуджений до розстрілу в січні 1941 р. на "процесі 59" у Львові. На початку німецько-радянської війни разом з іншими в'язнями пересоводиться до бердичівської тюрми, звідки у липні 1941 р. у зв'язку з наступом німецьких військ втікає. В 1942 р. Д.Клячківський під псевдо "Охрім" очолює крайовий провід ОУН на ПЗУЗ.

Функціонери ОУН(СД), котрі добре знали "Клима Савура", характеризують його як дуже енергійну людину, здібного керівника, впертого у відстоюванні власних поглядів. Його поведінка і дії у багатьох складних ситуаціях відзначалися рішучістю. Не маючи необхідної теоретичної підготовки, а деякі вважали це його найбільшою вадою, Д.Клячківський прагнув керуватися здоровим глуздом, виходячи з конкретних обставин. Безперечною є його особиста заслуга у розбудові УПА, піднесенні її авторитету серед населення Волині-Полісся.

Перший командир УПА висував високі вимоги до дисципліни і порядку в лавах армії і крайової організації, суворо карав за непослух. Він стояв на позиціях рішучої боротьби з поляками і червоними партизанами за опанування північно-західним тереном. Був одним з тих, хто наполягав на збройному спротиві й німцям. У його характері чітко проглядалися риси авторитарності, схильність до самостійності. Спираючись на авторитет серед підлеглих і місцевого населення, "Клим Савур" намагався займати незалежну позицію стосовно проводу ОУН(СД).

Ще навесні 1943 р. в нього виник конфлікт з В.Сидором, котрий виконував на Волині доручення Р.Шухевича щодо створення Крайового військового штабу і фор-

мування УПА. За цих обставин В.Сидор влітку 1943 р. був відкликаний до Галичини. За споминами свідків, "Клим Савур" висловлював невдоволення діями Р.Волошина, котрий надмірно жорстокими заходами по лінії СБ намагався зламати опір мельниківців, бульбівців, з підозрою ставився до всіх українців з східних областей.

В середині літа 1944 р. "Клим Савур" підтримав ініціативу М.Степаняка, В.Кука, Я.Бусела щодо створення Народно-визвольної революційної організації (НВРО). Життя Д.Клячківського* трагічно обірвалося 12 лютого 1945 р. у бою з підрозділами 169-го полку НКВС, котрі атакували місце його постю на теренах Оржівських хуторів у Клеванському районі Рівненської області. Є відомості, що дислокація штабу "Клима "Савура" була видана колишнім командиром з'єднання груп УПА "Завихост" (колишня "Турів") Ю.Стельмашуком ("Рудий"), заарештованим на початку 1945 р.**

Активізація навесні 1943 р. українського руху опору в напрямку розгортання збройних форм спротиву нацистам на Волині-Поліссі викликала серйозне занепокоєння окупаційної влади, підтвердила її найгірші побоювання щодо можливості стихійного об'єднання усіх чинників антифашистського руху опору в Україні. І це мало статися саме

*На думку П.Содоля, після загибелі "Клима Савура" УПА-Північ очолив "Дубовий". Слушним здається й припущення П.Мірчука, що командиром УПА-Північ став "Карпович" (М.Медвідь), який був військовим референтом проводу ОУН на ПЗУЗ. Лише після його смерті на початку червня 1945 р. посаду командира УПА-Північ можливо обійняв "Дубовий". Проте і це не є остаточно з'ясованим, бо після загибелі "Карповича" командиром УПА-Північ міг стати провідник ОУН на ПЗУЗ "Смок". Певними лише є відомості, що "Дубовий" став командиром УПА-Північ лише після того, як у 1949 р. загинув "Смок".

** Втім й сам Ю.Стельмашук став жертвою зради, бо від захоплених у полон повстанців органи НКВС дізналися про час і маршрут перевезення хворого на тиф командира з'єднання груп УПА "Завихост".

в той час, коли на Східному фронті повинні були відбутися вирішальні бої між вермахтом і Червоною армією.

Дійсно, у квітні 1943 р. ставка Верховного головнокомандування Червоної армії затвердила оперативний план бойових дій партизанів України на весняно-літній період 1943 р. У відповідності з ним червоні партизани мали посилити свою діяльність на Правобережній Україні, на території Волині-Полісся, зосередити головну увагу на диверсійно-підривних діях навколо залізничних комунікацій окупантів. Планувалося також перекинути організаторські групи на територію Галичини з тим, щоб там розгорнути партизанський рух.

За цих обставин німці намагалися не допустити, нехай стихійного, тимчасового, проте об'єктивно ймовірного збройного зриву усіх антинацистських сил. Вже 22 травня 1943 р. у популярному часописі "Волинь" та в ряді інших видань генерального комісаріату "Волинь-Поділля" з'явилася стаття "Люди з лісу і національний український інтерес". Її автори з жалем відзначали, що поруч з більшовицькими партизанами останнім часом "в ліс пішли ще й інші люди", котрі називають себе "національно свідомими українцями, більше того навіть, - патріотами".

Ці молоді люди, говориться у часописі "Волинь", "збаламучені Бог зна кям, заманені тими своїми "провідниками", яких навіть немає поміж ними, а які діють лише через своїх емісарів, часто агентів більшовицької дефензиви, створили банду з сто. тисячу, а навіть, хоч це в дійсності ніколи неможливе, у десять тисяч людей". Але отой партизанський чи бандитський спосіб "воювання з-за плота чужий українській психіці й українській традиції", а тому народ України "рішуче відкидає бандитизм і відпекується від тих так званих "національних бандитських груп". Тепер "національний український інтерес" полягає в тому, щоб всі свої сили, всі можливості, увесь свій трудовий і творчий потенціал віддати у розпорядження німців, поставити все це задля перемоги над більшовиками і ні в якому разі навпаки, тобто проти німців.

В статті піддавалися критиці Боровець-Бульба та інші

проводирі українських повстанців, наголошувалося, що "ці опереткові отамани, які прибирають шумні опереткові псевдоніми, коли не зовсім свідомо, то втягнені в майстерну сітку жидівсько-більшовицьких провокацій". Автори статті застерігали, що німецькій армії досить двох тижнів, щоб знищити остаточно якихось "теоретичні десять тисяч" невідготовлених і незагартованих молодих людей, озброєних застарілими гвинтівками і гранатами.

Намагався відвернути населення Волині-Полісся від спротиву німецькій окупаційній владі й митрополит Полікарп, адміністратор Української автокефальної православної церкви. В своїй відозві від 4 червня 1943 р. він закликав не противитися вивезенню на роботу до Німеччини, а "прийти в цей вирішальний час на допомогу німецькому воякові, щоб остаточно і якнайскоріше знищити жидо-комунізм і встановити спокій на землі"¹⁰⁰.

Водночас німці розповсюджували листівки під назвою "Втікачі шуцмани! Українські націоналісти!", у котрих робилися заяви, що нібито поліцейські, які перейшли до УПА, піймалися на ворожу пропаганду таких осіб як "Тарас Бульба" та "галиційські підбурювачі"¹⁰¹. Окупаційна влада гарантувала усім тим, хто повернеться, приязне ставлення і особисту безпеку. Поряд з цим нацисти вдавалися й до розкидання листівок від імені Німецького управління на зразок "Слухай, український народ", в яких заявляли, що "в проводі ОУН сидять агенти Москви", що "ОУН і більшовизм - це одне, тому мусять вони бути знищені"¹⁰².

В унісон з німцями прагнули діяти й деякі мельниківські організації. В одній з їх листівок від 18 серпня 1943 р. "До націоналістів під проводом Бандери" говорилося, що збройна боротьба ОУН(СД) проти німців на Волині - це більшовицька провокація і що "робота бандерівців йде на користь Москви"¹⁰³.

Але ці заклики не давали помітних результатів. Сили українського руху опору постійно зростали. У звіті абверу "Схід" від 19 травня 1943 р. говорилося, що чисельність загонів Боровця-Бульби на північ від лінії Рівне-Зв'ягель

оцінюється у 20 тис. чоловік. Аналогічні повідомлення за 3 і 6 червня ц.р. засвідчують вже майже 40 тис. бійців у лавах українських повстанців¹⁰⁴.

Німецькі спецслужби не обминули увагою і зростаючу роль бандерівського проводу в українському русі опору, його переорієнтацію на збройний спротив нацистам. У доповіді начальника військ СС і поліції "Півдня" від 30 червня 1943 р. командуючому оперативним тиловим районом групи армій "Південь" говорилося, що "немає ніякого сумніву в тому, що загальне керівництво українськими національними бандами перебуває в руках бандерівського руху ОУН". Водночас підкреслювалося, що початкове припущення начебто "Тарас Бульба" зосередить у своїх руках все керівництво українськими національними формуваннями, не підтвердилося¹⁰⁵.

За німецькими даними, про які йшлося вище, відмічалася наявність збройних відділів українського руху опору, нерідко чисельністю від 500 до однієї тисячі вояків, в районах навколо Костополя, Людвиполя, Сарн, Деражного, Тростянця, Горохів, Кремінця та ін. Серед керівного складу повстанців називалися Л.Ступницький, В.Левкович, Р.Волошин. На думку окупантів, "найвидатнішою особою" є таки "Тарас Бульба", котрий називає себе "командиром повстанської армії"*.

Цікава характеристика ситуації у північно-західному регіоні міститься у листі рейхскомісара України Е.Коха А.Розенбергу (25 червня 1943 р.). "Північну частину генеральних округ Житомира і Луцька, - говориться в

* Хоч німці неодноразово намагалися перетягнути Боровця-Бульбу на свій бік, вони однак не покидали спроб його постійної компрометації. Так, в одній з листівок влітку 1943 р. писалось: "Справжній герой" бандитів Боровець волючиться вже місяцями з своєю так званою "Визвольною армією" по лісах і має на своєму сумлінні безчислені вбивства українських жінок і чоловіків". З погляду авторів листівки, Т.Боровцем-Бульбою "керує тайна жидівська рука" (ЦДАГО України, ф.105, оп.1, спр.37, арк.62).

ньому, - в основному контролюють бандити... У генеральній окрузі Житомир і в поліській частині генеральної округи Луцька йдеться лише про радянські банди. У південній частині Волині переважають українські національні банди з центрами в Костополі-Сарни і Горохові-Крем'янці... Об'єкти, на які нападають банди - це важливі для доступу в країну і постачання фронту залізниці, шляхи і мости, державні господарства, молочно-харні, склади хліба і сіна, а також доступні їм промислові підприємства"¹⁰⁶.

Водночас, а саме 3 червня 1943 р., імперський уповноважений з використання робочої сили Ф.Заукель інформував А.Гітлера, що його органи в окупованих областях зустрічають все більший опір у своїй роботі і що "велика кількість службовців і чиновників стали жертвами злочинних нападів з боку партизанів".

Роблять німці у цей час й спробу оцінити ступінь загрозовості окупаційному режиму тих сил, які їм протистояли. Один з документів відділу абвера "Схід" (13 липня 1943 р.) розташував усі антинімецькі формування відповідно, так би мовити, до їхньої питомої ваги у такій послідовності: "1) "радянські банди" (червоні), 2) "Бульбарух" (зсдені), 3) "Бандера-рух" (сині), 4) Інші рухи (жовті)"¹⁰⁷.

Розширення масштабів антифашистського збройного спротиву в Україні деякі високі посадові особи Третього рейху зв'язували з діяльністю Е.Коха. Зокрема, А.Розенберг неодноразово звертався до А.Гітлера з проханням необхідності серйозного "перегляду німецької політики на Сході, зокрема, стосовно України". Однак фюрер завжди брав бік рейхскомісара України. Влітку 1943 р. під час бесіди в Рівному з німецьким журналістом Гансом Каушем Е.Кох, згадуючи настанови А.Гітлер, заявив, що смішно застосовувати до українців поняття національності і включати їх до родини європейських націй, бо Україна ніколи не належала до Європи й була колискою пансловізма. За його словами, для українців, як і для всіх слов'ян має діяти закон переможців і пере-

можених¹⁰⁸.

Натхнений підтримкою фюрера, Е.Кох у липні 1943 р. направив чергові вказівки генерал- і гебітскомісарам в Україні. В них наголошувалося, що на її теренах має бути створений "великий колонізаційний простір для німців" і що Україна повинна перетворитися у "європейську сировинну базу". Намісник Гітлера також заявляв: "Теза про те, що українцям треба щось дати, щоб вони мали щось боронити, фальшива". Він засудив керівників українських повстанців, які в його уяві "студенти із Львова" і котрим "сниться Україна", і підкреслив, що "українське самоуправління - це питання не на теперішній час".

Однак така політика щодо України, яку проводив Е.Кох, все частіше зустрічала засудження з боку окремих працівників окупаційної адміністрації, котрі розуміли, що терор і насильство стосовно українського народу створюють добрий ґрунт для антинімецького збройного опору. Цю точку зору досить точно висловив у листі від 23 жовтня 1943 р. на ім'я А.Розенберга Г.фон Хомаєр, колишній співробітник апарату генеральної округи "Таврія". Він писав: "Я дуже часто задавав питання своїм колегам, як би поводитись ми у тому випадку, коли б Німеччиною у такий спосіб управляла інша держава, як це ми робимо в Україні. Відповідь завжди була одна: всі б ми стали партизанами"¹⁰⁹.

Активізацію українського націоналістичного руху навесні 1943 р. відмічали й відповідні радянські чинники. Зокрема, 20 березня 1943 р. вже згадуваний член нелегального ЦК КП(б)У І.Сиромолотний, який перебував на окупованій території в складі партизанського з'єднання С.Ковпака, у листі на ім'я генерала Т.Строкача зазначав, що ОУН досягла помітних успіхів у роботі з населенням, залученням його до своїх загонів, створенні власних підпільних осередків, пропагандистській діяльності. Він писав: "Рівненська область виключно насичена націоналістами. Центром їхніх основних сил є 8 районів.

що прилягають до Житомирської області і Білорусії... Націоналісти використовують у своїй друкованій пропаганді всі промахи наших товаришів та помилки, допущені в практичній роботі. Націоналісти прагнуть мати своїх людей по всіх селах, містах, вулицях та хатах. Треба сказати, що це їм в багатьох випадках вдається зробити"¹¹⁰.

А ось що повідомлялося у радіограмі командира партизанського з'єднання І.Шитова від 6 травня 1943 р.: "Бульбівці ведуть бої з німцями на правому березі р.Случ. Бандерівці готують напад за р.Буг, де зараз концентруються німці. Українські націоналісти ведуть агітацію серед українського населення, спрямовану проти німців та радянської влади..."¹¹¹

24 травня 1943 р. нарком державної безпеки УРСР інформував начальника УШПР, що, незважаючи на масові репресії окупаційної влади проти націоналістів, зокрема, проти прибічників С.Бандери, "останні не тільки не згорнули своєї роботи, а навпаки, перейшовши в підпілля, значно її посилили". За даними НКДБ, ОУН поширює свою діяльність на всю окуповану територію України, засилає в усі райони своїх емісарів, створює підпільні центри і осередки, закладає склади зброї, набоїв, друкарні, готує кадри для майбутньої збройної боротьби. Водночас нарком С.Савченко звертав увагу Т.Строкача на ті обставини, що ОУН змінила свою тактику, відмовилась "від активних виступів проти німців з метою збереження кадрів і збирання сил, здатних у зручний момент, зі зброєю в руках, виступити і проти німців і проти більшовиків за створення "самостійної України"¹¹².

Коли уважно проаналізувати узагальнюючи документи органів держбезпеки УРСР про націоналістичний рух в Наддніпрянській Україні в 1941-1943 рр., то неважко побачити, що до числа українських націоналістів радянські чекісти відносили не лише представників обох ОУН, але й взагалі всіх національно-свідомих українців, прихильників гетьмана П.Скоропадського і УНР, особливо учасників визвольних змагань 1917-1920 рр. Це, наприклад, яскраво ілюструється доповідною запискою наркома дер-

жбезпеки УРСР С.Савченка на ім'я начальника УШПР Т.Строкача від 12 травня 1943 р. "Про діяльність групи українських націоналістів в м.Харкові, очолюваної Доленком" 113.

До складу названої групи входили переважно представники науково-викладацької та технічної інтелігенції, яка за своїм світоглядом стояла на позиціях демократичного націоналізму часів Центральної Ради і УНР. Спроби окремих емісарів ОУН взяти під свій вплив цю та інші подібні організації не мали помітних успіхів. Заслуга ОУН(СД) й частково мельниківців полягала, на нашу думку, не стільки в створенні власних підпільних осередків на СУЗ (котрі, як вже говорилося, виявилися нетривкими), скільки в широкій й настирливій пропаганді української національної ідеї і роз'ясненні необхідності безкомпромісної боротьби за її втілення в життя як проти німців, так й проти більшовиків. Правда, в останньому випадку, на нашу думку, здобутки націоналістичного руху виявилися надзвичайно малими.

Таким чином, наприкінці весни 1943 р. обидві сили, ворожі українському визвольному руху, остаточно усвідомили наміри ОУН С.Бандери вести збройну боротьбу на два фронти як проти нацизму, так і проти більшовизму. І відповідно до цього кожна з воюючих сторін почала вивчати можливості нейтралізації, ліквідації ОУН-УПА або ж використання цього чинника як важливого фактора у власних інтересах.

Втім, було б помилкою вважати, що і нацисти і більшовики на цьому етапі були однаково зацікавлені у повній ліквідації українського руху опору, особливо його радикального крила. Німецька сторона, спираючись на помірковані елементи у середовищі українського націоналізму, прагнула спрямувати ОУН-УПА проти радянської влади. Остання, не виключаючи на тактичному рівні можливості нейтралізації українських повстанців, бачила своє головне завдання у їх остаточній ліквідації вже після вигнання німців з території України.

СТРУКТУРА І КЕРІВНІ ОРГАНИ УПА. ЗАХОДИ ЩОДО КАДРОВОГО І МАТЕРІАЛЬНО- ТЕХНІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОЙОВИХ ФОРМУВАНЬ

"Волинсько-поліський" період УПА, який продовжувався з квітня по грудень 1943 р., став часом становлення і тяжких випробувань для новоствореної військової організації, діяльність якої розгорталася і проходила за надзвичайно складних воєнно-політичних умов. Головній команді УПА довелося водночас добиватися як опанування і захисту території, необхідної для розбудови збройних сил та їх заплілля, так і домогтися розв'язання непростих організаційно-штатних, мобілізаційно-кадрових і матеріально-технічного постачання питань.

Першими відомими документами, у яких викладались причини виникнення УПА, її мета і завдання, були вже згадувана відозва Головної команди УПА "Українці!" (20 травня 1943 р.) та листівка Української повстанської групи "Озеро "Хто ми і чого хочемо" (травень 1943 р.). Пізніше у часописі політвідділу УПА "До зброї" (Ч.1 липень 1943 р.) була вміщена заява "За що бореться УПА". У ній, зокрема, підкреслювалось, що політична боротьба українського народу за українську державу "увійшла у нову фазу" і виявом цієї "організованої боротьби є Українська повстанча армія (УПА)". Впродовж травня-серпня 1943 р. відбулося організаційне оформлення Головної команди і Військового штабу УПА, її територіальних формувань. Спочатку всі розрізнені загони і відділи ОУН(СД) на території Рівненської області були зведені у Першу групу УПА, яку інколи називали Північною групою УПА. Командиром групи став І.Литвинчук ("Дубовий", "Максим")*. До її складу увійшли відділи "Яреми" (Н.Семенюк - "Стальний"), "Шавули", "Крука" (І.Климишин), "Цигана" (П.Ципюк), "Чорноморця" (Є.Басюк), ІІ відділ "Вер-

щак")**. Штаб групи мав відділи: оперативний ("Макаренко" - М. Левицький), розвідувальний ("Печериця", "Острий"), мобілізаційний ("Бескід"), господарчий ("Потап"), вишкільний ("Корбан"), виховно-пропагандистський ("Рудяший" - І. Луцок), санітарний ("Еней" - Д. Сагайко), зв'язку ("Горний")¹⁴. У складі Першої групи наприкінці лип-

* За деякими даними І. Литвинчук народився у 1920 р. в с. Дермань Здолбунівського району Рівненської області. З початком німецько-радянської війни в складі "похідної" групи ОУН прибув на Волинь. Очолював Сарненський нарайонний, а потім окружний проводи ОУН. З кінця 1942 р. за дорученням "Клима Савура" розгорнув підготовчу роботу до створення збройних формувань ОУН. У травні 1943 р. став командиром Першої групи УПА, а потім В.О. "Заграва". З початку 1945 р. керував Північно-Західним краєм ОУН "Хмельницький" на ПЗУЗ, після загибелі "Смока" - став командиром УПА-Північ. За спогадами соратників, І. Литвинчук мав впертий характер, був сміливим і рішучим, вимогливим, карав підлеглих за найменші провини. "Дубовий" вважається одним з головних організаторів антипольських акцій на Волині-Поліссі. В своїх діях прагнув до самостійності. В квітні 1944 р. в нього виник конфлікт з політреферентом крайового проводу ОУН на ПЗУЗ Я. Буселом. Останній увільнив "Дубового" від командування В.О. УПА "Заграва", звинувативши в недооцінці політико-виховної роботи. Але вже скоро І. Литвинчук повертається до керівної роботи в ОУН-УПА. Загинув "Дубовий" в січні 1951 р., атакований у криївці спецзагоном МДБ. Йому посмертно присвоєно звання полковника УПА.

** За розробками НКДБ-НКВС у складі "Північної групи" УПА називаються курені "Орла"-район Колки (села Ситиці, Лишани, Омеляни, Тростянци); "Заграви"-ліси Клеванського району (села Дерезня, Постійка, Дюксен, Стидинь, Майданок); "Макаренка"-ліси Костопільського району (села Жильта, Ладова, Берастовець, Антонівка); "Дороша"-ліси Людвипольського району (села Людведовка, Великі Селища, Малі Селища, Грушівка, Погоріловка); "Голобенка"-села Межирічського району Клицка, Топча, Деничівка. А також окремі сотні: Тучинська-"Недоля" (Трохимчук), Олександрійська-"Пугач" (Гордійчук), "Гордієнка" (Ворожковський), "Чорноморця" (Басюк), "Ярка" (Калинюк), "Цигана" (П. Ципюк).

ня 1943 р. була тимчасово створена Бойова група УПА командира "Бористена". До неї увійшли відділи "Вороного", "Шаули", "Ярка", "Тополі", "Кори". Група діяла на північ від Сарн, ходила рейдами у білоруські терени, здійснювала акції проти польських колоній. Наприкінці вересня 1943 р. це формування увійшло до ВО(групи) УПА "Заграва", а "Бористен" став шефом штабу "Дубового".

На півдні Рівненської та у північній частині Тернопільської областей дислокувалися відділи "Енея"* (П.Олійник - "Роман"), які йменувалися на той час Південною групою УПА. У складі цієї групи на початку липня 1943 р. рахувались відділи (курени) "Крука" (перейшов від "Дубового"), "Черника" (Д.Казван), "Беркута", "Юрка" (Г.Рибак), деякі інші бойові одиниці.

Водночасу у північно-західній частині Волині-Полісся зорганізувалась Українська повстанська група "Озеро" (майбутня "Турів"), командирами якої були "Олег" і Ю.Стельмашук ("Рудий", "Кайдаш")*. До неї увійшли загони "Стохід" (к-р О.Шум - "Вовчак"), "Буг" (к-р "Лисий"), "Тур" (к-р "Бистрий"), всього до 450

* Олійник Петро ("Еней", "Роман") (1909-1946). Народився в с.Молодиче Жидачівського району Львівської області. Член ОУН, вчився на юридичному факультеті Львівського університету, займався підприємництвом. Неодноразово заарештовувався польською поліцією. Очолював обласний провід ОУН(СД) Львівської області. Учасник "похідних" груп ОУН 1941 р. В 1942 р. - обласний провідник ОУН Дніпропетровщини. Схоплений пімцями, але за допомогою націоналістичної агентури в українській поліції звільнений з в'язниці. Перейшов на підпільну роботу на терени Північно-західних українських земель. В серпні 1943 р. - командир військової округи УПА "Еней" (потім - ВО "Богун"), на базі якої планувалося розгорнути крайову команду УПА-Південь. З кінця 1944 р. - провідник Східного краю ОУН на ПЗУЗ, потім - організаційний референт Західного краю ОУН на ПЗУЗ (1945-1946 рр.). Загинув в бою. В лавах УПА мав військове звання "майор" (посмертно), вважався одним з кращих командирів УПА.

бійців.

Продовженням процесу організаційного становлення УПА слід вважати нараду в середині липня 1943 р., яка відбулася в с.Журавичі Ківерцівського (за деякими даними - Колківського р-ну) району Волинської області. В ній взяли участь представники загонів групи "Озеро". На згаданій нараді командир УПА і крайовий провідник ОУН на ПЗУЗ Д.Клячківський ознайомив присутніх з директивами проводу ОУН (СД) стосовно структури і побудови збройних сил бандерівської ОУН та офіційної назви їх як Української повстанської армії¹¹⁵.

В середині серпня 1943 р. у зв'язку з зростанням чисельності "Перша група УПА", "Південна" група та група "Озеро" були реорганізовані в нові бойові одиниці. Північно-західна група (ВО) "Турів" ("командири "Олег", потім Ю.Стельмашук - "Рудий") оперувала в районах Луцьк, Горохів, Володимир-Волинський, Камінь-Каширський, Ковель, Брест. Північна група (ВО) "Заграда" на чолі з "Дубовим" діяла в районах Сарни, Костополь, Пінськ. У південних районах Рівненщини та на півночі Тернопільської області в

* Стельмашук Юрій (1920-1945). Народився в с.Коршева Луцького району Волинської області в купецькій родині, закінчив гімназію в Луцьку. В 1940-1941 рр. - учасник військових вишколів ОУН в Кракові. В 1941-1943 рр. - член "похідних" груп ОУН С.Бандери, військовий референт Ковельської округи ОУН(СД). Від березня 1943 р. - командир Української повстанчої групи "Озеро", з вересня н.р. - командир військової округи УПА "Турів", з кінця 1944 р. - командир з'єднання груп УПА-Північ "Завихост", мав військове звання "поручник". В січні 1945 р. захоплений в полон НКВС. Його допитами особисто займався заст. наркома внутрішніх справ УРСР Т.Строкач. Стельмашук визнав низку висунутих проти нього звинувачень, зокрема, стосовно нищення польського населення. Був засуджений 6 серпня 1945 р. до смертної кари. Розстріляний 5 листопада 1945 р.

Кремінецьких лісах дисклокувалася Південна група (ВО) "Еней" (пізніше "Богун"), якою керував "Еней"* . Через деякий час у північно-східному регіоні Полісся постала Східна група (ВО) "Верещака" (пізніше "Тютюнник") під командуванням Ф.Воробця ("Верещака")**.

Водночас терени, де оперували вказані групи УПА, перетворювалися у військові округи (ВО), котрі очолювали командири відповідних груп УПА. Вводилась також посада команданта військової округи або запілля, котрий підпорядковувався командирі ВО і здійснював керівництво запіллям (теренові справи, са-

* За станом на 1 грудня 1943 р. в складі Південної ВО "Еней" рахувалися курені "Ярбея" (260 бійців), "Юрка" (350 бійців), "Крука" (160 бійців), сотні "Макса" (70 бійців), "Тополі" (80 бійців), "Певного" (120 бійців), "Цимбала" (150 бійців), "Докса" (90 бійців), кінна сотня "Данька" (105 бійців), сотня "В'юна" (105 бійців), відділи азербайджанців (160 бійців), грузинів (39 бійців), узбеків (26 бійців), всього понад 1600 вояків.

** Воробець Федір ("Верещака", "Олекса"). Народився в 1922 р. в с.Горожанка Монастирського району Тернопільської області в родині селянина-середняка. Закінчив гімназію в Станіславі (тепер - Івано-Франківськ). З 1939 р. - член ОУН. Учасник "похідних" груп 1941 р. В 1941-1942 рр. - районний, а потім надрайонний провідник ОУН(СД) в Олевську (Житомирська обл.). На початку 1943 р. - окружний провідник ОУН Житомирщини. Влітку 1943 р. - командир відділу Першої групи УПА на Волині-Поліссі, організатор перших рейдів УПА по Житомирщині і Київщині. На зламі 1943/1944 рр. - командир Східної військової округи УПА "Хмельницький". У серпні 1944 р. - заст. провідника Східного краю ОУН на ПЗУЗ і командир з'єднання груп УПА "444". На початку 1945 р. після відходу "Енея" став провідником Східного краю ОУН "Одеса" на ПЗУЗ. В січні 1946 р. потрапив в засідку НКВС, був поранений й захоплений в полон. Засуджений до вищої міри покарання, яку замінено ув'язненням на 25 років. Помер в 1959 р. В лавах УПА мав військове звання "поручник".

мооборонна тощо). Поряд з командантами ВО призначалися команданти військових надрайонів та районів.

Продовжувалося формування Головної команди і Військового штабу (ВШ) УПА на базі КВШ проводу ОУН на ПЗУЗ. Як вже говорилося вище, першим командиром УПА став Д.Клячківський ("Клим Савур"). Шефами ВШ УПА були послідовно В.Сидор, В.Івахів, а потім Л.Ступницький ("Гончаренко"). Політвідділ очолив Я.Бусел ("Галина", "Київський"), політреферент крайового проводу ОУН на ПЗУЗ. Командантом запілля став Р.Волощин ("Павленко"), обраний пізніше оргреферентом проводу ОУН(СД).

Серед начальників відділів ВШ УПА рахувалися М.Омельюк (оперативний), полк. І.Литвиненко (розвідувальний), "Олег" (організаційно-мобілізаційний)*, "Омелько" (господарчий або інтендантський). Щодо структури штабу, то вона у цей час не була сталою і складалася, як це стверджується в літературі, присвяченій УПА, з таких відділів: оперативний, організаційно-мобілізаційний, розвідувальний, господарчий, вишкільний, пропагандистський, політвиховний¹¹⁶.

Втім, слід зазначити, що діяльність ВШ УПА через брак кваліфікованих кадрів і відповідних технічних засобів проходила у складних умовах. Через розкиданість загонів і відділів виникали проблеми організації оперативного зв'язку, здійснення контролю за виконанням наказів і розпоряджень ГК УПА. Основний тягар штабної роботи, як згадують свідки, лягав на плечі Л.Ступницького, М.Омельюка, І.Литвиненка.

Командири військових округ і груп, не кажучи вже про загони і відділи, почували себе досить самостійними. У більшості випадків вони діяли, керуючись влас-

* На думку П.Содоля - це І.Ткачук, який можливо під псевдонімом "Олег" підписав 16 серпня 1943 р. наказ № 2 ВО "Турів". За іншими даними це - М.Якимчук.

ним розумінням завдань і конкретними обставинами, аніж вказівками вищестоячого штабу. Такий стан речей обумовлювався особливостями партизанських форм боротьби і був притаманний не лише українським повстанцям, але й червоном партизанам.

Найвищою тактичною одиницею УПА був курінь (500-700 бійців), який складався з трьох-чотирьох сотень. Кожна сотня (100-150 бійців) мала три стрілецькі чоти і одну чоту важких кулеметів*. Чота (30 бійців) нараховувала три рої по 8-10 бійців кожний. Нерідко 2-3 і більше куренів об'єднувалися в загони або ж бригади, що була характерним для УПА-Північ. Поширеним було зведення різних бойових одиниць у формування непостійного складу: відділи і підвідділи. Кожний з них міг складатися з двох-трьох сотень або ж такої кількості чот. Були відділи чисельністю в 20 воjakів**.

Цікаво, що бойові одиниці УПА, приймаючи назви від прізвищ чи псевдо своїх командирів, нерідко обирали й такі застрашливі начебто для ворога назви: курінь "Смертоносці", сотні "Леви", "Змії", "Сірі вовки", відділи "Риси", "Хорти", "Чорні чорти", "Орли" тощо. Досить строкатими були й псевдоніми командирів: "Різун", "Ворон", "Грім", "Зміюка", "Яструб", "Бритва", "Сокил", "Крук" та інші. З часом провід ОУН дійшов висновку, що борці за волю й незалежність не повинні носити такі псевдоніми.

* Ось деякі дані про склад і озброєння сотні одного з відділів УПА-Захід на 30.09.1944 р. Чисельність - 127, в тому числі сотенних - 1, інструкторів і старшин-3, чотових-3, ройових -7, стрільців-103, інші - допоміжний персонал. Озброєння: мінометів -3, ручних кулеметів - 10, СКТ (десятизарядні) - 11, автоматів -3, пістолетів - 10, гвинтівок - 100.

** У наказі ВО "Буг" УПА-Захід від 05.09.1944 р. встановлювався такий склад підвідділу УПА: чота - від 50 до 55 бійців, сотня від 163 до 190 бійців.

З цього приводу 15 квітня 1946 р. була видана відповідна інструкція. "Пригадується, - говориться в ній, - що належить змінити (і не вживати) такі псевда: а) ганьблячі (горлоріз, різун, лайдака, злодюга і т.п.); б) більшовицькі й німецькі (вишинський, сталін, фриць і т.п.); в) імена наших провідників, прибрані поодинокими стрільцями як псевда (стецько, легенда і т.п.)"¹¹⁷.

Говорячи про бойовий склад Української повстанської армії, багато дослідників цілком правильно вважають, що "УПА - це армія піхоти". Однак поруч з стрільцями у формуваннях УПА були й кіннотники, артилеристи, зв'язківці, сапери* тощо. Відомо, наприклад, що вже 15 серпня 1943 р. командир Південної ВО УПА "Еней" видав наказ про створення кінноти. На думку американського дослідника П.Содоля, з кінця 1943 р. кожна з військових округ УПА-Північ "мала щонайменше одну сотню кінноти", а в деяких з цих ВО було й "по одній сотні легких гарматок"¹¹⁸. Підрозділи кіннотників існували і в УПА-Захід. Є також відомості, що до рук українських повстанців потрапляли у непошкодженому стані легкі танки і танкетки**. Вони, звичайно, використовувались як нерухомі вогневі засоби в обороні.

Не можна обійти й увагою організацію зв'язку в УПА. Вже влітку 1943 р. відділи групи "Еней", які дислокувалися у населених пунктах, широко застосовували телефонні апарати. Цей спосіб зв'язку, виходячи з обставин, став у нагоді й іншим групам УПА. Використовувались в УПА, хоч вкрай обмежено і переважно на рівні ГК і ГВШ, а також й крайових команд і штабів УПА, радіозасоби. Є дані, що влітку 1944 р. в Тернопільській області проводились місячні курси підготовки радистів,

* З 1 вересня 1944 р. в групі УПА-Південь (В.О. 2-Г О) проводились курси саперів, розраховані на 150 годин навчання.

** У квітні 1944 р. на території Тернопільської області повстанцям вдалося захопити навіть реактивну установку "Катюша", але оперзагін НКВС зумів її відбити.

які закінчили 40 осіб. Але в цілому в УПА радіозв'язок не набув поширення.

Розуміючи перевагу своїх противників в основних засобах збройної боротьби, керівництво ОУН-УПА мало серйозно рахуватись і з такою зброєю своїх опонентів як радіо-пропаганда. Так, 23 серпня 1943 р. вже згадуваний "Еней" зобов'язав політреферентів надрайонів своєї ВО вилучити у населення усі радіоапарати і взяти їх під свій контроль. Стрільцям дозволялося слухати радіопередачі лише у присутності політвиховника, котрий мав коментувати їх зміст. Саме з цієї причини крайова команда УПА-Захід у наказі Ч.7/44 від 1 вересня 1944 р. висунула вимогу, щоб штаби ВО, груп і окремі відділи УПА терміново здали до КВШ УПА-Захід все радіомайно. Ті, хто з цим забариться, - говорилося у наказі, - будуть покарані смертю"¹¹⁹.

З огляду на вищевикладене можна дійти висновку, що ГК УПА і провід ОУН стояли на тій точці зору, що широке використання формуваннями УПА радіозв'язку дозволить ворогу не тільки встановити місце їх постюю, але й надасть змогу проникнути власними радіозасобами в мережу зв'язку визвольного руху*. Тому основним засобом зв'язку в УПА і ОУН був так би мовити "живий зв'язок", "штафетні лінії", які обслуговувались спеціально підібраними і підготовленими людьми**

* Використання радіозв'язку в УПА підтверджують й радянські джерела. Як згадував колишній член Військової ради 1-го Українського фронту К.В.Крайнюков, засоби радіоперехоплення узимку 1944 р. неодноразово фіксували жвавий обмін радіограмами між німецькими радіостанціями і їх кореспондентами-українськими повстанцями в тилу Червоної армії. По наслідках радіоперехоплення мали місце несподівані випадки затримання парашутистів, котрі викидались німцями в райони розташування формувань УПА (Крайнюков К.В. От Днєпра до Вислы. - М., 1971. - С.158).

** Ось, наприклад, якою була типова схема районного зв'язку ОУН-УПА: районний шеф зв'язку, його заступник, кушові шефи підпунктів зв'язку куца, станичні зв'язкові і зв'язківці.

Паралельно з розгортанням бойових частин УПА велась активна робота щодо створення розгалуженої мережі сільської самооборони. Перші її відділи ("боївки") нелегально виникли ще на початку 1942 р., проте ця діяльність набула цілеспрямованого характеру лише з середини і 1943 р. Вже у доповіді начальника СС і поліції командуючому військами оперативного тилового району групи армій "Південь" від 30 червня 1943 р. повідомлялось, що командування українських повстанців "планує чітко організувати по селах придатне до військової служби населення". Хоча у німців не було впевненості, що організація самооборони здійснена повсюди (мається на увазі Волинь-Полісся), проте вони були схильні вважати, що цією роботою охоплена значна територія¹²⁰.

На теренах Волинь-Полісся організація сільської самооборони велась у двох основних напрямках. В одних теренах створювалися так звані "відділи особливого призначення" (ВОП), в інших теренах - самооборонні кущові відділи (СКВ). На ці формування покладалися завдання охорони запілля УПА, а також роль її найближчого резерву. СКВ заготовлювали продовольство і одяг для УПА, перемовували і лікували поранених і хворих вояків. У випадку приходу на відповідний терен відділу УПА він посилювався за рахунок боївок СКВ на час проведення бойових дій.

В організаційному відношенні у кожному селі (станіці) створювалася боївка, очолювана ройовим командиром. Три і більше сільських боївок об'єднувалися у СКВ на чолі з чотовим і підпорядковувалися відповідному референту районного проводу. До складу керівництва СКВ входили кущовий, військовик, господарник, пропагандист, референти СБ і УЧХ¹²¹. З кінця 1943 р. створення СКВ поширилось на Галичину.

Організацію СКВ можна проілюструвати деякими конкретними прикладами. Так, в середині червня 1944 р. у Радехівському повіті Львівської області (терен "Рось" 33) було створено 8 самооборонних кущових відділів, з яких три вважалися діючими. У 5-ти щойно сформованих СКВ рахувалось 149 чоловік, котрі мали на озброєнні 12 крісів, 2

автоматичні гвинтівки, 3 автомати, 2 кулемети та ін. Планувалося зорганізувати ще 4 СКВ. У Тернопільській області на зламі 1944/1945 рр., за даними штабу ВО 3 "Лисоня", існувало 3-5 СКВ на кожний повіт. При цьому підкреслювалось, що їх особовий склад "виправдав себе в численних боях та акціях"¹²².

Не важко помітити, що поєднання СКВ як територіальних одиниць з мобільно діючими відділами УПА нагадувало знайому ще з часів громадянської війни в Україні махновську військову організацію. Прагнучи синтезувати у збройній боротьбі можливості СКВ з діями більш вишкolenих бойових частин УПА, Головна команда і ГВШ УПА намагалися у такий спосіб реалізувати ідею "озброєного народу" і виставити до визвольних змагань найбільшу кількість вояків.

З часу організації УПА надзвичайно гостро відчувалася нестача командних кадрів усіх рівнів, внаслідок чого збройні відділи нерідко очолювали люди без спеціальної військової підготовки. Це, зокрема, дало підставу Боровцю-Бульбі закинути бандерівському проводу, що "командування партизанськими відділами в багатьох випадках передали не в руки фахових командирів, а в руки недосвідчених партійців, які не знаючи ні завдань, ні тактики партизанської боротьби, ведуть акцію з величезними втратами в людях..."^{*}

*Ці закиди мали серйозні підстави з огляду на те, що в УПА на Волині-Поліссі (майбутня УПА-Північ) на посади командирів прийшло чимало провідних членів ОУН, які не мали військової освіти й відповідного фаху, не рахуючи короткочасних вишколів. Це, зокрема, командири військових округ "Рудий" і "Дубовий", молоді люди у віці 23 роки. Звичайно, вони проявили себе з кращого боку як повстанські ватажки, але ж мова велася про те, що УПА мала стати регулярною армією. Іншим був підхід до призначення командирів в Галичині (УНС, УПА-Захід). Так, В.Сидер, О.Луцький, В.Левкович, О.Польовий, М.Твердохліб, В.Якубовський та інші вчилися у польських військових школах, проходили службу в армії або в поліції.

І це не було перебільшенням. Вже у першому офіційному звіті за травень 1943 р. І-ї групи УПА відзначався "брак вишколених старшинських і підстаршинських кадрів"¹²³. За цих обставин докладалося багато зусиль, щоб подолати труднощі у кадровому забезпеченні бойових формувань УПА. І зробити це було необхідно у стислий термін. Як згадував колишній начальник оперативного відділу штабу УПА-Північ М.Омелюсік, "кваліфікованих старшин ми могли мати тільки з Червоної армії"¹²⁴. І важливо підкреслити, що до розуміння зазначеного бандерівський провід ОУН дійшов ще напередодні німецько-радянської війни. Отож, не випадково вже з весни 1943 р. на окупованій території, в районах контрольованих ОУН-УПА, вівся розшук колишніх "оточенців", з цією метою здійснювалися напади на табори військовополонених, а звільнених з'являлися до УПА. У розвідувальному повідомленні УШПР від 15 липня 1943 р. говорилося, що "націоналісти у свої загоны вербують на території Рівненської області бійців і командирів Червоної армії".

Прикладом перебування в УПА військовослужбовців Червоної армії може бути історія колишнього командира 36-го стрілецького корпусу генерал-майора П.Сисоева, котрий, втікши з групою військовополонених з табору, потрапив до одного із загонів українських повстанців, а восени ц.р. перейшов до радянського партизанського з'єднання О.Федорова. Звичайно, згаданий генерал носив чуже прізвище і використовувався не на командній роботі, а був простим кулеметником, брак яких відчувався в УПА¹²⁶.

Тим часом згадана вище, так би мовити, "кадрова політика" бандерівців засуджувалася їхніми опонентами. У листівці "Націоналісти!" від 1 серпня 1943 р., виданій Волинською крайовою езекутивною мельниківської ОУН, наголошувалося, що українські партизани "несвідомо опинилися під проводом, який наглядно діє на шкоду українському народу", що ці провідники - "бувші советські "лейтенанти" й "командири"¹²⁷.

І треба сказати, що така пропаганда знаходила сприятливий ґрунт. В цілому ставлення до колишніх радянських військово службовців із східних українців в УПА було дуже підозрілим. У звіті суспільно-політичного референта "Юрка" (Цуманський район Волинської обл.) від 20 жовтня 1943 р. наголошується, що серед стрільців поширюються розмови, що "в УПА начальниками чи кулеметниками є східняки-комуністи, вони нас заведуть більшовикам в руки"¹²⁸. І дійсно, "східняки" стали об'єктом пильної уваги СБ.

Ще відвертіше про ставлення до "східняків" говорилося в одній з інструкцій оргреферентури крайового проводу ОУН на ЗУЗ від 3 березня 1944 р. В ній ставилося завдання усунути з відділів УПА всіх "східняків" без огляду на їх національність або функції. При цьому заважувалося, що майже всі "східняки", які прийшли і були зараховані до УПА, "якщо не є агентами, то з перших днів приходу червоних дезертують"¹²⁹.

Звичайно, в згаданому документі не йде мова про фізичне усунення, тобто знищення "східняків". Але незаперечним є насторожене відношення до них. Не дивлячись на позицію проводу ОУН щодо "східняків", яка вимагала зваженого підходу, місцеві боївки СБ з власної ініціативи ставали на шлях фізичної ліквідації цієї категорії осіб, намагаючись в такий спосіб викоренити можливість агентуру в середовищі ОУН-УПА.

Зрозуміло, що поряд з зазначеним були й інші зовнішні джерела комплектування УПА старшинськими й підстаршинськими кадрами. Серед них слід назвати українську допоміжну поліцію. З її середовища до УПА прийшло чимало молодших командирів. Вище згадувалася й дивізія СС "Галичина". За словами В.Вериги, ця дивізія "була постійною базою інструкторів для УПА..., скріпила ряди УПА добре вишколеними вояками, підстаршинами і старшинами"¹³⁰.

Цікаві відомості подає у своїх спогадах Р.Петренко. Він пише, що за дорученням "Клима Савура" навесні 1944 р. зустрівся у Варшаві з головою Державного цент-

ру УНР А.Лівицьким, прагнучи досягти домовленості про поповнення командних кадрів УПА за рахунок колишніх старшин армії УНР. Однак під час розмови з'ясувалося, що А.Лівицький перебуває під пильним наглядом німців і уникає участі в політичній діяльності. До того ж, він зауважив, що старшинські кадри перебувають "поза його наказами і навіть впливами, і що з кожним старшиною треба говорити індивідуально"¹³¹.

Однак треба було рахуватися з тим, що згадані заходи носили лише тимчасовий характер. Хоч в різних штабах УПА працювала невелика кількість старшин колишньої армії УНР, а на командних посадах використовувалися частково бувші офіцери Червоної армії, перед ОУН-УПА стояло завдання підготовки кадрів власними силами, з свого середовища, спираючись на досвід накопичений впродовж 1941-1942 рр. Перші відомі підстаршинські вишколи відбулися у квітні-червні 1943 р. у 1-й групі УПА (майбутня УПА-Північ). Вони дали 115 молодих командирів, більшість з яких направили у відділи УПА як інструкторів вишкільної справи¹³². На базі цих вишколів у липні 1943 р. створюється перша підстаршинська школа УПА, яка пізніше отримала назву "Дружинники". Її командирами були Л.Ступницький ("Гончаренко") "Горинь", а потім "Поль" (Ф.Польовий). У жовтні ц.р. відбувся другий набір курсантів до неї. Трохи пізніше в грудні УПА-Північ зорганізувалася у районі Мосура старшинська школа "Лісові чорти"^{*}. Її вишкільна програма розраховувалася на 500 годин навчання і включала такі теми: польова служба, зброєзнавство, стрілецький вишкіл, впоряд, політвиховання, топографія, внутрішня служба, зв'язок, піонірка (військово-інженерна справа), газознавство, організація війська, санітарна підготовка¹³³. У січні 1944 р. місцезнаходження школи стало об'єктом нападу радянського партизанського з'єднання П.Вершигори.

* Цю школу очолювали В.Брилевський ("Боровий") і Ф.Польовий ("Поль").

Наприкінці 1943 р. підстаршинська школа виникла і в УПА-Захід. В наступному році на базі цих трьох шкіл, в Карпатах створюється об'єднана підстаршинська школа УПА "Олені", якою керував "Поль"¹³⁴. Цікаві відомості про неї можна почерпнути з довідки начальника штаба прикордонних військ НКВС Прикарпатської округи (не раніше 15 жовтня 1944 р.). В ній повідомляється, що в школі УПА, яка готує ройових і чотових командирів, навчається до 220 курсантів, українців, віком від 18 до 30 років, з освітою не нижче 8-ми класів. Школа складається з двох вишкільних сотень, у кожній з яких по три чоти. Термін навчання - три місяці. На озброєнні особового складу школи 6 ротних мінометів, 8 ручних кулеметів, 15 автоматів, гвинтівки різних типів тощо. Територія школи охороняється трьома цілодобовими караулами по 10-12 чоловік кожний. Місцевість навколо школи замінована.

Існували місцеві підстаршинські школи й у військових округах (групах) і в окремих формуваннях УПА. Наприклад, у загоні "Богун" (група УПА "Турів") у підстаршинській школі "Світлана" в листопаді 1943-січні 1944 р. навчалось до 100 курсантів.

Поміж підготовки командних кадрів через мережу спеціальних шкіл важливе значення надавалося організації бойового вишколу особового складу безпосередньо у відділах. Прикладом організації такої роботи може бути В.О."Заграва" УПА-Північ. Її проводив вишкільний осередок при Військовому штабі військової округи (ВШВО). За його вказівками у кожному загоні або відділі призначався командир вишколу, якому підпорядковувалися молоді командири з військовою і загальною середньою освітою. У тих загонах, де існували підстаршинські школи, командиром вишколу ставав начальник школи. У своїх настановах щодо проведення роботи Вишкільний осередок наголошував, що її мета полягає в тому, щоб навчити командирів "керувати боєм довготривалим, більшими одиницями та досягнути ціль без огляду на обставини". При цьому особливо підкрес-

лювалося значення доброго вишколу, бо німці і більшовики мають фронтовий досвід і фахову підготовку. А щоб успішно боротися з ними, треба наполегливо вчитися.

Підкреслюючи велику увагу керівництва ОУН-УПА до питань військових кадрів, їх навчання та підготовки, необхідно вказати й на велику роботу щодо первинного військового вишколу членства, симпатиків і тих осіб, котрі підлягали мобілізації до УПА. Її масштаби, зокрема, характеризуються на прикладі військової округи УПА "Заграва". Тільки тут, у надрайонах Костапіль і Сарни, протягом серпня 1943 р. пройшли військовий вишкіл понад 10 тис. чоловік¹³⁵.

Всього ж за опублікованими даними впродовж 1943-1945 рр. вдалося підготувати понад 5 тис. старшинських і підстаршинських кадрів для УПА¹³⁶. Водночас з ними готувалися спеціалісти радіозв'язку, сапери, медично-санітарні працівники. Через загальний військовий вишкіл у заплілі і формуваннях УПА пройшли, мабуть, декілька десятків тисяч чоловік.

Говорячи про особовий склад УПА, необхідно зупинитися на питаннях його комплектування. Звичайно, не можна погодитися, коли в окремих працях, присвячених УПА, стверджується, що "набір стрільців до УПА відбувався на добровільних засадах"¹³⁷. Це, на нашу думку, помилкова точка зору. Можна погодитись з тим, що перші збройні групи ОУН(СД), котрі виникали ще навесні 1942 р., дійсно складалися з добровольців, які за покликом Організації й власного серця ставали до збройної боротьби. Але, коли почалося формування на базі повстансько-партизанських відділів з'єднань УПА, в його основу була покладена мобілізація всього боєздатного населення. Поруч з цим, звичайно, залічався принцип добровільництва.

Як приклад цього, може бути наказ повітового провідника ОУН "Сірого" від 10 квітня 1944 р. "про мобілізацію у ряди УПА-Захід". Згідно з ним мобілізації підлягали: всі члени ОУН, включаючи юнаків і симпатиків, котрі відбули військову службу; всі розконспіро-

вані члени ОУН; добровольці, які пройшли військове навчання; всі ті з населення, що мали власну зброю. Відповідальність за мобілізацію покладалася на теренових провідників та військовиків¹³⁸.

Мобілізаційні можливості УПА до певної міри добре ілюструються прикладом с.Городище на ПЗУЗ (одне з багатьох сел під цією назвою у Волинській і Рівненській областях), де на військовому обліку ОУН значилося 202 чоловіки 1888-1924 років народження. З них 54 проходили службу у російській і польській арміях, німецькій поліції¹³⁹.

З огляду на зазначене треба зауважити, що будь-яке ухилення від мобілізації тягло за собою смертну кару. Про це, як говорилося вище, йшла мова у розпорядженні ГК УПА від 15 травня 1943 р. про встановлення воєнопольових судів і військових трибуналів на теренах Волині-Полісся. Аналогічну позицію у згаданому питанні займав й опонент ОУН-УПА Т.Боровець-Бульба. У мобілізаційних картках отамана, які розповсюджувалися серед населення спеціальними зв'язковими, повідомлялося, що "невиконання мобілізаційного наказу карається розстрілом".

Головна команда і ГВШ УПА, провід ОУН(СД) рішуче вимагали наведення порядку і забезпечення належної організації у справі комплектування УПА. Зокрема, командирам загонів і відділів заборонялося проводити самочинно набір людей до УПА. Ця робота покладалася на теренових провідників та їх апарати. В особовому складі УПА мобілізовані громадяни становили 50 і більше відсотків.

Вже влітку 1943 р. радянські партизани інформували УШПР, що оунівські організації розпочали мобілізацію чоловічого населення у віці від 15 до 50 років. З огляду на зазначене керівництво партизанським рухом дало вказівку своїм загонам і з'єднанням створювати перешкоди зазначеним заходам ОУН-УПА. З цього приводу відомий командир Г.Балицький (з'єднання О.Федорова) 11 липня 1943 р. зробив такі нотатки в своєму щоденни-

ку: "Легко сказати перешкоджати, але коли цим питанням займатися?". І далі, на його думку, якщо перешкоджати націоналістам проводити мобілізацію, то "не буде коли виконувати бойове завдання"¹⁴⁰.

Не можна обійти увагою й питання національного і соціального складу УПА. До її лав впродовж 1943 р. прийшло чимало бувших військовослужбовців Червоної армії, які втікали з німецьких таборів або ж переховувалися як оточенці на окупованій території. Всі вони чи переважна більшість прагнули битися проти фашистських загарбників. 15 лютого 1944 р. командир партизанського з'єднання О.Сабуров доповідав УШПР, що "40% складу УПА не є українцями"¹⁴¹. Серед них називалися інгуші, осетини, черкеси, турки, частково росіяни. До українських повстанців приєднувалися й солдати так званих "національних" легіонів (азербайджанці, вірмени, татари, узбеки тощо), представники інших народів СРСР та Європи. Проте всі вищеназвані категорії вояків після відходу німців в Україну в основній масі покинули ряди УПА.

Одним з прикладів цього може бути перехід на бік Червоної армії 8 лютого 1944 р. в Мізочському районі Рівненської області 21 бійця УПА з числа осіб татарської національності, серед яких були три колишніх радянських офіцери. Це були військовополонені, котрих німці зарахували до татарського легіону "Волга-Урал" і які потім дезертували, приєднавшись до українських повстанців¹⁴². В іншому районі Рівненщини радянській владі 29 лютого 1944 р. здалася група грузинів у кількості 11 осіб, бійців одного з відділів УПА. У цей же час з'явився з повинною до органів НКВС Л.Добровський, єврей за національністю, уроженець Київщини, член комуністичної партії. Він після звільнення за хворобою з табору полонених на Рівненщині за фальшивими документами як українець зв'язався з ОУН, потім працював консультантом в політвідділі УПА-Північ, був автором низки листівок ОУН-УПА до представників нацменшин у лавах вермахта і Червоної армії¹⁴³.

Коли ж вести мову про суто український склад УПА, то за словами вже згадуваного старшини УПА Є.Басюка, в середині 1944 р. серед стрільців і старшин повстанської армії галичани становили майже 60%, волиняни або поліщуки - 30% й наддніпрянці - 10%¹⁴⁴. Командні кадри УПА, особливо вищої і середньої ланки, укомплектовувалися переважно вихідцями з Галичини. Не може бути жодних сумнівів у тому, що основу УПА складало селянство. В одному з документів ОУН-УПА "Становище ОУН в Карпатському краї", котрий відноситься до 1946 р. і був перехоплений МДБ СРСР, говориться: "Соціальний склад ОУН і УПА є слабким. Інтелігенції дуже мало. Всі старшини (офіцерський склад) УПА мають нижчу освіту і тільки незначна частина має неповну середню; з вищою освітою в ОУН-УПА Карпатського краю майже немає нікого. Всі інші з сел, тобто селяни; робітників в ОУН-УПА немає. У керівництві районних проводів перебувають селяни"¹⁴⁵.

Боездатність УПА, розбудова її лав і розширення районів бойових дій прямо і безпосередньо залежали від наявності у достатній кількості зброї, набоїв, іншого спорядження. Розв'язання цього питання за своєю складністю перевищувало, мабуть, кадрову проблему. Недаремно вже згадуваний вище М.Омелюсік у своїх споминах писав, що "проблема зброї була для УПА завжди тяжкою", що "зброя-це болоче місце УПА"¹⁴⁶.

Обставини склалися так, що переважна більшість озброєння, яке опинилося в руках УПА в 1942-1943 рр., була польського чи російського походження. Це з того, що залишилося на полях боїв після відступу Червоної Армії або ж потрапило у вигляді трофеїв до рук німців і пішло на озброєння поліції та інших допоміжних частин окупаційної влади. При цьому можливості збирання покинутої зброї були досить великі. За свідченнями вже цитованого Г.Стецюка (зв'язкового Волинського обласного проводу ОУН А.Мельника) ним і його друзями наприкінці 1941 р. було замагазовано 42 кулемети "Максим" й 20 запасних люф, 11 кольтів, 15 "Дехтярьових", 12

"десяток", 6 фінок, 106 крісів, 20 пістолетів, 118 ручних гранат, 500 тис. амуніції у цинкових скриньках, 200 стрічок з набоями, 1 гармата, 400 снарядів.

Були й інші джерела постачання озброєння для УПА. Серед них - склади української допоміжної поліції. Під час війни повстанці діставали зброю у порядку "товарообміну" з союзниками Німеччини: італійцями, румунами, угорцями. Траплялися й випадки, коли кмітливі командири відділів УПА в 1944 р., маскуючись під червоних партизанів, одержували певну кількість озброєння і від наступаючих частин Червоної армії. З цього приводу начальник УШПР Т.Строкач був змушений звернутися до командуючого військами 1-го Українського фронту генерала армії М.Ватутіна з проханням попередити подібні прецеденти.

Взагалі, так званий період переходу фронтів від лютого до вересня 1944 р., на думку керівництва ОУН-УПА, був найбільш сприятливим для поповнення арсеналів визвольного руху. У вказівках політичної референтури Волинського обласного проводу ОУН на ПЗУЗ (початок 1944 р.) особливо підкреслювалося, що за рахунок фронту "ми повинні озброїти всю організацію, весь український народ"¹⁴⁷. Не можна заперечувати і той факт, що, відступаючи з України, німці наприкінці літа 1944 р. передали формуванням УПА значну кількість військового озброєння та спорядження.

Втім, з часом відкрилося нове джерело, звідки можна було щось здобути українським повстанцям. Ним стали винищувальні батальйони або, за термінологією ОУН-УПА, "стрибки". Вони, як відомо, створювалися радянською владою у сільській місцевості для боротьби з повстанським рухом. Користуючись нагодою, члени і симпатички ОУН(СД) поступали до цих формувань. І не тільки діставали там зброю, але й розкладали їх. Так, з квітня по вересень 1946 р. ОУН-УПА зуміли роззброїти 90 винищувальних батальйонів, внаслідок чого вдалося захопити 47 кулеметів, 77 автоматів, 1101 гвинтівку, 7811 штук набоїв¹⁴⁸

Дуже гостро в матеріальному постачанні УПА стояло питання набоїв, брак яких відчувався весь час. Так, М.Омелюсік згадував, що "у другій половині 1943 р. північна група УПА-Північ (Дубовий) мала менше 20 набоїв на кріс". Тому не дивно, що до особового складу ставилися досить жорсткі вимоги стосовно економії боєприпасів. Наприклад, у наказі районного провідника ОУН "Лісовика" до станичних провідників від 2 грудня 1943 р. (Волинь) попереджалося: "... 3) Строго забороняється стріляти безпотрібно; за вистріл одного набою буде строго каратися". Пізніше, у квітні 1946 р., проводом ОУН(СД) видається інструкція "про заборону використання набоїв та вибухових речовин у часі святкової стрілянини". В ній наголошувалося, що "усі мусять пам'ятати, що набої тепер найпотрібніше і найдорожче майно"¹⁴⁹.

З огляду на вищевикладене не можна не визнати, що перебуваючи у надзвичайно несприятливих умовах щодо матеріально-технічного постачання, не отримуючи фактично допомоги із зовні, УПА, її вояки демонстрували все-таки високі зразки героїзму, мужності й самовідданості, впертості і незламності духу в боротьбі за самостійну Україну, хоч поступалися своїм противникам в багатьох складових успіху на полі бою.

Не маючи постійних і гарантованих джерел постачання зброєю і спорядженням, УПА намагалася розв'язати цю проблему різними шляхами. Зокрема, великі надії покладалися на трофейне забезпечення, пошук зброї на полях колишніх боїв, її ремонт власними силами, на бережливе ставлення вояків до кожної одиниці зброї. Прикладом роботи у цьому напрямку може бути лист інтенданта ВО "Заграва" УПА-Північ від 30 березня 1944 р. командирі загону ім. Богдана Хмельницького. В ньому ставилось завдання: щомісячно звітуватися про стан військового майна, зобов'язати ройових командирів контролювати чищення зброї особовим складом, призначити до загону фахового зброяра, котрий б відповідав за стан зброї та її дрібний ремонт¹⁵⁰.

Про можливість самозабезпечення зброєю говорять, наприклад, звіти шефа штабу Південної ВО УПА "Еней" за 1-15 та 15-30. XI-1943 р. В них повідомляється, що впродовж листопада 1943 р. відділи УПА захопили в боях з німцями і червоними партизанами, а також в ході роззброєння підрозділів української поліції і кубанських козаків 477 крісів, 5 кулеметів, 7 автоматів, 8 пістолетів, 10 тис. штук набоїв¹⁵¹.

Однак в цілому проблема забезпечення озброєнням і боєприпасами УПА залишалася однією з найбільш гострих в збройній боротьбі визвольного руху, ставила під сумнів можливість її тривалого ведення. В політдонесенні Львівського обкому партії від 10 червня 1945 р. до ЦК КП(б)У повідомлялося, що захоплений НКВС член проводу ОУН(СД) П.Дужий ("Марко", "Віталій") начебто сказав, що УПА в короткому часі буде змушена припинити своє існування, бо вона немає бази постачання зброєю і боєприпасами^{151a}.

Наведене вище зізнання не слід розглядати як прояв песимізму або зневіри відомого діяча ОУН-УПА. Він лише константував той об'єктивний факт, що після закінчення війни УПА важко було розраховувати на поповнення свого бойового арсеналу із зовнішніх джерел і ця обставина мала з часом підірвати боєздатність повстанців, що фактично й мало місце.

Можна однозначно стверджувати, що УПА була б незвозі вести збройну боротьбу, якби вона не опиралася на розгалужену, глибоко законспіровану організаційну сітку ОУН(СД), своє запілля. Воно стало міцним фундаментом, на якому базувалася життєдіяльність і боєздатність УПА. Досвід боротьби радянської влади проти визвольного руху показав, що без ліквідації підпільних структур ОУН і запілля зламати опір УПА було б майже неможливо.

Тому цілком закономірно, що з перших місяців діяльності УПА її Головна команда і провід ОУН(СД) надавали величезного значення розбудові запілля, створенню матеріальної бази визвольної боротьби. Це завдання доводилося нерідко вирішувати суворими заходами. Ос-

новний тягар роботи у цьому напрямку лягав на районні, кущові і станичні організації, ОУН(СД), їх провідників і господарських керівників.

Вже 2 травня 1943 р. господарський відділ УПА видав наказ про інвентаризацію у всіх бойових групах і організаційних осередках майна, матеріалів, продуктів, військового спорядження. Ось лише декілька конкретних прикладів цієї роботи на теренах Волині-Полісся. У вересні ц.р. районний господарський командант "Сковорода" низкою розпоряджень зобов'язав станичних провідників організувати негайний збір у населення верхнього одягу, меду, вовни, будівельних матеріалів. 25 листопада ц.р. шеф технічного відділу ВО (групи) УПА "Заграва" поставив перед командантами заплля районів і підрайонів завдання до 15 грудня 1943 р. збудувати підземні приміщення* для особового складу "з харчовими нормами на 3-5 місяців"¹⁵².

Взагалі, підземні схованки, які українські повстанці і підпільники облаштовували переважно у гірській й ліській місцевості, не тільки вправно маскувалися, але мали нерідко потужний захист у вигляді мінних полів. Централізований підри्व цих полів знищував все живе у радіусі від 200 до 250 метрів. Про одну з таких криївок, яку обладнав відділ УПА командира "Тараска" на Дрогобиччині, йдеться в документах прикордонних військ УРСР.

*У щоденнику головного редактора газети "До перемоги" 14-ї стрілецької дивізії СС "Галичина" за 4 березня 1944 р. зроблено такий запис: "По місту (мається на увазі Львів-автор.) ходить легенда, які то УПА має підземні казарми: в них перебуває "військо", розуміється - їх військо, шпиталі, магазини, харчові, друкарні, амуніційні склади" (ЦДАВО України, ф.3971, оп.1, спр.23, арк.94). З свого боку, УШПР в інформації до ЦК КП(б)У від 12 січня 1944 р. повідомляв, що під час боїв партизанів з загонами УПА у с.Кидри (20 км на північний захід від Сарн) були "захоплені підземні склади з продовольством, виявлені підземний добре обладнаний 3-х поверховий гуртожиток і підземна майстерня для виробництва зброї і боєприпасів".

Ще більш широкою виглядала програма накопичення матеріальних ресурсів, викладена у наказі від 2 грудня 1943 р. вже згадуваного районного провідника "Лісовика". Він зажадав від станичних керівників організувати збирання зброї та амуніції, в тому числі доставати її за гроші, провести заготівлю одягу, мануфактури і продовольства, здійснити будівництво індивідуальних і колективних бункерів. Висувалася також вимога поголовного озброєння кожного селянина, хоч би холодною зброєю тощо. Закінчувався наказ пересторогою: "Все це точно виконати в час, бо за невиконання підете під Революційний суд, це підкреслюю, бо гарячий час"¹⁵³.

Певно, що створення матеріальних припасів для ОУН-УПА не могло вирішуватися лише за рахунок місцевого населення. Важливим джерелом у цьому напрямку були окупаційні сільськогосподарські установи ("лігеншафти" та ін.) і польські колонії. Саме вони вже з літа 1943 р. стали об'єктом постійних наскоків загонів УПА. Проте ці акції, особливо стосовно німців, викликали з боку останніх зворотні дії проти УПА, які набули великого розмаху восени 1943 р. і спрямовувалися проти населених пунктів, що вважалися запіллям ОУН-УПА.

Говорячи про запілля ОУН-УПА, не можна обминути увагою роботу з юнацтвом. Взагалі основу кадрів ОУН складали люди, котрі сформувалися як особистості після перших визвольних змагань 1917-1921 рр. Націоналістичний рух став фактично справою молоді. Тому не випадково, що у кожному проводі існувала посада референта по роботі з юнацтвом. І цьому питанню, особливо у роки війни, приділялася велика увага. Прикладом того, як ця справа була поставлена, може бути військова округа "Турів" (УПА-Північ).

Про зміст і мету роботи з молоддю говорить наказ командира і команданта зазначеної ВО від 20 вересня 1943 р. до референтів юнацтва. В ньому наголошувалося, що в теренах як опанованих УПА, так і зайнятих ворогом, необхідно максимально посилити роботу серед молоді, виховуючи її в державницькому дусі. При цьому пропонува-

лося все це тісно пов'язувати з конкретними справами: "всі хай виховуються в праці і в праці виробляються".

Рекомендувалося усіх хлопців і дівчат залучати до розвідувальної і господарської роботи, до виконання обов'язків зв'язківців і санітарів. Особливий акцент робився на військовий вишкіл у спеціальних молодіжних відділах "Січ". Перед юнацтвом (10-17 років) ставилося завдання організації і виховання дівчороти (4-7 років) і доросту (7-10 років). Референти попереджувалися про категоричну заборону для юнацтва "пити алкоголь й курити папіроси"¹⁵⁴.

Можна з впевненістю сказати, що система виховання молоді в ОУН-УПА спрямовувалася на підготовку свідомих ідейно і загартованих фізично молодих борців за українську державу. Як правило, старше юнацтво після складання відповідних іспитів передавалося до організаційної сітки ОУН і до лав УПА. Історія визвольної боротьби помічена багатьма прикладами героїчної поведінки юнаків і дівчат.

Досить погортати спогади командирів червоних партізанів, зокрема, П.Вершигори і О.Федорова, щоб побачити, що й вони, не дивлячись на вкрай вороже наставлення до українського націоналізму, все-таки визнавали високий моральний дух молоді ОУН. Той же О.Федоров, розповідаючи про затримання п'ятьох дівчат - членок ОУН, зазначав, що вони тримались досить сміливо, підкреслювали свою "ідейність".

Оцінюючи форми організації збройних сил українського руху опору, включаючи й ті, які з весни 1943 р. очолила бандерівська ОУН, можна, мабуть, визнати їх з військово-технічної точки зору недостатньо досконалими. Але як відзначив один відомий політичний діяч тієї доби, сама форма організації військових сил не має вирішального значення: "Вирішує воля і готовність до кінця використати ту форму військової організації, якою у даний момент володіє нація". Саме так волю і готовність продемонстрував провід ОУН(СД) весною 1943 р., коли став на шлях розбудови власних збройних сил за вкрай несприятливих обставин у формі УПА.

"ДВОФРОНТОВА" БОРОТЬБА ОУН-УПА

Питання стратегії визвольного руху, очолюваного ОУН, привернули увагу її керівництва, як вже говорилося вище, ще на початку 30-х років. Тодішній голова ПУН і старші за віком члени Проводу, учасники визвольних змагань 1917-1921 рр., вважали необхідним мати перед собою як можна менше активних фронтів і долати ворогів по черзі. Сам Є. Коновалець чітко висловлювався за поборювання щонайперше Польщі і СРСР, при тому в певній послідовності. Він був рішучим противником стратегії "кидання рукавиці всім і вся". Представники крайової ексекутиви ОУН на ЗУЗ, переоцінюючи сили ОУН і готовність мас до активних дій водночас на всіх окупованих українських землях, схилилися до думки про можливість вести боротьбу з усіма ворожими чинниками.

Готуючись до збройного чину на зламі 1942/1943 рр., провід бандерівської ОУН ясно усвідомлював необхідність дотримуватися такої стратегічної лінії, яка б, за словами відомого військового теоретика А. Жоміні, дозволяла "нанести ворогу найбільш згубні для нього удари" і в той ж час створювала найменшу небезпеку для власних планів. Думка про необхідність цього послідовно конкретизувалася в ряді документів проводу ОУН С. Бандери, а потім й Головної команди УПА впродовж 1943 р. і першої половини 1944 р.

Вже зазначалось, що одним з відомих документів, які засвідчили появу УПА, була відозва Головної команди УПА від 20 травня 1943 р. "Українці!". В ній у загальних рисах викладались завдання і мета створення та діяльності УПА¹⁵⁵. Більш детально ці питання знайшли відображення у першому числі часописа політвідділу УПА "До зброї" за липень 1943 р. "Рання весна 1943 р., - говорить там, - буде записана в історії України незатергими буквами, бо цієї весни український народ вступив на новий шлях боротьби з наїзниками. Тієї весни скрити ре-

волюційну боротьбу перемінив він на збройну, ідею перевів у чин. Тієї ж весни створювалася Українська повстанська армія, що є виразником найвищих змагань нації, її силою, захистом та оборонцем. УПА приступила зразу до діла. Формуючись і зростаючи з дня на день, з години на годину, УПА своїми діями охоплює вже сьогодні більшу частину українських земель".

З часописі чітко визначені ті ворожі сили, котрі протистоять УПА. "Головні вороги, - читаємо там, - це більшовицькі партизани та німці. Третій противник - це польські банди, що є представниками польського імперіалізму на українських землях або ж, що найчастіше буває, служать одночасно і німцям і більшовикам"¹⁵⁶. Наведені вище перші повідомлення, які вийшли з-під пера Головної команди УПА, дають досить повне уявлення про те, з ким і проти кого боролосся УПА. Зрозуміло, що з часом з'являлися й інші маніфести, заяви, зголошення, котрі уточнювали політику й стратегію ОУН-УПА.

Цікавими з погляду історії генезису УПА і розгортання її бойових дій є постанови ІІІ НВЗ ОУН(СД) (серпень 1943 р.). В них стверджується, що з весни 1943 р. "населення північно-західних областей Волині і Полісся почало демонструвати готовність до активної дії" і тут "виступили перші збройні відділи Української повстанської армії", яка взяла на себе "оборону українського народу на цих теренах" і "завдання кадрової організації майбутньої регулярної Української народної армії"¹⁵⁷.

Треба сказати, що політика і стратегія ОУН-УПА на цьому етапі були добре відомі їх противникам, зокрема, радянській стороні. Так, 2 квітня 1943 р. заст. командира партизанського з'єднання О.Сабурова І.Нирко доповідав ЦК КП(б)У і УШПР: "Ставлення ОУН до поляків вороже. Завдання ОУН - повне фізичне знищення поляків. Ставлення до нас не вороже, їм вигідна боротьба німців з більшовиками, що відповідає політичній лінії ОУН". В іншому повідомленні від 29 травня 1943 р. командир радянського партизанського формування І.Ши-

тов наголошував: націоналісти впевнені у перемозі більшовиків, тому розраховують, що останні внаслідок виснаження своїх сил відмовляться від відновлення радянської влади в Україні і згодяться на створення самостійної України. Далі у радіограмі говориться, що націоналісти, "ведучи боротьбу з німцями, намагаються послабити їх, щоб вони не могли вести бої з Червоною армією. Дуже невдоволені диверсіями партизанів на залізницях, так як бажають, щоб фронт був подалі, щоб ми швидко виснажували свої сили. Завдання націоналістів: очистити Україну від "ляхів" і "москалів"¹⁵⁸.

Хоч у вищезгаданих постановках ІІІ НВЗ ОУН(СД) наголошувалося на боротьбі "проти імперіалізмів Берліна і Москви", проте головним ворогом вважався все-таки Радянський Союз. "Окупацію більшовиками українських земель. - говориться в них, - приймаємо активною боротьбою у всіх тих формах, що ведуть до розвалу державного апарату московського імперіалізму та сприяють зростанню організованих сил українського народу в його боротьбі за Українську самостійну державу"¹⁵⁹.

Не полишеною інтересу є точка зору на стратегію збройної боротьби ОУН-УПА сучасного українського громадського діяча Канади В.Поліщука. Він вважає, що ОУН-УПА не вела активної боротьби з німцями і більшовиками, бо "не мала в такій ситуації ані інтересу, ані сили, щоб ефективно поборювати одну, а тим більше обі воюючі сторони". На його думку, "ОУН-УПА мала свій інтерес у чомусь іншому: у підготовці-очищенні терену Західної України з "зайдів", з "займанців", тобто з поляків"¹⁶⁰. І це твердження підкріплюється часто-густо донесеннями радянських партизанів до УШПР про бойові дії українських націоналістів (бандерівців і бульбівців) проти поляків. "Усі ці націоналістичні групи, - пише в своєму щоденнику під 16 червня 1943 р. відомий партизанський комісар С.Руднєв, - громлять і поголовно знищують польське населення"¹⁶¹.

Вже вище йшлося про те, що збройний виступ

ОУН(СД) весною 1943 р. був обумовлений об'єктивними причинами. По-перше, необхідністю рахуватися зі зростаючим стихійним антифашистським опором населення північно-західного регіону і потребою захисту цього регіону від пограбування й нищення нацистами; по-друге, прагненням не допустити розгортання на цих теренах комуністичного партизанського руху, діяльності польських національних сил.

Однак не буде перебільшенням й твердження, що збройний зрив ОУН-УПА навесні 1943 р. був змушений обставинами і не відповідав ступеню готовності Організації. Наявні сили і ресурси ОУН(СД) були далеко недостатніми для успішного протистояння з усіма ворожими чинниками. Крім того, фактично не справилися надії на помітне послаблення й виснаження Німеччини і Радянського Союзу. А це, як вже говорилося, мало стати вирішальним фактором для розгортання збройної боротьби за здобуття УССД. Проте це не зупинило провід ОУН С.Бандери у прагненні вчинити збройний опір обом наїзникам, хоч його керівні діячі прекрасно розуміли застереження Є.Коновальця, що "нерозумно вести війну на всі фронти".

Становлячись на шлях боротьби проти всіх окупантів України, бандерівці, як здається, діяли у контексті думок про стратегію і політику визвольного руху, висловлених Д.Мироном у його праці "Ідея і чин України. Начерк ідеологічно-політичних основ українського націоналізму" (1940 р.). Зазначений автор, хоч і визнавав неможливість водночас вести наступальні акції проти окупантів України "на заході і на сході", проте робив висновок, що "рівночасна революційна боротьба на всіх українських землях проти кожного окупанта не дає можливості ворогам порозумітися й спільно знищити Україну, підносить революційно-воєнний потенціал і політичне значення України проти кожного окупанта зокрема".

Проголошена у постановках III конференції ОУН(СД) і схвалена III надзвичайним великим збором ОУН стратегія "двофронтвої" боротьби проти імперіалізмів

Берліну і Москви*, по-різному оцінювалася противниками бандерівців. Останні ж вважали її унікальним явищем в історії національно-визвольної боротьби новітньої доби**. Мельниківці і бульбівці розглядали "двофронтову" боротьбу ОУН-УПА як невинуватену трату власних сил. Про це досить відверто говорить у "Тезах Українського центрального комітету для акції за вдержання українського правопорядку в Галичині", виданих в жовтні 1943 р. "Табір негачі, - зазначається в них, - хоче "будувати Україну" в боротьбі проти всіх: проти Німеччини, проти Польщі, Мад'ярщини, Румунії, Чехії, проти Москви і більшовизму, а врешті й проти позитивного табору українського. В такій боротьбі проти всіх можна Україну завести хіба остаточно до могили"¹⁶².

У досить обережній формі засудив антинімецьку спрямованість "двофронтової" боротьби УПА й колишній гетьман П.Скоропадський. У промові 15 травня 1943 р. на урочистостях з приводу відзначення 70-річчя з дня свого народження і 25-річчя гетьманування, він за-

* За словами Дж.Армстронга, "одночасна опозиція повстанців проти комуністів і нацистів стала головним компонентом "геройського віку" українського націоналізму під час 2-ї світової війни" (Українська дивізія "Галичина". Історико-публіцистичний збірник. - К., 1994. - С.80).

** Поняття "двофронтової боротьби" має глибокі коріння в українській історії. І пов'язано воно насамперед з ім'ям гетьмана П.Дорошенка. Коли у 1667 р. Польща і Московське царство заключили перемир'я в Андрусові, яке фактично узаконило розділ України під двома згаданими державами, то, як пише відомий історик, П.Дорошенко не полишив думку "зробити Україну самобутньою державою". Так як Москва і Польща, за словами М.Костомарова, "обидві завчили про вороже наставлення до національних устремлень козаків", то П.Дорошенку "догодилось протидіяти разом обом державам - і московській, і польській". У аналогічному становищі опинилося керівництво УНР у 1919 р., перебуваючи у стані війни з радянською Росією і військами генерала А.Денікіна. Перебіг і результати такої нерівної боротьби добре відомі.

жив, що найгірше з того, щоб не трапилось, це більшовики, яких "треба нищити". На думку гетьмана, "всяке духовне чи фізичне ослаблення проти них - це страшний злочин супроти нашої Батьківщини"¹⁶³. При цьому П.Скоропадський висловив жаль, що українці не борються поруч з німецькою армією "проти наших ворогів"^{*}.

На думку німців, збройні дії бандерівців проти німецької окупаційної влади виглядали з усіх боків нелогічними, невідповідними їх стратегічній лінії, як такі, що були на користь більшовикам. А ті в свою чергу стверджували, що "лозунг націоналістів про боротьбу на два фронти - це демагогічний прийом" і що "керівники націоналістів прагнуть створити враження, що вони ведуть боротьбу не тільки проти Радянського Союзу, але й проти фашистської Німеччини". З цього приводу в доповідній записці на ім'я М.Хрущова (22 липня 1943 р.) секретар ЦК КП(б)У Д.Коротченко писав що українські повстанці не пустили під укіс жодний німецький ешелон, не вбили жодного німця, не рахуючи випадків знищення окремих поліцаїв¹⁶⁴.

Звичайно, наведені вище оцінки не можна сприймати однозначно. В них бачиться прагнення засудити рішення ОУН(СД) про "двофронтову" боротьбу, як таке, що не відповідало обставинам. Дійсно, в ньому не все було

* Документи поліції безпеки і СД Німеччини містять цікаві відомості про позицію П.Скоропадського у цей період. Зокрема, в інформаційних звітах за 1942 р. відмічалося, що "гетьман Скоропадський далі надіється стати вождем українців у недалекому майбутньому", що деякі його прихильники пов'язують свої надії на створення "української національної держави" не тільки з Німеччиною, але й Англією, де перебував син гетьмана Д.Скоропадський. Повідомлялося також, що хоч гетьман й прагне "встановити тісну співпрацю з рейхом", проте збирає інформацію "про помилки німецькі помилки". Підкреслювалось, що гетьманці намагаються рекрутувати своїх прихильників серед селянства (Літопис УПА. - Т.21. - С.188-193).

враховано і зважено, але сама ідея кінцевої необхідності протиборства з переважаючими силами ворогів говорить про моральну мужність тих, хто намагався за всіх несприятливих обставин перевести цю ідею в площину практичних дій.

З огляду на вищезазначене слід, мабуть, підкреслити, що фактично стратегія "двофронтової" боротьби не передбачала одночасного ведення бойових дій проти німців і більшовиків. Мова йшла про те, щоб домогтися виснаження сил обох чинників і відповідно до цього концентрувати зусилля визвольного руху. З цього приводу в одній з публікацій в журналі ОУН "Ідея і чин" (1943 р.) зазначалося: "... якщо большевики мають основно програти і тим вторувати дорогу німецькій "новій Європі", то ніхто з українців не сміє помагати німцям в закріпленні наших кайданів. З другого боку, якщо Німеччина має програти на сході і отворити большевикам дорогу на Україну, то нашу працю треба вести під кутом боротьби з большевиками"¹⁶⁵.

Втім, заради об'єктивності слід відмітити, що в роки війни стратегія "двофронтової" боротьби ОУН-УПА мала свою попередницю. Після розгрому Польщі у вересні 1939 р. польські емігрантські військово-політичні кола сформулювали відомі тези про "двох ворогів", які були покладені в основу планів збройної боротьби за звільнення території країни. В цих тезах поряд з організацією опору нацистам розглядалися можливості збройної боротьби й проти СРСР як в етнографічних межах Польщі, так і на західно-українських землях.

Польські автори згаданих тез, як і діячі ОУН-УПА, виходили з того, що вирішальний виступ проти німців може бути лише у випадку виснаження Третього рейху і деморалізації німецької армії в боротьбі з західними союзниками і СРСР. Щодо Червоної армії, то польські діячі планували зупинити її на лінії колишнього польсько-радянського кордону 1939 р. "при ефективній підтримці із зовні".

У зв'язку з нападом Німеччини на Радянський Союз

і головне командування "Союзу збройної боротьби" (з 1942 р. - Армії крайової) видало наказ, опублікований у своєму офіційні "Бюлетень інформаційний", де говорилося, що поляки на окупованих територіях мають зберігати нейтралітет стосовно обох воюючих сторін. Той, хто буде допомагати одній з сторін, розглядатиметься як зрадник. Висувалося гасло: "Стояти зі зброєю під ноzi". А вміщені у інформаційному бюлетені Головного командування АК від 1 квітня 1943 р. статті під назвами "Бути у бойовій готовності" й "Збройна операція? Так, але обмежена"¹⁶⁶, красномовно характеризують стратегію АК по відношенню до німців як на етнографічних польських землях, так і на теренах Галичини, Волині-Полісся.

Звичайно, впродовж 1941-1944 рр. тези про "двох ворогів" залежно від подій на фронтах війни наповнювалися новим змістом. По-різному бачився й "головний ворог": то Німеччина, то Радянський Союз. З цього приводу в польському уряді і керівництві Армії крайової (АК) точилися суперечки. Найбільш зваженою слід визнати точку зору відомого польського державного і військового діяча ген. В.Сікорського, котрий рішуче стверджував, що Польща ні сьогодні (тобто в 1943 р. - авт.), ні в майбутньому не зможе вести війну на два фронти проти Німеччини і СРСР. На його думку, реальнішим є шлях домовленості з Радянським Союзом, що диктується конечною необхідністю¹⁶⁷.

Протилежні погляди, що штотхали Польщу на конфронтацію з СРСР, не знаходили підтримку в керівних колах Заходу. Зокрема, у вересні 1943 р. американці відверто заявили польським представникам, що "радянські війська будуть першим союзником, котрий вступить на територію Польщі"¹⁶⁸.

Однак сили польського національного спротиву на теренах Західної України, як й ОУН, не збиралися кинути рішучий виклик німецькій окупаційній владі. В січні 1943 р. начальник Центрального штабу партизанського руху при ставці верховного головнокомандування ра-

дянських збройних сил П.Пономаренко інформував Й.Сталіна та його оточення про те, що польський еміграційний уряд, вважаючи, що Німеччина буде розбита спільними зусиллями СРСР, США та Англії, не збирається витрачати свої "людські резерви", хоч агентам Сікорського у багатьох місцях доводиться "закувати" "грудищами утримання поляків від відкритої боротьби з німцями". З огляду на викладене начальник ЦШПР робив висновок, що "польські сили зберігаються і організуються у значній мірі" проти Радянського Союзу¹⁶⁹.

Зазначена тактика обумовлювалась необхідністю збереження власних сил для захисту польських інтересів у випадку зіткнення з більшовиками або з українськими націоналістами. Однак і за цих обставин не можна заперечувати участі польських підпільних організацій на українських теренах в антифашистському русі опору. Хоч слід підкреслити, що це не було їхнім головним завданням*. Зокрема, спроба загонів АК захопити Львів напередодні звільнення його радянськими військами наприкінці липня 1944 р. переслідувала мету довести права поляків на це місто і взагалі на західні області України.

Виходячи з цих обставин, формування АК одержали вказівки, щоб, з одного боку, бути готовими до можливої взаємодії з наступаючою Червоною армією, а, з другого боку, знаходитись в стані "самооборони" в тилу радянських військ, даючи зрозуміти, що законність їх пере-

* 21 лютого 1944 р. посол СРСР у США А.Гр'ямико у телеграмі до Москви повідомив про зустріч з президентом США Ф.Рузвельтом. У бесіді, поруч з іншими, обговорювалось питання можливої взаємодії ("кооперації") польського підпілля з Червоною армією. Однак, на думку посла, Ф.Рузвельт виходив з того, що польсько-радянська "кооперація" матиме місце не в західних білоруських та українських областях, куди мали вступити або вже вступили радянські війська, а на теренах корінної Польщі (Советско-американские отношения во время Великой Отечественной войны 1941-1945. Документы и материалы в двух томах. - М., 1984. - Т.2. - С.43).

бування на польській території є сумнівною. На цьому ґрунті між загонами АК і червоними військами, командування яких категорично заперечувало перебування у власному запіллі будь-яких чужих формувань, виникали збройні сутички.

Підпільні формування АК на Волині і Галичині, за рідким винятком, як свідчать радянські джерела, не пр. гнули до активної збройної боротьби з німцями, а готувались до змагань за відновлення польської держави. Один з заарештованих органами НКВС відповідальних працівників Луцького інспекторату Волинської округи АК показав, що підготовлені повстанські загони і диверсійні групи, які мали розгорнути бойові дії у німецькому тилу, не отримали відповідного наказу від своїх зверхників, бо в цьому, на його думку, "була якась очікувальна позиція"¹⁷⁰.

Аналогічною була й позиція АК на Тернопільщині. В одному з новітніх досліджень "Хто пожав бурю? Армія крайова на Тернопіллі 1941-1945" (1996 р.) стверджується, що "у період з жовтня 1943 по березень 1944 р. польське підпілля настільки зав'язло у протистоянні з українським рухом опору, що основна ділянка його роботи - боротьба з німецькими окупантами перемістилася на другий план...". Зокрема, керівник АК Тернопільського краю "Скава" неодноразово видавав накази щодо активізації дій польського підпілля проти німців, звинувачував окремих комендантів осередків АК у бездіяльності, але як вважають автори вище згаданого дослідження, ці заходи "не могли докорінно змінити ситуацію на цій визначальній ділянці роботи підпілля"¹⁷¹.

Стратегія "двофронтової" боротьби ОУН-УПА була багато в чому схожа й на політичну лінію, якої дотримувався в 1941-1943 рр. керівник сербського націоналістичного спротиву Драже Михайлович, який намагався уникати збройної боротьби з італійськими і німецькими окупаційними військами, готуючи свої сили проти хорватів і партизанів Й.Броз Тіто. Спроби британських представників примирити, бодай на час, четників і парт-

изанів і спрямувати їхні спільні зусилля проти німців та італійців виявилися невдалими.

Подібне становище спостерігалось й в антифашистському русі спротиву в Україні, де діяли різні політичні сили. Особливо в складній ситуації опинилися сили українського руху опору і насамперед їх найактивніший чинник ОУН(СД) разом з УПА.

Зрозумівши, врешті, справжню сутність нацизму і його політику щодо України, бандерівці, хоч й виступили проти гітлерівських окупантів, однак не змогли наважитись на безкомпромісну боротьбу з ними, бо вважали головним ворогом української самостійності Москву.

Вже неодноразово відзначалось, що головним своїм ворогом ОУН-УПА беззастережно вважали Радянський Союз. Але весною 1943 р. майже 2/3 території України були ще окуповані німцями. Тому, природно, проти них мав спрямовуватися на цьому етапі головний удар формувань УПА. Однак така стратегія не відповідала політичній лінії ОУН(СД) на поборювання усіма силами і засобами московського імперіалізму. Бо це б в перспективі сприяло зміцненню позицій Москви.

Водночас не можна було й не чіпати німців. У цій площині між керівними діячами ОУН-УПА не було принципових суперечностей. Всі сходилися на тому, що німців, котрі виступили проти української державності, потрібно поборювати, але робити це треба так, щоб не сприяти посиленню СРСР. Провести до життя таку лінію було дуже і дуже важко. І наступні події це підтвердили.

З огляду на зазначене характерним, на нашу думку, є розпорядження штабу Української повстанської групи "Озеро" (майбутня група УПА "Турів", Волинська обл.) від 30 травня 1943 р. про заборону німцям та їхнім посібникам ходити по залізничній колії від 18 год. до 5 год. ранку. У випадку порушення цієї вимоги мав відкриватися вогонь без попередження¹⁷². Але якщо уважно подивитися на це розпорядження, то легко побачити, що, з одного боку, воно було начебто спрямоване проти німців, але фактично-проти радянських парт-

изанів, котрі саме у вечірні і нічні години виходили для диверсійних дій на залізниці.

Зголошуючись на збройний виступ проти німецького окупанта, ОУН не сгавила перед УПА завдання бити ворога на кожному кроці. Мова йшла про те, щоб засвідчити німцям бойові можливості ОУН-УПА, змусити їх погодитися офіційно або ж неофіційно з статусом "двовладдя" в окупованих областях, визнати право ОУН-УПА на контроль щодо заплілля українського визвольного руху. Ця позиція досить чітко відображена у статті В.В.Садового* ("Ідея і чин". - Ч.2. - 1943). Визнаючи ворогами Німеччину і більшовиків, згаданий автор робить такий висновок: "ми нашими людськими силами мусимо так господарити, щоб їх передчасно не розтратити в боротьбі з Німеччиною, та готуватися до боротьби, що нас жде", тобто з більшовиками.

Розглядаючи "двофронтову" боротьбу УПА в 1943 р. і в першій половині 1944 р. через призму часу, головний командир УПА Р.Шухевич у святковому наказі від 17 жовтня 1947 р. визнав, що головним здобутком на протинімецькому фронті було те, що УПА добилася "повного припинення вивозу українського населення на роботи в Німеччину та унеможливила господарське пограбування народу"¹⁷³.

Втім, як свідчать загальновідомі факти, Р.Шухевич перебільшив досягнення ОУН-УПА в боротьбі з німцями. Сили українського руху опору не зуміли добитися "повного припинення вивозу українського населення на роботи до Німеччини" та унеможливити економічне пограбування українського народу. Вони лише створили окупаційній адміністрації деякі труднощі з огляду на виконання вищезгаданих планів.

Так, наприклад, з Волинської, Дрогобицької,

* Можливо це відомий діяч ОУН Мирослав Прокоп, котрий у цей час був редактором часопису "Ідея і чин" і виступав під псевдонімами "В.М.Садовий", "О.С.Садовий", "М.В.Вировий".

Львівської, Рівненської, Станіславської і Тернопільської областей до Німеччини було вивезено близько 500 тис. осіб цивільного населення.

Вагання керівників ОУН(СД) у питанні вирішального виклику німецькій політиці в Україні і необхідності збройної боротьби з окупантами розуміли у Берліні. Цікаві відомості стосовно цього можна почернути з інформаційного зведення поліції безпеки і СД Німеччини від 26 березня 1943 р. "Націоналістична українська пропагандистська діяльність, - зазначається в цьому документі, - в останній час послабла. Проте розповсюджуються чутки, що слід очікувати поступок з боку Німеччини націоналістичній Україні. Передбачається, що Німеччина в часі буде змушена звернутися до українського населення і внаслідок цього надасть йому певну суверенність"¹⁷⁴.

Але як і в попередній час, надії на Німеччину були марними. Їх в котрий раз спростував не хто інший, як А.Гітлер. Виступаючи на нараді у ставці Верховного головнокомандування 3 червня 1943 р., він сказав: "Ніяких віддалених цілей я намічати не можу, це стосується й думки про створення незалежних чи автономних держав"¹⁷⁵.

Таким чином, якщо спробувати об'єктивно підійти до оцінки стратегії "двофронтової" боротьби ОУН-УПА в 1943 - на початку 1944 р. (не кажучи про польський фронт), то можна дійти висновку, що, не дивлячись на її героїчний зміст, ця боротьба все-таки виявилася не на користь українському визвольному руху, виснажила його сили, обмежила можливості щодо збройного спротиву радянській владі в післявоєнний час. Більш далекоглядною була у той час позиція націоналістичних сил в країнах Балтії, які бачили перед собою лише одного ворога - більшовизм й готувалися до боротьби з ним. Отож, слід, мабуть, погодитися з думкою одного з перших марксистів Росії Г.Плеханова, що "в політиці всі тактичні засоби дозволені, крім недоцільних".

БОЙОВІ ДІ УПА НА ПРОТИНІМЕЦЬКОМУ ФРОНТІ

Проте, як би там не було, попри всі сумніви і вагання, збройні загони ОУН С.Бандери, а потім й перші відділи УПА раптово атакували німців. Згідно з традицією вважається, що перший бій з фашистами провів відділ під командуванням "Довбешки-Коробки" 7 лютого 1943 р. за м.Володимирець¹⁷⁶.

Збройний виступ ОУН(СД), хоч і очікувався німцями, проте виявився для них все-таки несподіваним. Впродовж березня і початку квітня 1943 р. українські повстанці (як бандерівці, так і бульбівці) атакували німецькі гарнізони у Степані, Висоцькому, Дубровиці, Людвиполі, Деражному, Олиці, Цумані, Горохові, Острозі, Шумську, Крем'янці, Мізочі, Вербі*. Внаслідок впертих боїв окупанти тимчасово залишили частину вказаних населених пунктів. Окремі з них час від часу переходили з одних рук в інші, наприклад, Степань.

Особливо важко далася німцям боротьба з українськими повстанцями у Кремінецькому районі. За даними радянських партизанів, окупанти зуміли вибити загони бандерівців з ряду населених пунктів¹⁷⁷ тільки за рахунок зосередження значних сил.

Водночас відбулися збройні сутички підрозділів

* Щодо мельниківців, то вони не виявляли активності у протинімецькому збройному спротиві. Коли наприкінці березня 1943 р. бандерівський командир "Крук" запропонував мельниківцям вчинити на теренах Крем'янецьчини проти німців "широко закроену акцію", то останні відмовились. Вже згадуваний "Блакитний" з цього приводу заявив, що "ніяке повстання "всенародного характеру" зараз не було б на місці. На це потрібно доброї підготовки по всіх теренах, а не починати одним повітом".

УПА з червоними партизанами*. За німецькими джерелами, вони точилися переважно в районах Сарн, Столина, Володимирця, Цумані, Оржева. Але, як пише А.Мірчук, з часом бої відділів УПА з німцями "починають переважати їх бої з більшовицькими партизанами"¹⁷⁸.

Якщо відкинути надмірний пафос у описанні перших боїв УПА з німцями, то треба підкреслити, що вони були нелегким випробуванням для молодих збройних сил. Безумовно, було багато завзяття, прикладів героїзму і хоробрості, але відчувався брак досвіду, бойової підготовки, матеріального оснащення тощо. Це дало підставу Боровцю-Бульбі у своєму відкритому листі (серпень 1943 р.) закинути ОУН(СД): "ваші бойові командири дали зброю дітям і жінкам, які для спорту почали стріляти по німцях із-за кожної хати".

Зрозуміло, що в цих словах багато перебільшень, але досвід давався важко, ціною втрат. Про це досить відверто пише у своїх спогадах відомий військовий працівник ОУН-УПА Л.Павлишин ("Вовк", "Ігор"). За його словами, "коли виникали військові акції проти гітлерівців (ті переважно нападали першими), а згодом - і проти Червоної армії, то навіть важко уявити, які жертви це спричинювало в рядах оунівців. На перших порах це були не вояки, а хлопчачки, котрі навіть не вміли користуватися гвинтівкою та прийняти правильну стрілецьку поставу. Справжні воїни народжувалися пізніше - у кривавих сутичках і боях з ворогами"¹⁷⁹.

*25 лютого 1943 р. керівники партизанського руху Рівненської області В.Бегма та І.Федоров-Л.Кизя надіслали до УШПР і ЦШПР радіограми, у яких повідомляли, що українські націоналісти приступили до активних дій проти партизанів і поляків, зокрема, на території Володимирецького і Висоцького районів. Копії цієї радіограми за вказівкою начальника Центрального штабу П.Пономаренка були направлені Й.Сталіну, В.Молотову, Г.Жукову, Л.Берії та Г.Маленкову.

У донесеннях радянських партизанів, які на початку 1943 р. надходили з окупованої території до ЦК КП(б)У і УШПР, неодноразово підкреслювалась невисока боєздатність як загонів Боровця-Бульби, так і УПА. Зокрема, уповноважений ЦК КП(б)У І. Сиромолотний, котрий перебував у цей час в з'єднанні С.Ковпака, писав 20 березня 1943 р.: "Націоналістам вдалося збити кілька озброєних груп по 80-100 чоловік. Озброєні дуже погано. Гвинтівки, кулемети, патронів мало"¹⁸⁰.

У доповідній записці військового кореспондента газети "Правда" Л.Коробова від 8 квітня 1943 р. на ім'я М.Хрущова говорилося, що "націоналісти мріють про збройне повстання в Україні за "самостійну Україну", але підкреслювалося, що в "них мало кулеметів, немає автоматів і гармат, у військовому відношенні вони слабка сила"¹⁸¹. За словами відомого радянського партизана О.Федорова, УПА не була армією в сучасному розумінні, а виглядала як "розрізнене, недисципліноване, погано навчане і ще гірше озброєне військо"¹⁸².

Невисокої думки про бойові можливості УПА був й Боровець-Бульба. У своїх спогадах він писав: "Бойова здатність цього нового партизанського війська - невелика. Сяку-таку зброю має кожна десята людина. Решта - без зброї. Нема фахових командирів, ні часу на вишкіл" (Звичайно, не краще виглядали загони й самого отамана)¹⁸³.

Такої ж точки зору дотримується й сучасний український дослідник А.Чайковський. Він стверджує, що УПА ніколи не була "еквівалентом армії в класичному розумінні". На його думку, "з військового погляду УПА залишалася великою боївкою", а її основні сили дислокувалися у лісах, "вряди-годи здійснюючи диверсії, наскоки, невеликі рейди"¹⁸⁴.

З огляду на викладене не важко помітити, що у таких характеристиках бачиться спроба всіляко принизити УПА як в історичній ретроспективі, так і з позицій сьогодення. Можна погодитись з тим (і це було в дійсності), що УПА не стала регулярною армією, але ж хіба повстансько-партизанська армія, а нею була УПА,

не може бути боєздатною? До того ж, УПА середини літа 1944 р. з боку кількісних і якісних характеристик помітно переважала УПА, створену навесні 1943 р. на Волині-Поліссі.

Звичайно, процес становлення і розбудови УПА, оснащення її сучасною зброєю і вишколеними кадрами, проходив непросто. І далеко не у всьому вдалося досягнути того, на що спрямовувалися зусилля проводу ОУН і ГК УПА. Говорячи про УПА в перші місяці її організації, М.Омелюсік наголошував, що "назагал УПА гармат не мала" і "загально УПА своєю зброєю могла діяти лише в закритих теренах або вночі, і не могла ув'язуватися в бої на відкритих теренах проти ворога, що був вивінчений тяжкою зброєю"¹⁸⁵.

За даними відомого командира УПА В.Сидора, навесні 1943 р. українські повстанці звели майже 600 боїв і сутичок з німцями. Більш реалістичними виглядають офіційні звіти Першої групи УПА під командуванням "Дубового". Це єдине на той час організаційно оформлене угруповання УПА провело у травні-червні 1943 р. 18 боїв і засідок, не рахуючи акцій на польські колонії. З них проти німців - 8, проти радянських партизанів і поляків -10. Ось короткі описи деяких з них. 21 травня 1943 р. відділ "Яреми" влаштував засідку біля села Клесів, на яку потрапив каральний загін німців. Після недовгого, але впертого бою, гітлерівці втратили 26 чоловік. Повстанцям дісталися 2 кулемети, 6 автоматів, 18 гвинтівок тощо. Цей же відділ 29 травня атакував біля с.Старики груп червоних партизанів. Але тут на стрілянину наскочили німці. Червоні відійшли, а повстанці вступили у сутичку з фашистами. Останні, залишивши чотирьох вбитих, відступили. Власні втрати відділу - 3 чоловіка¹⁸⁶.

Виявляли активність щодо боротьби з німцями і відділи групи "Енея" на півдні Рівненщині і в Кременецькому районі Тернопільської області. Так, у "Звіті Ч.2 за час від 11 червня до 10 липня 1943 р." значиться: "За звітний час відділ К. провів цілий ряд успішних акцій, котрі ще більше деморалізували спокій ворога. Слід

відмітити такі дії: 12.VI в с.Оришківці розбито шумський відділ* німців, котрих заскочили під час пограбування ними села. З сторони німців 9 збитих, кілька поранених, а решта втікла в паніці, гублячи по дорозі зброю. З сторони відділу один легко поранений... 29.VI відділ з 6 чоловік за допомогою місцевих боївок на дорозі Шкроботівка-Ямпіль розбив дві автомашини з німцями... Відділ Ч.Цілий час відділ проводить акції, що мають на меті очищення терену від ворожих УПА елементів і сексотів, а також нищення німців у терені, деморалізування їх і здобуття зброї. Дня 30.VI роззброєно 10 мадярів. Здобуто 9 крісів, 1 кулемет, 56 гранат, 4000 амуніції й весь військовий виряд"¹⁸⁷.

Цікаві відомості про характер бойових дій УПА проти німців містяться в часописі політвідділу УПА "До зброї" (Ч.1, липень 1943 р.). В ньому повідомляється, що "німецька орда палить і мордує людей", а "УПА з свого боку, ліквідує цілі німецькі відділи, що їдуть грабувати або з награбованим майном вертаються до своїх осередків". "Дня 21.V., - говориться в часописі, - в Сарненщині група УПА із засідки знищила цілковито відділ німців в числі 26 людей. Здобуто 2 кулемети, 6 машинних пістолів, 18 крісів і 7 пістолетів. Того ж дня на Рівненщині, між Радехівкою і Старожуковим, відділ УПА зробив засідку на німецько-польську поліцію, що приїхала палити села. Вбито 27 поляків і німців, 10 ранено. Здобуто хуру з кіньми та один кулемет".

Між тим діяльність українських націоналістів у північно-західному регіоні не обминули своєю увагою ворожі джерела, хоч вони не завжди правильно ідентифікували ті чи інші течії визвольного руху. Вже у донесенні № 53 поліції безпеки і СД України до Берліну від 7 травня 1943 р. відмічалось, що у північній частині генеральної округи "Волинь-Поділля" "зростає активність націонал-українських зграй. У цих районах радянські

* Мова йде про німецький підрозділ з м.Шумська в Тернопільській області.

банди з'являються рідко, більшість нападів, першодовсім на маєтки, тартаки, польські населені пункти, здійснили українські націоналісти"¹⁸⁸. У доповідній записці керівників червоних партизанів Рівненської області до УШПР від 28 травня 1943 р. повідомлялось про наскоки націоналістів з метою здобуття зброї "на дрібні партизанські групи". Щодо німців, то на них українські повстанці "нападають рідко, в основному б'ють поляків"¹⁸⁹.

Розширення масштабів діяльності УПА зафіксували й інші радянські джерела. 14 червня 1943 р. у спецповідомленні УШПР наголошувалося, що у західних областях України нараховується 20 тис. бійців націоналістичних формувань, котрі мають на озброєнні кулемети, міномети, легкі гармати, танки. Німці в районах дій ОУН-УПА збільшують свої гарнізони, посилюють охорону населених пунктів і залізничних станцій. Зверталася увага також на те, що підпільні осередки ОУН закладені в окремих містах і селах Житомирської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Одеської, Полтавської, Сумської та Харківської областей¹⁹⁰.

Не важко помітити різницю в оцінці формувань УПА в наведеному документі і в тих, що надходили до ЦК КП(б)У і УШПР навесні 1943 р. Особливо впадає в очі поліпшення якості озброєння українських повстанців. Їх бойові можливості нерідко були досить високими. Так, сотенний командир О.Брись із загону П.Антонюка групи УПА "Турів" показав, що коли його сотня (до 170 бійців) виходила на бойове завдання, то їм надавалась так звана група "зброярів" або вогневої підтримки, яка мала 6 гармат, 10 мінометів, 10-15 кулеметів¹⁹¹.

А не хто інший, як відомий партизанський комісар С.Руднев під час рейду в Станіславську область в своєму щоденнику 16 червня 1943 р. відмітив, що націоналісти "добре озброєні, є навіть артилерія і танки"¹⁹². Все це стало можливим завдяки напруженій роботі організаційних, господарських та військових структур ОУН-УПА.

Тактика ОУН-УПА стосовно німців не носила яскраво вираженого наступального характеру, проте вона надзви-

чайно дошкуляла окупантам, створювала чималі пере-
шкоди для реалізації німецької політики економічного
пограбування України, насамперед її північно-західних те-
риторій. З цього приводу в донесенні № 53 поліції безпеки
і СД Німеччини з окупованих східних територій за 7 трав-
ня 1943 р. повідомлялося, що "на півночі Волині ак-
тивність радянських партизанів зменшилась, тоді як ак-
тивність націоналістичних повстанців зросла"¹⁹³.

Цікаві свідчення з цього питання містяться і в радянсь-
ких джерелах. Так, у доповідній записці заст. начальника
штабу Чоповицького загону (з'єднання М.Наумова) Лю-
бимова-Гольденгерша до УШПР від 25 грудня 1943 р.
повідомляється: "Бандерівці і бульбівці провели навесні
1943 р. агітаційну роботу серед населення про невізд мо-
лоді на роботу до Німеччини. Під час мобілізації молоді
до Німеччини вони виступили відкрито проти німців і
відбили назад всю молодь Межирічського, Тучинського,
Гошанського і Корецького районів"¹⁹⁴.

Починаючи з весни 1943 р., загони УПА почали пла-
номірно опановувати північно-західний регіон України.
Вони, зокрема, просунулися з Сарненщини на Костополь-
щину, в райони Колки-Степань. Невдовзі їх дії перекину-
лися на Горохівщину і Володимирщину, впритул до
р.Західний Буг, а потім на північ, у Ковельщину. База ук-
раїнських повстанців виникла і в Кременецьких лісах на
півночі Тернопільщини¹⁹⁵.

Процес розширення зони впливу ОУН-УПА продовжу-
вався і в наступні місяці літа 1943 р. Внаслідок цього у
північно-західній частині рейхскомісаріату України
німецька окупаційна адміністрація фактично втратила
владу і контроль за громадським та господарським жит-
тям у сільській місцевості*. Тут, за словами дослідників

* В огляді генерального комісара Волині-Поділля від 30
квітня 1943 р. говориться: "Місцеве населення, як і раніше,
в основному, настроєне проти нас. Обстановка у великих
містах в основному сприятливіша, ніж у сільській місце-
вості. Це пояснюється тим, що у містах більше перебуває
підрозділів поліції і вермахту".

історії ОУН-УПА, постали "підпільні держави". Поряд з запіллям ОУН-УПА на територіях, які за німецькою термінологією розглядалися як "заражені бандами райони", існували й комуністичні "партизанські краї і зони".

Зазначені вище активні дії командування УПА піддавалися критиці з боку отамана Т.Боровця-Бульби. За його словами, українські повстанці, прив'язуючись до певної території, втрачали "ініціативу маневру", "стали великим об'єктом нападу ворогів у своїх "республіках" і гарнізонах". А такі бої, накинені переважаючими силами німців і червоних, закінчувались не на користь УПА, яка "несла величезні втрати вбитими та раненими"¹⁹⁶.

Але з такою оцінкою бойової діяльності УПА не погоджувались, зрозуміло, її проводирі. У статті "До генези Української головної визвольної ради" (1948 р.) головний командир УПА Р.Шухевич, згадуючи минулі часи, тобто літо 1943 р., зазначав, що у той період УПА відбила німецький наступ "на українське населення Волині та Полісся й обмежила панування німців на цих теренах тільки до більших міст, головних шляхів та залізничних ліній"¹⁹⁷.

Хоч радянська сторона й була змушена визнати, що на початку зими і навесні 1943 р. ОУН-УПА різко виступили проти "німецьких грабунків і терору", проте вона вважала, що активність українських націоналістів поки незначна. На думку командування червоних партизанів, націоналісти все ще перебувають у стадії накопичення сил і очікування зручного моменту для виступу, обмежуючись влаштуванням засідок на партизанів і окремими сутичками з німцями.

Партизанська боротьба, до якої ОУН-УПА перейшли з весни 1943 р. і яку більшовики вели від початку війни з німцями, з погляду обох сторін, мала різне концептуальне походження, а звідси й різну мету. Військово-політичне керівництво СРСР розглядало бойові дії партизанів у тилу німецьких військ як дієву форму допомоги Червоній армії, повністю підпорядковану збройній боротьбі на фронті. З часом Й.Сталін назвав партизанський рух

"вирішальною умовою перемоги" над ворогом. Виходячи з цього, головним завданням радянських партизанів вважалися такі акції, які б всебічно сприяли фронтовим операціям Червоної армії. При цьому основна увага зверталась на диверсійну діяльність на комунікаціях німецької армії, на нанесення ударів по інших важливих об'єктах військового значення, на збирання розвідувальної інформації. Щодо захисту місцевого населення від окупантів, то він здійснювався лише у контексті виконання головного завдання, був йому підпорядкований*.

Тим часом, на погляд ОУН-УПА, партизанська боротьба - це форма збройної самооборони населення на окупованій території. Її головне завдання - захист запілля визвольного руху, збирання і накопичення сил і ресурсів для підготовки всенародного зриву у випадку виснаження німців і більшовиків. Щодо активних дій проти обох ворожих сил, особливо німців, то ці дії мали на меті не їх остаточне розбиття, але головним чином утримання від нападів на територію, контрольовану ОУН-УПА. У зв'язку з цим поза увагою українських повстанців, як правило, залишались залізниці, інші військові об'єкти окупантів: комендатури, штаби, місця зосередження і базування бойової техніки тощо. Саме така тактика давала привід червоним партизанам звину-

* В даному випадку мова йде про ті партизанські з'єднання і загони, які перебували на зв'язку з центром і виконували його вказівки. Їх чисельність становила від 50 до 70 тис. бійців. Щодо місцевих партизанських загонів і груп, які були прив'язані до певної території, то одним з їхніх головних завдань був захист місцевого населення на зразок УПА.

вачувати формування УПА в небажанні битися з німцями*. Так, 24 квітня 1943 р. командир радянського партизанського з'єднання І.Шитов доповідав центру:¹⁹⁸ "диверсійною діяльністю націоналісти не займаються,** в бій з німцями вступають тільки там, де німці знущуються з українського населення і коли німці нападають на них"****.

Якщо глянути на концепцію збройної боротьби ОУН-УПА з німцями, то вона мала багато спільного з діями руху опору в Західній Європі, де переважали невеликі за масштабами і силами бойові та диверсійні акції. А більш численні формування готувалися до дії у німецькому тилу у вирішальний момент, тобто на час появи на континенті військ західних союзників. Такої ж позиції дотримувались керівники українських повстанців, готуючи основні сили до активних дій у випадку виснаження Німеччини і СРСР. Однак відомо, що і за цих об-

* З цього приводу сучасний критик ОУН-УПА В.Поліщук пише, що немає фактів, які б "доказували акції УПА проти німців з метою знищувати їх". На його думку, "спорадичні сутички УПА з німецькими невеликими відділами" - "це не була "війна" з німцями, це не був "фронт-УПА" проти німців" (Поліщук Віктор. Гірка правда. Злочинність ОУН-УПА (Сповідь українця). Торонто-Варшава-Київ, 1995. - С.259-260).

** У звіті штабу групи (ВО) 'Елей' від 30 листопада 1943 р. зазначалося, що поряд з нападами на населені пункти (південна Волинь і Кам'янець-Подільщина) гідділи "Довбенка" і "Чорноморця" нищили станційне майно і мінували залізничне полотно, але "беручи під увагу слабкі здобутки на цьому роду акцій - диверсійну роботу припинено (Державний архів Рівненської області, ф.30, оп.2, спр.33, арк.5-7). До сказаного слід додати, що УПА не мала кваліфікованих кадрів мінерів і досконалих міно-підірвних засобів.

*** У зверненні проводу ОУН(СД) від 30 червня 1943 р. "Український народ!" так визначалось завдання збройних сил визвольного руху: "На скріпленій терор відповімо скріпленою організацією самооборони" (Літопис Української повстанської армії. - Т.24. - С.181).

ставин нерідко мали місце факти нападів українських повстанців значними силами на німецькі гарнізони у районних центрах та інших населених пунктах.

Хоч тактика ОУН-УПА, спрямована на уникнення вирішального зіткнення з німецькими окупантами за умов їх переваги над силами визвольного руху, критикувалася радянською стороною, ніхто інший як більшовики чотримувалися такої позиції у 1918 р. Зокрема, коли у серпні того року певні сили в компартії України на чолі з Г.Пятаковим і А.Бубновим, скориставшись стихійними виступами проти німців на Чернігівщині і Полтавщині, намагалися підняти всеукраїнське збройне повстання, то їхні дії були рішуче засуджені. З цього приводу на II з'їзді компартії України (17-22.10.1918 р.) була висловлена думка, що без "процесу внутрішнього розкладу німецької армії" будь-які широкомасштабні виступи проти окупантів слід розглядати як безумовно шкідливі для справи революції, бо "потрібно зберігати сили для вирішального удару".

В резолюції з'їзду до звіту ЦК, хоч і визнавалася необхідність масового терору з метою послаблення противника, проте містилася вимога уникати такої партизанської війни, яка б могла викликати несвоєчасний загальний виступ і зіграти на руку німецькому командуванню. Поряд з цим ставилось завдання не допустити у райони, які звільнятимуться німецькими військами, сили білогвардійців, рішуче знищувати їх, відновлюючи радянську владу¹⁹⁹.

Звичайно, з військової точки зору збройні акції УПА хоч і перешкоджали діям окупаційної адміністрації, проте вони не становили серйозної загрози тилу німецької армії в Україні. Як писав відомий діяч мальниківської ОУН О.Штуль, посилаючись на висновки англійського дослідника Дж.Армстронга в книзі "Український націоналізм 1939-1945", "під оглядом чисто мілітарним українська збройна боротьба не мала вирішального значення". Але при цьому, на його думку, не можна заперечувати значення цієї боротьби "під оглядом політичним

і національним". За словами О.Штуля, "збройна, партизанська боротьба дала далеко глибший наслідок, як самі бої. Вона в українському народі зміцнила почуття власної сили й власної вартості, власних можливостей і власного уміння"²⁰⁰.

Треба відмітити, що перші відомості про українських повстанців, котрі надійшли від червоних партизанів до Москви наприкінці 1942 р., засвідчили їхні збройні сутички з окупантами. 3 грудня 1942 р. у радіограмі командира партизанського з'єднання О.Сабурова повідомлялося про концентрацію у районах Пінська, Острога, Шумська, Мізоча відділів Боровця-Бульби, котрі влаштували окремі засідки на німців²⁰¹. Але якщо зважити на вказану в радіограмі дислокацію формувань "Поліської січі", то неважко помітити, що до них зараховувались також й збройні загони ОУН(СД).

В той час, як бандерівці з великим запалом розбудували лави УПА і розгортали боротьбу з двома окупантами України, у середовищі інших політичних проводів організованого українства панувала повна розгубленість, викликана військовими поразками Німеччини та її союзників. Перебуваючи у червні 1943 р. в столиці Третього райху, У.Самчук побачив серед українства "настрій резигнації, втоми, безнадії". За його словами, вже "ніхто не вірив в перемогу Німеччини, сподівалися гіршого", вважали, що "українські справи зведено до повного занепаду"²⁰².

Деморалізація, невпевненість у майбутньому торкнулися й організаційних осередків і бойових формувань ПУН А.Мельника і Т.Боровця-Бульби, які, не сприйнявши стратегію "двофронтової" боротьби ОУН-УПА, фактично втрачали свої позиції у визвольному русі, відходили від активних форм боротьби за незалежну Україну.

Втім, на початку червня 1943 р. у Києві, який, як вже зазначалося, був центром націоналістичного життя в рейхскомісаріаті, мав місце фактично останній спалах надій на суттєві зміни в німецькій політиці стосовно України. Це пов'язувалося з приїздом до міста

рейхсміністра А. Розенберга, який відбувся 6 червня 1943 р. Напередодні цього візиту, за донесеннями поліції безпеки і СД, по місту вперто ширилися чутки, що очікується якась важлива заява високого нацистського достойника, можливо проголошення "автономії і навіть самостійної України"²⁰³.

Однак нічого такого не сталося. А поразка німецьких військ в битві під Курськом, десантна операція західних союзників в Сіцилії та політична криза в Італії (липень-серпень 1943 р.), остаточно схилили перемогу у війні на користь Об'єднаних Націй. Відтепер не могло бути й мови про досягнення якоїсь широкомасштабної політичної угоди між Німеччиною та українським націоналістичним рухом. За цих обставин створення будь-якого українського уряду не мало жодного сенса, бо такий колабораціоністський уряд не мав би підтримки в українському суспільстві.

Зрозуміло, і про це вже йшла мова, що з весни 1943 р. німецьких політиків дуже турбувала активна позиція українського руху опору щодо окупаційної політики в Україні. Вона обмежувала можливості методичної експлуатації захоплених територій, відволікала сили нацистів від боротьби з комуністичним підпільно-партизанським рухом, котрий набував все більших розмірів і створював постійно зростаючу загрозу тилу німецької армії в Україні.

Подолати опір своїм планам і намірам на окупованих територіях СРСР німецьке керівництво збиралося двома способами: каральними акціями і поглибленням розколу в усіх течіях антифашистського руху опору. Саме про це йшлося у черговій директиві ставки фюрера від 27 квітня 1943 р. "Боротьба з бандитизмом". Хоч в ній, головним чином, говорилося про побороювання насамперед радянських партизанів, яких тільки у прифронтовій смузі нараховувалося до 80 тис. чоловік, зверталася також увага й на загони, котрі діяли, зокрема, в Західній Україні. Є всі підстави вважати, що це були збройні сили українського руху опору, в тому числі й УПА.

У вказаному документі підкреслювалося, що "в ході боротьби з бандитизмом необхідно нещадно карати його пособників", рекомендувалося широко "використовувати всі засоби обману і маскування", наголошувалося, що "виправдала себе організація псевдозагонів з місцевих жителів, які знаходяться на службі німців і діють під їх керівництвом". Всього до бойових дій проти партизанів планувалося залучити до 80 тис. чоловік, з яких лише 35 тис. складали німці²⁰⁴.

У цей період внаслідок успішних дій збройних сил СРСР і західних союзників становище Німеччини та її спільників ще більш ускладнилось. Тому у керівних колах Третього рейху посилилась увага до можливості використання антикомуністичного фактору у війні проти СРСР. Деякі німецькі функціонери прагнули зробити ставку на відомого генерала А.Власова, інші, наприклад, А.Розенберг, - вважали доцільним опертися на національні меншини СРСР. Але, як зазначав у своїй пам'ятній записці від 1 липня 1943 р. шеф штабу ОКВ Німеччини В.Кейтель, Гітлер відкинув "великоросійську ідею" Власова, висловився за обмеження його діяльності щодо формування "РОА"²⁰⁵.

Втім, фюрер не підтримав й домагання А.Розенберга підпорядкувати німецьку політику щодо України інтересам боротьби з московським більшовизмом. Формування дивізії СС "Галичина" і створення вже згадуваного "Українського визвольного війська" не дали Німеччині мільйонів вояків, які очікувались, а лише якихось 200 тис. чоловік. Знадобилось більше року, щоб А.Гітлер та його оточення зрозуміли фатальні наслідки цих прорахунків, але виправити допущені помилки їм вже не вдалося.

Однак і з позицій сьогодення залишається дискусійним питання: чи отримала б Німеччина перевагу в боротьбі з Радянським Союзом, проголосивши незалежність України? І чи цього було б досить, щоб забезпечити Третьому рейху можливі почесні умови миру? Якщо згадати історичний досвід, а саме, роки Першої світової війни, то спроби Німеччини розв'язати ук-

раїнське і польське питання не дали їй переваги у збройному протиборстві з країнами Антанті.

Спочатку, як вже говорилося, окупаційна влада прагнула дійти згоди з окремими течіями українського руху опору, зокрема, з Боровцем-Бульбою, але своєї мети не досягла. Про це свідчать, що дуже важливо, й деякі документи радянської сторони. "Німці, - читаємо в доповідній записці вже згадуваного військового кореспондента газ. "Правда" Л.Коробова на ім'я М.Хрущова від 8 квітня 1943 р., - намагалися декілька разів повернути націоналістичні організації в Україні для боротьби з партизанами, але не зуміли знайти з ними контакту. Бажаючи їх нейтралізувати, німці розпалюють національну ворожнечу між українцями і поляками"²⁰⁶.

І дійсно, у справі розколу всіх антифашистських сил німецькі функціонери діяли надзвичайно винахідливо. 5 жовтня 1943 р. командир польського партизанського з'єднання Р.Сатановський писав до ЦК КП(б)У, що німці, маючи відомості про бої поляків з УПА, виставляли це як акції радянських партизанів, а у листівках до польського населення називали бандерівців і бульбівців "агентами Москви"²⁰⁷. Вдавалися нацисти і до справжніх містифікацій.

Як згадував партизанський командир О.Федоров, в одному з боїв під Любашевим у 1943 р. проти його з'єднання діяв підрозділ німців, замаскований під українських повстанців, з тризубами на кашкетах. І це був непоодинокий факт. 29 жовтня 1943 р. УШПР надіслав термінову радіограму партизанським з'єднанням, у якій повідомлялося, що в лісах Коростишівського району Житомирської області "під виглядом бандерівців діють гестапівські групи", котрі мають завданням знищення диверсійно-підривних груп партизанів та вбивство командирів загонів²⁰⁸.

Широкого розголосу набула листівка "До українських партизанів Волині і Полісся", видана начебто від імені начальника Генерального штабу Червоної армії маршала О.Василевського. В ній говорилося, що

Москва знає "про героїчні подвиги і боротьбу націоналістів з німецькими окупантами". Тому Й.Сталін і Радянський уряд готові ввести С.Бандеру до складу уряду УРСР, "при умові, що Бандера і його товариші негайно приєднаються до нашої боротьби проти фашистської Європи"²⁰⁹.

ОУН(СД) і радянська сторона визнали одностайно цю листівку фальшивкою, котра вийшла з-під пера нацистів. За відомостями червоних партизанів, ця листівка розкидалася у серпні 1943 р. з німецьких літаків. Її зміст, термінологічні і стилістичні особливості красномовно свідчать про німецьке "авторство".

Як би там не було, послідовно проводячи до життя політику роз'єднання і послідовної ліквідації усіх антинацистських чинників в Україні, німці розпочали навесні 1943 р. низку каральних акцій як проти радянських партизанів, так і проти УПА. Їх мета полягала у "замиренні" силою зброї тилу вермахту на Східному фронті в переддень очікуваних літніх операцій. Загальна координація дій покладалася на знаного фахівця по боротьбі з партизанами обергрупенфюрера СС Е. фон дем Бах-Зелевського.

Вже з середини травня 1943 р. німці перейшли в наступ на основні бази і місця дислокації червоних партизанів у Житомирській, Чернігівській, Сумській і деяких інших областях України, суміжних з ними районів Білорусії і Російської Федерації. 7 червня ц.р. командуючий СС і поліцією в генеральній окрузі "Волинь-Подлля" бригаденфюрер СС Гінцлер видав наказ про придушення національних заворушень у районах Волинської і Рівненської областей: Любомль, Горохів, Володимир-Волинський, Дубно та ін. Мета операції полягала в тому, щоб зломати опір українських повстанців і опанувати вказані терени в пропагандистському і господарському плані. Ставилося завдання активними і рухливими засобами "зламати хребет" повстанцям. Наказ вимагав, щоб підрозділи СС на підставі інформації органів СД завдали насамперед нищівних ударів проти команд і штабів ОУН-УПА²¹⁰.

Звичайно, поряд зі збройними діями німці вели досить активну пропагандистську кампанію проти ОУН-УПА. Зокрема, від імені Бах-Зелевського, інших окупаційних функціонерів розкидалися листівки і вивішувалися об'яви, у котрих сенсаційно повідомлялося, що начебто "Москва дає вказівки ОУН", що у "проводі ОУН сидять агенти Москви, що отримують і виконують накази кровожерного Сталіна і його жидівських опричників"²¹¹. Щоб ще більше скомпрометувати УПА, показати її слабкість, окупаційна влада нерідко проводила вулицями населених пунктів озброєних вилами, косами і сокирами селян, глузливо виставляючи їх як вояків УПА.

У серпні 1943 р. за підписом фон дем Бах-Зелевського з'явилась листівка "Українці в лісах". У ній знову розповсюджувались чутки про зв'язки бандерівської ОУН з більшовиками. Зокрема, наголошувалось, що антинімецька "політика Бандери і його компанії - це явне божевілья". Бах-Зелевський закликав українських повстанців повертатися з лісів та болот до своїх осель, обіцяв, що їх "дотеперішні вчинки" будуть прощені німецькою владою.

Вважається, що першою масштабною акцією нацистів проти УПА стали бойові дії на Горохівщині, у котрих з боку німців брали участь танки і літаки. Потім вони перекинулися на Берестечківський район, Костопільщину і Колківщину, поширившись до кінця червня 1943 р. на майже всю Волинь. Удари по ОУН-УПА наносилися німцями і в липні-серпні ц.р., коли між ними і повстанцями відбулося 35 і 24 бої. На останньому етапі цього, так би мовити, "літнього наступу" брало участь з німецької сторони до 10 тис. солдатів і офіцерів, підсиленних авіацією, танками, бронепотягами, важкою артилерією²¹².

Зрозуміло, УПА не тільки захищалася, але і в свою чергу завдавала удари по німцях. І що цікаво, це підтверджується джерелами з ворожого табору. У розвідувальному зведенні Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання від 1 червня 1943 р. повідомлялося, що "в лісах

Острозького, Шумського, Мізочського районів націоналісти активізують свої дії проти німців. По 60-70 возів виїждять на засідки та різні операції"²¹³. У донесеннях радянських партизанів за липень-серпень 1943 р. говорилося також про вперті бої підрозділів УПА з гітлерівцями за райцентри Степань і Володимирець на Рівненщині, в інших місцях.

А ось повідомлення безпосередньо з першоджерел, з щоденника подій на теренах ВО УПА "Заграва" (Рівненщина): "20.08.43 р. В околицях Цумані німота почала палити села, де наші частини втримують бій з німотою. - 23.08.43 р. Німота з Межирічського району їхала на с.Воронівку. Відділ УПА зробив засідку, де розбито німців і здобуто зброю - 26.08.43 р. Боївка з р-ну Березький зробила засідку на вузкоколії; наслідки: з нашої сторони один вбитий, два поранених; з німаків, один німак і поляк вбиті і трьох поранено"²¹⁴.

Українські повстанці прагнули контролювати й комунікації окупантів у регіоні. Як згадував У.Самчук, котрий у той час працював у відділенні інформаційного агентства ДНБ у Рівному і часто пересувався по теренах, "головна магістраль Львів-Київ на відтинку Дубно-Рівне була оголошена "загроженим терором" і німецькі військові машини могли проїжджати цей відтинку лише збірними колонами в супроводі окремих конвоїв". Не краще було й на іншому відтинку: Дубно-Крем'янець. Тут також господарювали повстанці, котрі повністю опанували навколишні лісові масивы."²¹⁵

Однак за кількістю проведених з німцями боїв, про що йшлося вище, здобутки УПА в порівнянні з червоними партизанами виглядали незначними. Так, за звітами командування оперативного тилу групи армій "Південь" тільки у серпні 1943 р. відбулось понад 940 боїв і зіткнень німецьких охоронних частин з радянськими партизанськими загонами."²¹⁶

Протиборство між окупантами і силами визвольного руху в липні-серпні 1943 р. на Волині-Поліссі було досить впертим. Й обидві сторони несли неминучі втрати.

За українськими джерелами, у німців вони обчислювалися в понад 3 тис. чоловік вбитих і поранених. З боку УПА загинуло і поранено 1237 старшин і стрільців, постраждало більш як 5 тис. осіб цивільного населення²¹⁷. Звертає увагу велика кількість місцевих жителів, які стали жертвами німецьких акцій. І сталося це не випадково. Німці свідомо наносили удари авіацією і артилерією по селах, які складали запілля УПА.

Так, 27 липня 1943 р. у повідомленні радянських партизанів до УШПР підкреслювалося, що українськими повстанцями були знищені німецькі господарські керівники у Вербському і Демидівському районах Рівненської області. У відплату за це німці спалили зазначені райцентри і ударами з повітря зруйнували окремі села у Млинівському і Острозькому районах. У серпні 1943 р. німецька авіація неодноразово бомбардувала населені пункти у північній частині Рівненської області, де базувалися формування УПА. Під час цих акцій було вбито і поранено понад 5000 жителів²¹⁸. Характерно, що вже згадуваний Е. фон дем Бах-Зелевський в одній з листівок хвалькувато заявляв, що "бандити відчули вже на собі силу німецької повітряної фльоти"*.

Не варто наголошувати, що ці бої були суворим іспитом для молодих формувань УПА, сприяли зростанню бойової майстерності її старшин і стрільців, позитивно вплинули на вироблення власної тактики збройної боротьби ОУН-УПА. Водночас слід зауважити, що наступальні операції німців, їх масштаб і інтенсивність виявилися до певної міри несподіваними для УПА. Це було враховано Головною командою і штабом УПА. І вже "осінній наступ" окупантів українські

* З цього приводу Т.Боровець-Бульба писав: "Всі партизанські республіки" Лебедя були спалені німецькою авіацією" (Отаман Тарас Бульба-Боровець. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади. - Київ-Торонто-Нью-Йорк. - 1996. - С.222).

повстанці зустріли більш організовано.

Треба сказати, що влітку 1943 р., коли антифашистський рух в Україні в усіх його проявах і формах набув значних масштабів, у Європі знали не лише про дії радянських партизанів, але й про боротьбу з німцями українських націоналістів. Зокрема, у Стокгольмі вийшла в цей час тиражем 46 тис. примірників книга шведського журналіста Арвіда Фредборга "За сталевим валом", в якій об'єктивно оцінювалася антинімецька діяльність націоналістичних організацій і особливо згадувалася армія Т.Боровця-Бульби*. При цьому підкреслювалося, що націоналісти воюють за суверенну і самостійну Україну. Не обійшла увагою український рух опору й преса Італії, військові кореспонденти якої були добре обізнані з станом справ в Україні, на теренах якої перебували італійські війська.

Перші бої і сутички з ворожими формаціями показали, що боєздатність загонів УПА багато в чому залежить і залежатиме від морального духу особового складу, його свідомого ставлення до своїх обов'язків, безумовному підпорядкуванню вояків командирам і зверхникам. Тому не випадково 5 серпня 1943 р. з'явився наказ Ч.6 ГК і штабу УПА про посилення політико-пропагандистської і виховної роботи, котрий став важливим кроком у створенні інституту політвиховників УПА.

Основний зміст цього документу пронизаний вимогою виробити з кожного військовика (старшини або стрільця) "громадянина-державника". При цьому

* Згаданий автор писав свою книгу, широко використовуючи мельниківські джерела. Його, зокрема, консультував керівник Українського інформаційного бюро на Фінляндію та Скандинавію мельниківець Б.Кентржинський. Від нього аналогічна інформація надходила й до українських часописів у Південній Америці. Тому не дивно, що головною статтю у збройній боротьбі визвольного руху у праці Л.Фредборга виявився Т.Боровець-Бульба.

підкреслювалося, що на політичне вироблення і виховання військових кадрів необхідно звертати таку ж саму увагу, як і на фахову підготовку. Наказ ставив завдання піднести на належний рівень значення і авторитет усіх командирів УПА - "функційних, підстаршин і старшин". Рекомендувалося дотримуватися у загонах і відділах УПА "соціальної рівності", рішуче "позбутися в Українському війську чужих налетів - офіцерщини, капральщини, комісарщини, що згубне для нас". Наголошувалося, що зразкова поведінка військовиків серед населення ще тісніше зв'яже УПА з народом. Пропонувалося за всіх обставин щоденно відводити на політико-виховну роботу не менше однієї години часу²¹⁹.

Прагнучи подолати опір ОУН-УПА збройною рукою, німці, як вже говорилося, докладали багатьох зусиль і до того, щоб шляхом потужної пропаганди дискредитувати УПА і в цілому всі форми збройного спротиву на окупованій території. Проти УПА була спрямована й пропагандистська діяльність радянської сторони. За цих обставин Головна команда УПА 15 серпня 1943 р. видала наказ Ч.5, у котрому наголошувалося, що німці і більшовики намагаються "представляти в чорних фарбах дії Української повстанської армії і нашої революційної роботи", підсилають агітаторів і провокаторів, творять нові партії і групи на зразок "УНАКОР" або "Бульби", щоб розбити "всукраїнський фронт боротьби за Українську Державу". Внаслідок цього, говорилося у наказі, слабкі характером вояки самі покидають лави УПА.

З метою протидії ворожим заходам Головна команда поставила такі завдання перед відділами УПА і організаційними клітинами ОУН(СД): активізувати масову суспільно-пропагандистську діяльність серед українського населення і "чужих елементів"; широко інформувати загал громадян про УПА, організувати для цього при більших осередках ОУН і відділах УПА "Українську пресову службу" (УПС); посилити політичну роботу у відділах УПА і боївках, серед ор-

ганізаційних кадрів.

Поряд з цим Головна команда вимагала розгорнути масову військову підготовку населення, всебічно розвивати власні бойові сили, здійснити "повну мілітаризацію цілого українського народу", повести рішучу боротьбу з провокаторами, ворожими вислужниками, знешкодити усіх анархістів та політичних спекулянтів. Зверталася також увага на необхідність мобілізації населення на збирання і заготівлю сільгосппродуктів для визвольного руху. У наказі підкреслювалося, що потрібно не тільки закріпити здобуте у боротьбі з ворогом, а йти до нових успіхів і результатів²²⁰.

Своєчасність такого кроку ГК УПА підтвердили наступні дії німців, котрі через колабораціоністів намагалися довести широким колам українства безперспективність партизанської боротьби саме з боку "українського руху опору".

Так, 25 серпня 1943 р. редакція газ. "Краківські вісті", котра широко розповсюджувалася в Західній Україні і насамперед в Галичині, звернулася до відомого військового фахівця колишньої армії УНР генерал-хорунжого В.Петрива з проханням виступити на шпальтах видання з низкою статей про партизанський рух та його місце в історії воєн. Такі публікації, на думку редакції газети, мали б довести українській громаді і, зокрема, молоді, що партизанкою не можна "буде здобути волю і незалежність та покласти на лопатки усіх ворогів України, починаючи, самозрозуміле, від найстрашнішого - московського".

"Конкретно не йде нам, - говориться у вказаному листі, - щоб Ви, пане генерале, зверталися проти партизанів чи їх провідників одного напрямку, скажімо Бульби на Волині, чи йому подібних, але підійшли до цього явища загально і висвітлили його шкідливість для українського народу і української справи взагалі з різних боків... Може було б доцільно на прикладах воєнно-визвольної літератури інших народів... виказати, що партизани самі ніколи не могли і не можуть розбити головної

сили ворога"*.

Закінчився лист побажанням, що "провідна думка статті (партизанщина приносить більше шкоди поневоленому народові ніж користі, якщо головна військова сила ворога ще не знищена) повинна багатьом нашим людям роз'яснити цю справу і вишинути на молодь, щоб вона своєю ідейністю і самопосвятою до жд,тв не спричинювала більше шкоди українському народу, ніж користі"²²¹.

З огляду на вищезазначене не важко збагнути, що звернення до генерал-хорунжого В.Петрива було інспіроване німцями, котрі прагнули за допомогою відомого військового фахівця не тільки дискредитувати партизанку, але й "торпедувати" саму ідею збройної боротьби народу проти окупантів.

Тим часом дії українських повстанців на теренах Волині-Полісся все більше дошкуляли німецькій окупаційній адміністрації. Намагаючись надати резонанс цій боротьбі, Головна команда УПА видала ряд документів, які мали довести загалу громадян, що УПА існує і бореться, прагне закладати основи нового державного ладу в Україні. 15 серпня 1943 р. побачило світ "Зарядження у земельній справі", котре і з цього дня становить чималий інтерес як спроба проведення земельної реформи на засадах різних форм власності: одноосібних селянських господарств та перетворення колишніх колгоспів за згодою селян на ко-

* Ця точка зору була досить поширена і сприймається більшістю військових фахівців. Радянське військово командування теж розглядало партизанів як допоміжну силу. Ще в роки громадянської війни в Росії і на Україні (1917-1920 рр.) відомий більшовицький діяч Л.Каменєв, виступаючи перед делегатами II з'їзду компартії України, говорив, що партизанська боротьба - це "війна слабких, це війна, розрахована не на перемогу, а на те, щоб заважати більш сильному противнику" (Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 17-22 октября 1918 года. Протоколы. К., 1991. - С.41).

лективні господарства. 1 вересня ц.р. за підписом "Клима Савура" вийшло розпорядження ГК УПА "Про встановлення адміністрації на терені України". В ньому йшлося про заміну окупаційної адміністрації новими органами державного управління²²².

Звичайно, в цих намірах, враховуючи обставини, було більше декларацій, ніж практичних результатів. Однак певні кроки все ж робилися. Наприклад, на теренах ВО "Заграва" УПА-Північ створювалися районні й сільські управи, а при них - земельні комісії і допомогові комітети, які займалися наділенням землею безземельних і малоземельних селян. Зазначена робота велася під контролем УПА.

Згадані вище акти Головної команди УПА надзвичайно цікаві з огляду на те, що в цей час УПА декларувала себе як самостійну силу у визвольному русі і прагнула підпорядкувати собі й діяльність місцевих осередків ОУН. Одним з прикладів цього є наказ Ч.3 від 15 серпня 1943 р. по Південній групі УПА "Еней" до командантів надрайонів і районів. В ньому, зокрема, говорилося, що всі теренові сотні з своїми командирами підлягають команді УПА. Водночас зауважувалося, що всі накази, які видаються окремими референтами ОУН, мусять затверджуватися командуванням групи УПА²²³.

Проте, як буде йти мова нижче, після III надзвичайного великого збору ОУН провід ОУН почав поступово обмежувати права командирів відділів УГА, підпорядкувавши фактично їх на зламі 1944/1945 рр. територіальним провідникам ОУН.

Перші місяці існування УПА, перетворення її бойових одиниць у єдиний військовий організм висували вимоги щодо його організаційного зміцнення, "упорядкування взаємовідносин поміж поодинокими воюками, бойовими частинами і командним складом армії". З цією метою ГК УПА видала наказ від 27 серпня 1943 р. про встановлення військових ступенів і звань. У відповідності з ним всі воюки УПА іменували-

ся козаками*. Особовий склад ділився на: козаків, підстаршин; старшин²²⁴. Це були перші кроки у справі надання УПА статусу регулярного війська. Трохи пізніше вийшли інші документи ГК УПА з цього питання.

Кінець літа 1943 р. був важливим не тільки з погляду тих боїв, які УПА вели проти німців і які дали окупантам ширше уявлення про збройні можливості українського руху опору. В цей час була здійснена спроба надати збройній боротьбі ОУН-УПА проти нацистів більш рішучий характер. І сталося це на вже згадуваному III надзвичайному великому зборі ОУН (21-25 серпня). На ньому відомий діяч ОУН М.Степаняк запропонував організувати масовий підпільний і збройний виступ проти німців. На його думку, такий би крок засвідчив у очах широкого загалу роль ОУН-УПА у звільненні української території від гітлерівських загарбників.

Однак, як пише відомий діяч ОУН(СД) М.Прокоп, учасники Великого збору не прийняли пропозицію М.Степаняка і було "вирішено далі розгортати боротьбу проти німецьких окупантів у таких, як до того часу формах". На користь цього рішення висувалася вже знайома аргументація: посилення спротиву німцям у час їх відступу перед Червоною армією послабить "можливості організованої революційної боротьби у новій дійсності", тобто проти радянської влади²²⁵.

III надзвичайний великий збір став помітною віхою в історії визвольного руху в роки Другої світової війни. На ньому були підведені підсумки діяльності ОУН(СД) за 1941-1943 рр. (у "дволітній період політичної боротьби"), схвалено перехід до нової тактики, "до зброї всіх форм"; визнано, що цей перехід був продиктований "не

* Назва рядового складу УПА "козак" була характерна для Волині-Полісся, тобто для УПА-Північ, де були сильні традиції вояків армії УНР. В Галичині, виходячи з традицій січового стрільцтва, вояки УПА переважно йменувалися "стрільцями". Наприкінці грудня 1943 р. ця назва була поширена на весь рядовий склад УПА.

теоретичними міркуваннями, але вимогами самого життя", дано високу оцінку діям УПА. Великий збір ухвалив нові програмові і політичні постанови. В останніх, зокрема, наголошувалось, що основною передумовою перемоги є збройна сила українського народу. Спрямовуючи цю силу проти імперіалістичних гнобителів України, ОУН заявляла про прагнення зв'язати боротьбу за незалежну Україну з боротьбою "інших поневолених або загрожених імперіалізмами народів, зокрема, народів Сходу, Прибалтики й Балкан".

На великому зборі наголошувалось, що "сьогодні небезпека грозить всьому народові, тому всі його сини мусять стати до боротьби", а "хто цього не розумів або хто, розуміючи, відтягається від боротьби - той дезертир і народний шкідник, і так його народ буде трактувати". ОУН закликала до військової ділянки визвольного руху всіх фахівців, які є в Україні, і попереджала, що вони "мусять спішити".

ІІІ НВЗ ОУН проаналізував й стан тогочасних міжнародних відносин під кутом їх впливу на визвольний рух. Знову було підтверджено тезу про те, що Україна "стоїть в центрі сучасної імперіалістичної війни" і за панування Україною "борються московські і німецькі імперіалісти". Великий збір дійшов також висновку, що внаслідок "неминучої мілітарної поразки" Німеччини Радянській Союз, не дивлячись на понесені втрати, прагнутиме "приспішити власний наступ", щоб, опанувавши Україною, здійснити свої імперіалістичні плани стосовно "Балкан, Прибалтики, Скандинавії". Стосовно західних союзників, так званих "алієнтів", то вони, на думку ОУН, хоча й намагаються використати СРСР для розгрому Німеччини, проте вже в ході сучасної війни змагаються до послаблення, а в недалекому часі й до "залямання московського імперіалізму".

Все це, як здавалося керманічам ОУН(СД), створює в цілому сприятливі умови для успішної боротьби з московським більшовизмом. З огляду на викладене ІІІ НВЗ вважав головним завданням ОУН залучення найшир-

ших народних мас до планової, активної боротьби з усіма ворожими чинниками у формі політичних дій, са-мооборонних дій і військових дій²²⁶.

Програмові і політичні постанови III НВЗ ОУН, які мали на меті пристосувати теорію, ідеологію і практику українського націоналізму до потреб залучення до боротьби населення Наддніпрянської України як в той час, так і пізніше, оцінювались неоднозначно. Як пише сучасний дослідник О.Баган, введення до програми ОУН "ряду демократичних і навіть соціалістичних положень" завдало шкоди націоналістичному руху, "повело на манівці"²²⁷, стало однією з причин майбутнього розколу ОУН(СД). Учасники цього високого зібрання, такі, як, наприклад, Я.Бусел, В.Кук, М.Степаняк, вважали, що згадані постанови III НВЗ відіграли позитивну роль в діяльності ОУН, розширили фронт боротьби за Україну, зробили можливим тривалий спротив ОУН-УПА обом ворожим чинникам.

Цікавою здається оцінка значення III НВЗ ОУН німецькою стороною. В інформації відділу контррозвідки при штабі командувача німецькими окупаційними військами в Україні від 15 вересня 1943 р. відзначається, що рішеннями III НВЗ ОУН "були відхилені претензії ОУН на одноосібне керівництво у справах України" і що "структура ОУН зазнала докорінних змін знаслідок відмови від фашистського характеру об'єднання..."²²⁸

III НВЗ ОУН поставив на чолі ОУН в Україні Бюро провладу, головою якого офіційно став Р.Шухевич (де-факто Бюро провладу існувало ще з весни 1943 р.). Ця важлива подія в житті ОУН тлумачиться по-різному. На думку одних, перехід до колективного керівництва був вимушеним кроком з огляду на ув'язнення С.Бандери, який вважався вождем ОУН. Інші вбачають в цьому акті відмову від принципу провідництва і перехід ОУН до форм колективного керівництва. Більш правдоподібною здається друга версія. Хоч формально серед активу і членства ОУН С.Бандера вважався провідником, але в

цей час він не мав ні офіційного статусу, ні реального впливу на справи ОУН-УПА, визвольну боротьбу. Натомість на перше місце в керівництві ОУН-УПА вийшов Р.Шухевич, авторитет якого постійно зростає. З цією обставиною мав рахуватися й С.Бандера, який наприкінці 1944 р. (як про це буде йти нижче мова) визнав своє підпорядкування Українській головній визвольній раді, де вирішальну роль відігравав Р.Шухевич як голова Бюро провладу ОУН на українських землях, головний командир УПА й голова Генерального секретаріату УГВР.

Невдовзі після завершення роботи III НВЗ ОУН Головна команда і політвідділ УПА вжили заходів до вивчення і роз'яснення його матеріалів серед особового складу УПА. 18 жовтня 1943 р. політвиховник УПА "Галина" (Я.Бусел) надіслав вказівки "До керівників політичних відділів". В них, зокрема, вказувалось на необхідність "в сьгоднішніх умовах не в'язатися догмами та тактичними прийомами часу, а спертись всеціло на "постанови III-го надзвичайного великого збору". Начальник політвідділу УПА звертає також увагу політвиховників на потребу усвідомлення особливостей переходу ОУН від "оборонної концепції" (1941-1942 рр.) до "теперішньої зачіпної" концепції боротьби, схваленої III НВЗ ОУН. За словами Я.Бусела, "оборонність виявилась в ексклюзивності", тобто була винятком, породженням тогочасними обставинами²²⁹.

III НВЗ ОУН(СД) не тільки підсумував перші результати бойових дій УПА на протинімецькому фронті, але й підтвердив правильність шляху, обраного ОУН(СД). У цей час, тобто наприкінці літа 1943 р., стало очевидним, що протиповстанські акції німців не досягли своєї основної мети. Трапилось те, що мало місце і в пам'ятному 1918 р., коли, за словами відомого комуністичного діяча К.Радека, "селянський рух в Україні підірвав у корені надію німецьких імперіалістів на те, що їм вдасться міцно взяти у свої руки Україну"²³⁰.

Проте і в роки Першої світової війни у Німеччині

лунали тверезі голоси з приводу того, якою б мала бути німецька політика стосовно України. Висловлювалась думка, що доцільніше було б опертися не на гетьмана Скоропадського, а на українське селянство, залишити йому землю, "щоб створити фактично незалежну Україну". Але як тоді, так і в 1941 р. ця ідея не знаходила розуміння у вищих ешелонах німецької влади.

СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ САМООБОРОНИ (УНС) В ГАЛИЧИНІ

В той час, як німці вели наступальні операції проти УПА на Волині-Поліссі, в їхні тили рушили загони радянських партизанів. Найбільшого відгомону набув рейд у Станіславську область Сумського партизанського з'єднання під командуванням С.Ковпака. З приводу цього, його наслідків і оцінок існують різні точки зору. Але якщо бути об'єктивним, то цей рейд - помітне явище в історії партизанської війни в тилу нацистів в Україні. Він насамперед показав, що окупаційна адміністрація не має у своєму розпорядженні достатніх сил для боротьби з рухом опору, засвідчив загальну слабкість німців у протиборстві з СРСР і його західними союзниками.

Про враження від цього рейду яскраво говорить політичний звіт обласного проводу ОУН(СД) "Косак" (Дрогобицька область) за липень 1943 р. "Народ перестрашений, - говориться у ньому, - удачним рейдом більшовицьких партизанів, з цього витягає пряий висновок та віщує скорий прихід більшовицької влади... Рейд більшовицької партизанки викликав серед них (німців-авт.) велику паніку. Проти партизанки послано "татарський легіон" та українську поліцію. Самі бояться йти, чуючи, що не дадуть ради". Більш того, переляк німців від рейду Ковпака був таким, що на Дрогобищині розповсюджувалися чутки, що начебто на угорському кордоні з'явилось 2 тис. червоних партизанів і диверсантів американців²³¹.

Панічно повели себе німецькі функціонери й у Рогатинському повіті на Станіславщині. "Під кінець червня 1943 року, - пише колишній вояк дивізії СС "Галичина" І.Бойкевич, - несподівано через наш повіт продиралася в Карпати большевицька партизанська група Ковпака, чим спричинила велику паніку в німецькій адміністрації,

яка на саму - ще навіть не підтверджену - вістку про більшовиків "героїчно" вночі втекла до Львова"²³².

Поява ковпаківців на Галичині мала резонанс й серед українства. У діях їхнього з'єднання керівництво ОУН(СД) побачило загрозу розповсюдження радянського впливу на Галичину, котра вважалася запіллям ОУН-УПА і якій відводилася вирішальна роль у визвольних змаганнях. Тому, як писав В.Сидор, 15 липня 1943 р. провід ОУН і його ГВШ видали наказ про створення на цих теренах формувань Української народної самооборони (УНС). Водночас видруковується листівка "Українці!". В ній підкреслювалась слабкість німецької окупаційної влади, її нездатність подолати радянських партизанів. При цьому наголошувалося, що червоні партизани збираються "у морі крові втопити українську самостійницьку ідею" і "внести хаос в українське національне життя Галичини"²³³. Листівка закликала населення до боротьби з "більшовицькою партизанкою", до створення загонів УНС*.

Згадуючи пізніше ці події, головний командир УПА Р.Шухевич на одному з засідань проводу ОУН восени 1944 р. відзначив, що саме поява партизанів С.Ковпака на Прикарпатті витворила обставини, сприятливі для створення УНС. Бо коли б це зробили раніше, зауважив він, то "були б програли, бо не було об'єктивних умов". А цими умовами були: виразна безпомічність німецької адміністрації у боротьбі з червоними партизанами і все зростаюче невдоволення населення регіону німецькою політикою.

Цю точку зору головного командира УПА підтверджує й такий пильний спостерігач, як громадський діяч з Станіславщини В.Яшан. У своїх спогадах він пише: "...Українське підпілля вповні використало те змішан-

* У організаційному звіті Дрогобицького обласного проводу ОУН на ЗУЗ за липень 1943 р. зазначається, що "справу творення самооборони прийнято беззостережно як єдиний вихід з теперішньої ситуації"

ня, яке викликав рейд Ковпака. Воно в тому числі заактивізувалось, переорганізувалось і ще в часі походу червоного загону почало проявляти деяку діяльність у терені". Водночас В.Яшан зауважує, що "німці, зайняті поборюванням загону Ковпака, не мали часу і змоги починати боротьбу з українськими місцевими партизанами. Але про існування нашої партизанки були поінформовані добре"²³⁴.

На думку багатьох дослідників, виникнення УНС пов'язувалося також з формуванням на території Східної Галичини, про що вже йшла мова, стрілецької дивізії СС "Галичина". Проводу ОУН(СД) треба було рахуватись з тим, що до цього та йому подібних військових з'єднань окупанти мобілізовуватимуть найбільш боєздатний український елемент, котрий мав би бути резервом для майбутніх відділів УПА*.

У літературі, присвяченій УПА, говориться, що своє бойове крещення загони УНС отримали в боротьбі з партизанами С.Ковпака. В праці Л.Шанковського наголошується, що спочатку "відділи УНС не мали потрібної сили, щоб затримати похід великої групи ген. Ковпака", але потім у Чорному Лісі оточили й знищили окремі групи ковпаківців, примусивши червоних партизанів "спішно тікати на Схід". У викладі іншого автора, П.Мірчука, відділи УНС в Карпатах швидко розбили радянське партизанське з'єднання, а "сам Ковпак з горсткою недобитків утік скоро на схід"²³⁵.

Іншою була думка з цього приводу німців. У листівці від 17 серпня 1943 р. "Надзвичайне звітлення для мешканців України про успішні лови на бандитські орди більшовика Ковпака", видрукованій у Рівному, честь розбиття червоних партизанів віддається німецьким части-

* По закінченню війни у середовищі колишніх вояків згаданої дивізії зародилась думка, що однією з причин творення їх з'єднання було існування УПА, яка, за їх словами, притягала до себе симпатії українського населення і особливо молоді.

нам і поліції, яким сприяла "енергійна допомога населення". Це підтверджується, зокрема, й документами ОУН(СД). Так, у "Звіті з партизанських дій в Станіславі" (23.07.1943 р.), "Звіті з Пасічної та Зеленої" (22.07.1943 р.), в інших джерел націоналістичного руху однозначно говориться, що у липні місяці бойові дії відбувалися виключно між ковпаківцями і німецькими підрозділами.

Лише при відступі з'єднання Ковпака з Карпатського регіону, окремі групи його партизанів стали об'єктами нападу відділів УНС. 8 серпня 1943 р., встановивши рух червоних партизанів у кількості близько 100 чоловік, командир відділу УНС "Чорні чорти" сотенний "Липсй" (І.Рачок) відібрав 39 добровольців, котрим поставив завдання атакувати противника. Користуючись відмінним знанням місцевості, українські повстанці влаштували засідку на шляху просування партизанів у напрямку Жаб'є (Станіславська обл.) і раптово обстріляли їх. Бій тривав біля трьох годин. Втративши до 30 чоловік, червоні відступили, залишивши три автомати ППД та інше спорядження²³⁶. У звіті про бій говориться, що сотенний "Липей" не наважився виставити проти червоних більші сили. Тому ковпаківцям, котрі мали перевагу в озброєнні і чисельності, вдалося уникнути повного розгрому*. У цей час декілька боїв з радянськими партизанами на Коломийщині звели інші відділи УНС, зокрема, відділ "Сіроманців" в кількості 42 бійців.

Наведені вище описання боїв між загонами УНС і ковпаківцями, про які говориться у працях П.Мірчука і

* З огляду на вищевикладене вкрай дивно читати в публікації Є.Надольського, що комісар ковпаківського з'єднання С.Руднев під час зустрічі з якимось "проводом УПА", начебто сказав що "без допомоги УПА ми б не виконали завдання Центру. Без їх помочі нам не вийти з Карпат" (Вісті з України. - 1992. - Ч.15). Не варто наголошувати, якою була ота "поміч". Поряд з цим не можна заперечувати й відомих фактів, коли окремі члени українських націоналістичних організацій, наприклад, чоловік відомої письменниці І.Вільде, допомагали ковпаківцям.

Л.Шанковського, не повинні вводити в оману сучасного читача з приводу бойових можливостей партизанського з'єднання С.Ковпака, яке було одним з найсильніших в радянському партизанському русі. І це визнавали не тільки німці, але й учасники українського руху опору. Зокрема, вже згадуваний мельниківець Г.Стецюк писав: "Ковпак з своїми загонами ходили по лісах Полісся такими великими відділами, що їх стримати було неможливо. Українські партизани вже не мали свого місця постою, весь час були в поході, бо Ковпак і Медведєв не давали їм покою"²³⁷. З такими оцінками бойових можливостей червоних партизанів солідаризувався й отаман Т.Боровець-Бульба.

І дійсно, ось яким було, наприклад, з'єднання С.Ковпака у часі свого рейду в Карпати (15 червня 1943 р.). Ковпаківці які в складі 4 загонів нараховували майже 2 тис. бійців, мали на озброєнні 1443 кріси, 384 автомати, 140 кулеметів, 9 гармат, 33 міномети і 32 протитанкові рушниця²³⁸.

Заслугують на увагу й спогади про ковпаківців вже згаданого В.Яшана. "Повертаючись до червоних партизанів, - пише він - треба признати, що були то воюючи добре вишколені, а найважливіше - загартовані, вміли гідно зносити невгоди і недостатки, а при тому добувати з себе останні сили у форсованих маршах і боях". За словами згаданого автора, серед населення Станіславщини велися розмови про те, що червоні партизани, володіючи "великим воєнним досвідом і модерною зброєю", мають "величезну перевагу" над українськими повстанцями і останні несуть великі втрати, уникаючи сутичок з ними²³⁹.

Процес творення УНС в дистрикті "Галичина" проходив у складних умовах, з чималими труднощами. З одного боку, як підкреслювалося у організаційному звіті Дрогобицького обласного проводу ОУН за липень 1943 р., справа УНС "досить тяжко йде з огляду на непідготовленість в мінімум тої справи в терені"²⁴⁰. З другого боку, німецька адміністрація рішуче попереджувала ка-

ральними заходами будь-які спроби організації збройних формувань ОУН(СД) на теренах Галичини. Як писав в своєму звіті відомий партизанський ватажок П.Вершигора, в 1943 р. в Галичині УПА "була в самому зародку, в підпіллі і як збройна сила відкрито не виступала"²⁴¹

Активну пропаганду проти створення УНС вів й Український центральний комітет. У своєму зверненні від 4 серпня 1943 р. "Наше становище до положення в краю" УЦК засуджував "різні темні сили", які намагаються штовхнути Галичину "в обійми безладдя, анархії, хаосу, заворушень і війни всіх проти всіх". "Кликати українську молодь в ліс замість у регулярні відділи галицької дивізії, - говорить у зверненні, - трагічний прояв анархії. Наша молодь в лісі засуджена на загибелю. Наші люди в зелених кадрах - це розсадники хаосу і анархії, ті самі люди в дивізії - чинники нашої сили й нашого правопорядку"²⁴².

Проте, як би там не було, до кінця літа 1943 р. створюються перші формування УНС на Дрогобиччині й Станіславщині. Це - курінь "Чорних чортів" ім Є.Коновальця під командуванням "Липця" (Коломия), курінь "Гайдамаків" під командуванням "Хмеля" (Долина), курінь ім.Кривоноса під началом "Омеляна" (Турка)²⁴³. Головним командиром відділів УНС став шеф КВШ проводу ОУН на ЗУЗ О.Луцький ("Андрієнко", "Богун", "Беркут")*. Обласними командирами УНС Дрогобиччини і Станіславщини були призначені Б.Вільшинський

*За свідченнями самого О.Луцького, котрого у січні 1945 р. заарештувало НКВС, було сформовано 5 куренів УНС: перший курінь "Чорні чорти" поблизу сіл Микуліччин і Березин (район Яремчи), другий курінь "Трембіта" - в селах Долинського району; третій курінь "Сіроманці" біля гори Чорна Сіхла на Болехівщині - всі Станіславська область; четвертий курінь - в районі гори Магура і п'ятий курінь - в околицях Старого Самбора на Дрогобиччині. Водночас відомий історик Л.Шапковський називає такі перші карпатські відділи УНС: "Булава", "Льви", "Журавлі", "Сіроманці", "Заграва", "Месички", "Гайдамаки", "Чернолісці", сотня "Рена" (В.Мізерний").

("Орел"), і І.Белейлович ("Дзвінчук"), військові референти відповідних проводів ОУН.

Перші сутички УНС з німецькою владою мали місце вже в середині серпня 1943 р. Так, 14 серпня ц.р. німці, отримавши повідомлення від своїх інформаторів, раптово атакували на тимчасовому постію в с.Межигірці (Станіславщина) відділ УНС чисельністю до 30 чоловік. Не дивлячись на втрати, близько 20 повстанців прорвалося з оточення. 18 серпня ц.р., - пише Л.Шанковський, - відділ УНС здійснив напад на табір "Служби праці" (Бавдинст) поблизу *.Сколе (Дрогобичина)²⁴⁴. З цього часу зіткнення загонів УНС з німцями стають все частішими. Однак все ж помітної активності повстанці у той час не виявляли. Вони були ще нечисленними, недостатньо вишколеними і озброєними. Як зазначав один із свідків тих подій, вже згадуваний В.Яшан, було видно, "що то початки війська...".

З другого боку, провід ОУН(СД), не бажаючи провокувати німецьку адміністрацію на відплатні акції, не ставив активних бойових завдань перед УНС. Узагальнюючи розмови серед населення про українських повстанців (УНС), В.Яшан у своїх спогадах відмічає, що їхні дії "мають на меті самооборону, а не чіпають влади і її виконавців. В обороні населення вони мають сутички з червоними партизанами"²⁴⁵.

Тим часом місцеві осередки ОУН(СД) на ЗУЗ відчували потребу демонстрації сили, бо бездіяльність негативно впливала на членство, на авторитет ОУН(СД). Так, в організаційних і політичних звітах Дрогобицького обласного проводу ОУН за жовтень-листопада 1943 р. підкреслювалась "нервозність, нетерпеливість; жадова збройного чину". Зверталася увага, що німці не опановують терен і "більшовицькі партизани й інші грабункові банди шляються безкарно по лісах"²⁴⁶.

Однак "жадова збройного чину" у керівників Дрогобиччини не підкріплювалась конкретною роботою по розбудові і зміцненню УНС, їх лякали можливі дії німецької влади. "Населення, - говориться у політично-

му звіті обласного проводу ОУН за листопад-грудень 1943 р., - залякане репресіями німців, починає відходити від УНС-ОУН(СД). Колись, тобто в жовтні, воно бачило в них "реальну силу", зараз становище є захитане, якщо не негативне". Далі у звіті підкреслюється, що німці приступили до ліквідації УНС на Самборщині, проводять арешти, а це "загрожує шораз більше внутрішній силі та зовнішній відпорності самої Організації та цілого громадянства"²⁴⁷. А в організаційному звіті за грудень 1943 р., член керівництва Дрогобицького проводу "Жук", який підписав замість "Дарія" згаданий документ, відверто визнав, що пасивність УНС на Дрогобиччині завдала моральної школи загальній справі, бо "у великій мірі ослабило віру мас у можливість "власними силами" конкретизувати наші гасла та плани"²⁴⁸.

Втім, факти свідчать, що на тому етапі організація УНС у Галичині не створювала безпосередньої загрози для німецької адміністрації, а мала на меті підготувати той терен до включення у всеукраїнський фронт боротьби у випадку виникнення критичної ситуації на німецько-радянському фронті. Це підтверджується, зокрема, спогадами вже цитованого В.Яшана. У хронологічних записах під 4 вересня 1943 р. він занотував: "Ширяться голоси про творення місцевих українських груп партизанки. Кажуть, що вони мають на меті лише самооборону, а не чіпають влади і її виконавців. В обороні населення вони мають сутички з червоними партизанами...". І далі Яшан говорить, що "українське підпілля вповні використало те замішання, яке викликав рейд Ковпака. Воно в тому числі заактивізувалось, переорганізувалось і це в часі походу червоного загону почало проявляти деяку діяльність в терені"²⁴⁹.

Але й така позиція ОУН(СД), що носила самооборонний характер, розцінювалась окупаційними чинниками як антинімецька діяльність. Про це, наприклад, йшла мова у згадуваному зверненні УЦК від 4 серпня 1943 р. до населення Галичини під назвою "Наше становище до положення в краю". "На кожному відтинку громадсько-

го і державного життя, - говорилося у цьому документі, - ворог змагає до загострення відносин. Тому бунтує наше сільське населення проти збіжєвих контингентів, проти виїзду на працю до Німеччини і проти всіх воєнних повинностей. Намагається провокувати виступи наших селян проти державних маєтків. Молодь відмовляє від служби в таборах праці, намовляє її до дезерації, до втечі в ліс..., відмовляє добровольців від зголошення до військової служби і наставляє їх до дезерації"²⁵⁰.

Хоч зазначені акції бандерівців й не носили характеру збройного виклику окупаційній владі, вони між тим постійно викликали з її боку відплатні дії. Взагалі, восени 1943 р. становище німців в окупованій частині території України досягло критичної фази. Поразки вермахта на фронтах спричинилися до зростання антифашистської боротьби на українських землях і яскраво висвітили остаточну неспроможність окупаційної влади захистити тил і комунікації діючої армії від ударів партизанів і повстанців всіх гатунків. У зв'язку з наближенням лінії фронту до західного регіону окупантів особливо турбувала активність націоналістичних сил, збройні формування яких були головною силою руху опору в Західній Україні.

Отож, десь у вересні 1943 р. німецька влада широко оприлюднила звернення під назвою "Поважне слово до українського народу". У ньому вкотре підкреслювалося, що "німецькі вояки понад два роки б'ються із завзятим ворогом-Москвою", щоб "оберегти від знищення людей європейського континенту й європейської культури", до яких має бути віднесеним й український народ.

Однак цей народ, говорилося у зверненні, який в 1941 р. "з особливою сердечністю і радістю прийняв німецькі частини", тепер, підбурюваний "провідниками так званих націоналістів", підніс зброю, назбирану під час вступу в Україну німецького війська, проти цього ж самого війська. Тобто, став на шлях зради, і в цій зраді "брали участь провідні верстви Волині й велика частина української інтелігенції".

Засуджуючи тих "волинських людей, що сьогодні ве-

дуть бандитську боротьбу по лісах", німецька влада попереджала, що коли український народ допомагатиме бандам або ж триматиметься пасивно, то він втратить "усяке право на гідне місце в новому устрої Європи", а хто чинитиме спротив, той "буде стертий з лиця землі".

БОЇ УПА З НІМЦЯМИ ВОСЕНИ 1943 р.

Проте резонанс від зазначеної пропагандистської акції був незначним, а тому німці не покинули спроб нанести черговий удар по силах українського визвольного руху, зламати опір їх найактивнішого чинника УПА, забезпечити свій тил у зв'язку з неминучим наближенням до західних теренів України лінії фронту. Однак до цієї акції українські повстанці виявилися краще підготовленими, ніж в попередні літні місяці. 30 серпня 1943 р. Головна команда УПА зобов'язала окружних, надрайонних, районних і сільських командантів запілля, організаційно-мобілізаційних референтів військових округ на Волині-Поліссі перетворити кожний терен, кожне село у військовий табір, а все населення - у вояків, здатних до оборони і наступу. Ставилося завдання уважного вивчення кожного терену з огляду можливості ведення бойових дій, організації систематичного військового вишколу молоді²⁵¹.

4 вересня 1943 р. в наказі ч.11 до командирів і командантів груп і запілля, всіх сільських самооборонних відділів, ГК УПА у зв'язку з посиленням грабіжницької політики німців в Україні так сформулювала основні завдання українських повстанців: "Боївками, самообороною, розвідкою заблокувати ворога у його опірних пунктах. Вдержати його вихід на пограбування. Якщо можна - його зліквідувати. Це відноситься як до німців, так і до більшовицьких партизанів". Поряд з цим зверталася увага командного складу УПА і місцевих провідників ОУН на необхідність зміни місць постою, про які відомо ворогам, закріплення на нових позиціях, розміщення бойових і харчових припасів у найбезпечніших місцях²⁵².

На розвиток згаданого наказу командир і командант

ВО УПА "Турів" "Рудий" і "Ярослав Кармалюк" 20 вересня 1943 р. зобов'язали командантів воєнних надрайонів і районів, референтів оргмобів* посилити бойову готовність у всьому запіллі, створити в станицях сильні самооборонні відділи; у взаємодії з відділами УПА заблокувати німців в місцях їхньої дислокації шляхом нищення мостів, мінуванням доріг. Ставилося завдання здійснити укріплення лісних масивів барикадами, завалами, іншими штучними перепонами, щоб перекрити ворогові доступ до позицій повстанців, розробити плани захисту сел і евакуації населення. Наголошувалося на необхідності організації розвідки, виставлення варт, стійок, патрулювання терену тощо²⁵³.

Водночас, прагнучи організаційно зміцнити місцеву самооборону, Головна команда УПА 8 вересня 1943 р. затвердила інструкцію "Самооборона". В ній містилася оцінка бойових можливостей основних ворожих чинників (німців, більшовиків, поляків), визначалися обов'язки командантів надрайонів, районів і сел. Зокрема, на них покладались такі завдання: створювати на теренах розвідувальні і зв'язкові апарати, збирати і аналізувати відомості про наміри ворога, його рухи; перевіряти стан вишколу кадрів, визначати самообороні бойові ділянки і завдання, керувати її акціями і протиакціями тощо.

Осінній наступ німців на позиції ОУН-УПА провів до низки впертих і жорстоких боїв, у яких карателі широко використовували важку зброю і авіацію. Загальне керівництво бойовими діями з німецької сторони здійснював відомий фахівець обергрупенфюрер СС Г.Прюцман. "Бомбардування і обстрілювання українських сел з літаків, - говорить у одній з праць, - охопило тим разом цілу Волинь. Бронепотяги брали участь в обстрілюванні сіл і лісів пол-

* Маються на увазі організаційно-мобілізаційні відділи провідів ОУН.

ожених коло залізничних ліній. Бомбардування було звичайно підготовкою до широких мілітарних акцій"²⁵⁴.

Однак українські повстанці не обмежувались лише обороною. Так, 20 серпня 1943 р. вони раптовим нападом захопили райцентр Мізоч (Рівненщина), спаливши помешкання німецької окупаційної адміністрації. На початку вересня 1943 р. дев'ять сотень УПА групи "Турів" під командуванням "Вовчака" звели біля с.Радовичі (поблизу Ковеля) бій з наступаючими німецькими частинами. За даними повстанців противник втратив тільки вбитими понад 200 чоловік, УПА недорахувалася 16 загиблих вояків.

16 вересня ц.р. три сотні УПА, в тому числі командирів "Босоти" і "Вишні", влаштували засідку на відтинку шосе Боремель-Новосілки-Золочівка-Пашева (Млинівський район Рівненської області). Дізнавшись про це, гітлерівці вирішили атакувати і розбити повстанців. Однак їхній напад був успішно відбитий з втратами 39 вбитих і 17 поранених вояків. Не принесла успіху німцям і повторна атака, яку підкріпила піхота на 40 автомашинах. І вона коштувала нападникам поважних втрат.

8 жовтня 1943 р. на шляху Рафалівка-Володимирець відділ УПА зі складу загону ім.Коновальця, перебуваючи у засідці, прийняв бій з німецьким підрозділом (до 200 чоловік). Не зумівши подолати опір повстанців і втративши чимало вояків, гітлерівці відступили, залишивши на болоті непошкоджений середній танк. Бійці УПА за допомогою населення витягли машину на шосе і відігнали її з своїм водієм до місця постою.

На початку листопада 1943 р. об'єктом нападу відділів Південної ВО "Еней" знову стало м.Мізоч, а також Аннополь (Кам'янець-Подільщина). Водночас повстанці здійснили акції, спрямовані на роззброєння підрозділів кубанських козаків у Олиці, Метельні, Носовичах, вчинили низку диверсій на відтинку залізниці Оженин-Острог. 24 листопада ц.р., отримавши повідомлення, що німці палять с.Ярославичі (Млинівський р-н

Рівненщини), сотні "Докса" і "Птаха" кинулися на допомогу населенню і розгромили ворожу колону в складі 25 автомашин піхоти. Нацисти втратили 25 чоловік вбитими і в паніці відступили, залишивши частину зброї і награбоване майно. Оцінюючи підсумки бойової діяльності відділів УПА за листопада 1943 р., шеф штабу Південної військової округи "Еней-Богун" писав: "Більшість боїв була наступального характеру. Частини наші мали ініціативу в своїх руках, майже у всіх випадках бої попереджувано сильною розвідкою, веденою у співпраці з тереновими СБ"²⁵⁵

Цікаві відомості про дії УПА у цей період можна черпнути з щоденника члена військово-історичного відділу Військової управи по формуванню дивізії СС "Галичина" і головного редактора її тижневика "До перемоги" М.Островецького. У запису під 5 листопада 1943 р., говорячи про бандерівців, він зазначає: "Повстанці нічому тому, що спрямоване до боротьби з більшовиками на сході не шкодять і не перешкоджають. Зате адміністрацію німецьку, де можуть, скубуть. Узагалі все оте "безхатне" в цю пору наше населення вірить, що українські повстанці - це поважна і єдина наша державна організація, яка створить державу". Трохи пізніше, 15 березня 1944 р., М.Островецький зробить такий запис: "Командування УПА веде переговори з вермахтом, щоб разом діяти проти більшовиків"²⁵⁶.

Не дивлячись на опір ОУН-УПА, тиск окупантів на позиції визвольного руху не припинявся. 1 листопада 1943 р., як писав у вже згадуваній статті командир УПА - Захід В.Сидор, німці після триденного жорстокого артилерійського обстрілу й бомбардувань здобули "столицю" УПА с.Колки (Волинська область)*. Правда кар-

*Сучасне смт Колки Маневицького району Волинської області, яке розташоване у лісовому масиві, загоном УПА відбили у німців в середині травня 1943 р. й утримували до глибокої осені ц.р. В Колках розміщалися підстаршинська школа, госпіталь та інші об'єкти українських повстанців.

тина німецької "пацифікації" теренів Волині-Полісся подається у наказі Ч.17 від 16 листопада 1943 р. команданта однієї з ВО УПА-Північ "Корнія Березенка"*.

"В останніх часах, - зазначається в ньому, - німці посилили сильно кампанію винищування відділів УПА. В акціях беруть участь літаки і танки. Хвиля німецького нищення і терору охопила останньо всі простори між Горинню і Стиром. В Цуманщині, Колківщині та інших сусідніх районах, в кожному селі повно німецького війська. Все граблять і палять. Не лишають нікого і нічого. По селах дуже шукають за криївками. Населення під сильним німецьким терором вказує місце криївок. Акцію ведуть широко і на довгу скалю"²⁵⁷.

Ця інформація підтверджується й спогадами вже згаданого мельниківського командира "Блакитного", котрий писав, що штаб Південної ВО УПА "Еней" і табір його відділів під Антонівцями, який "Еней" перебрав від мельниківця "Хрона", "німці збомбардували восени того ж року, а самі Антонівці сплюндрували".

Бої між німцями і УПА знайшли відображення і в радянських джерелах. У донесенні начальника Рівненського обласного штабу партизанського руху В.Бегми від 14 листопада 1943 р. до УШПР повідомлялося: "Останнім часом німці активно ведуть боротьбу з націоналістами. В останніх числах жовтня вщент розбили загони УПА в Степані і в інших селах. Під Луцьком і в районі Колки Рівненської області також розбили загони УПА. "Націоналісти, - говориться далі у цьому доповіді, - в даний час розпустили по домівках всю примусово мобілізовану і виведену до лісів молодь, наприклад, в Дубровицькому районі Рівненської області"²⁵⁸.

Згадка про події у Степані в цьому повідомленні є не

* Цей псевдонім досі не розшифрований. Існуючі документи стверджують, що "Корній Березенко" - суспільно-політичний референт ВО "Турів" і тимчасово виконував обов'язки команданта згаданої ВО, бо посаду команданта обіймав "Ярослав Кармалюк".

зовсім правильною. Саме оборона цього населеного пункту від німців, який українські повстанці утримували більше двох місяців, стала однією з героїчних сторінок бойових дій УПА. Про це, зокрема, інформував УШПР командир радянського партизанського з'єднання І.Шитов.

У жовтні-грудні 1943 р. німці завдали удару по від'їздах УНС в Галичині. Мета цієї акції, за словами одного з командирів УНС І.Бутковського, полягала в тому, щоб на порозі зими "зламати до решти спротив українського народу". Бої відбувалися в районі Чорного Лісу (Стаціславщина), на Самборщині і Долинщині. Однак ця акція, на думку середовища ОУН-УПА, "принесла ворогові у висліді одну велику невдачу"²⁵⁹.

Цікаву інформацію про один з цих боїв, 14-15 жовтня 1943 р. у районі Космача, подає у своїй "хроніці дивізії "Галичина" М.Островерха. За його даними, до 500 німецьких вояків атакували табір українських повстанців на космацьких полонинах, але відступили з втратами. Серед населення з приводу цього бою ширились розмови, що повстанці утримали свої позиції, втративши всього двох бійців, а "німці між собою пострілялись"²⁶⁰.

Під ударами нацистських карателів потрапили не тільки відділи УПА, але й загони УНРА Боровця-Бульби. Останній, розуміючи неможливість чинити водночас опір німцям і змагатися з червоними партизанами і ОУН-УПА, 5 жовтня 1943 р. видав наказ "До командирів, козаків і всіх членів УНРА". В ньому йшла мова про перехід на нові форми боротьби, а фактично про згортання активної діяльності бульбівських організацій. В наказі наголошувалося, що там, де можливі бойові сутички бульбівських загонів з переважаючими силами "червоних чи фашистсько-бандерівських партизанських загонів", відділи УНРА повинні розформуватися і переходити до підпільної діяльності.

З огляду на воєнно-політичні обставини, Т.Боровець-Бульба скептичного дивився на перспективи боротьби

ОУН-УПА. Він вважав, що коли Червона армія перейде на Правобережну Україну, то німці спробують "провокаційно кинути УПА під танки більшовиків". Або ж, здавалося йому, що більшовики прагнутимуть використати повстанців в своїх інтересах, а потім їх знищити. У згаданому вище наказі отаман писав: "передчасно розконспірована на "владу" партійна сітка підпільної бандерівської ОУН не тільки загине ганебною смертю, але й потягне за собою у домовину десятки тисяч кращих синів України, патріотичної молоді і безпартійного населення". Сам отаман у цей час схилився до відкритої співпраці з нацистами²⁶¹.

Стан формувань Боровця-Бульби у зазначений період характеризується у звіті служби безпеки ВО "Заграва" за 15 вересня - 15 жовтня 1943 р. У цьому документі зазначається: "Бульбівці у Степанському і Людвипольському районах поховали зброю і сидять без дії. У Степанщині ведуть пропаганду між населенням, щоб останнє не давалося змобілізуватися до УПА. Згадана пропаганда має послух"²⁶².

Бойові дії УПА восени 1943 р. показали не тільки зросту майстерності її вояків, але й виявили невідповідності командного складу організувати і вести бій, забезпечити взаємодію кількох бойових одиниць. У зв'язку з цим 18 жовтня 1943 р. шеф штабу УПА "Гончаренко" видав наказ про поліпшення підготовки, планування і проведення операцій силами кількох відділів або загонів. В ньому наголошувалося, що не всі командири є фахово підготовлені, а тому легковажно ставляться до взаємодії, що знижує в цілому ефективність бойової діяльності. З метою усунення недоліків штаб вимагав підвищити відповідальність командирів за узгодження спільних дій, ставив завдання належно організувати розвідку і зв'язок як необхідні умови бойової діяльності. Командири УПА зобов'язувалися систематично складати і надсилати до штабу детальні звіти про проведені бої²⁶³.

Досвід осінніх боїв 1943 р. засвідчив суттєві недороблення щодо організації спільних дій мобільних відділів

УПА і груп сільської самооборони у справі захисту запілля. Так, у звіті суспільно-політичного референта "Юрка" з Цуманщини від 20 жовтня 1943 р. наголошувалося, що частково села боронить УПА, "але оборона УПА завжди є спізнїла; як с. Домашів 6.Х ляхи спалили і пограбували, шойно тоді прибула УПА; подїбно було і в с. Журавичах дня 20.Х.ц.р. Це деморалїзує населення сїл"²⁶⁴.

За цей же час у звіті про діяльність СБ військової округи УПА "Заграва" за 15.9.-15.10.1943 р. також підкреслювалося, що "при нападах ворогів УПА не могла поставити спротиву, в результаті покривджені люди зневірилися, сумніваючись в існуванні більшої сили взагалї". Звичайно, ці нарікання мали підставу. Але справа була, мабуть, в тому, що об'єктивно УПА виявилася невзможї через свою чисельність забезпечити надїйну охорону всього свого запілля. Недаремно у вищезазначеному звіті СБ підкреслювалося, що "маса населення, почувши, що УПА їх оборонить перед усіма ворогами, спокїйно жде і не виявляє жодних стремлїнь до власного активного виступу проти ворогів"²⁶⁵.

У цей гарячий для УПА перїод її Головна команда здїйснила певні організаційні заходи щодо пропагандистського забезпечення визвольного руху, розгортання діяльності Української пресової служби (УПС), створеної при УПА ще в серпні ц.р. УПС мала ширити серед українського народу і поневолених народів правду про боротьбу ОУН-УПА, відновляти і пропагувати традиції українського війська, закрїпити і зберїгти для історії перїбіг сучасної визвольної боротьби. При кожній бойовій одиницї УПА мала створюватися станиця УПС у складї 3-5 працівників на чолї з полїтвиховником. Серед населення і особового складу УПА розповсюджувалися бюлетенї пресової служби і "Стрїлецькї вїстї"²⁶⁶.

Важливе значення мала організація медичної служби, основи якої були закладенї ще влїтку 1943 р. Головна команда УПА своїм наказом № 21 від 12 листопада 1943 р. встановила при групах (ВО) УПА посади начальних

лікарів, а санітарну роботу у відділах передала представникам Українського червоного хреста (УЧХ) при військових округах УПА²⁶⁷. В системі медико-санітарної служби УПА створювалися й шпиталі для стаціонарного лікування хворих і поранених вояків. Наприклад, в групі УПА "Заграда" існувало 9 шпиталів (7 хірургічних і 2 епідеміологічні). В їх штатах працювало 8 лікарів, 6 фельшерів, 11 медсестер. Для обслуговування цивільного населення організовувалися санітарні пункти. З часом ця система вдосконалювалася й розвивалася відповідно до потреб.

ПЕРШІ РЕЙДИ УПА НА СХІД ЗА р.ЗБРУЧ

Здійснюючи заходи щодо утримання західних теренів як основної бази, УПА надавала важливого значення розповсюдженню свого впливу й на східні території України. Не дивлячись на обмежені можливості, вже у травні 1943 р. відбувся перший рейд відділів УПА у чоповицькі і малинські ліси Житомирщини, який очолив "Верещака". Його мета полягала в тому, щоб "розпізнати терен, вести розвідку про червоних партизанів, розвідку по селах, пізнавати людей, єднати симпатиків, нишити сепаратори в молочарнях, шкодити німецькій адміністрації". За першим відділом влітку ц.р. рушили на схід ще два відділи УПА²⁶⁸, котрі вийшли на територію Андрушівського і Коростенського районів Житомирщини та у Фастівський район Київської області*. У часописі політвідділу Головної команди УПА "До зброї" (Ч.2, серпень 1943 р.) повідомляється, що під час одного з цих рейдів на територію Житомирської і Київської областей повстанці звели 15 успішних боїв з більшовицькими партизанами і німцями.

У жовтні 1943 р. був організований вихід з Волині на територію Кам'янець-Подільської області відділів "Шуляки", "Квітки", "Крутія", "Крука". Але діяли вони мляво, безпорадно і невдовзі відійшли на північ. З приводу цього у "Військовому звіті з Кам'янець-Подільщини" зазначається: "Моральний стан тих чот, що йшли на той терен,

* 16 липня 1943 р. УШПР надіслав командирам партизанських з'єднань на Волині-Поліссі радіограму, де попереджав, що з Волинської області через Березне і Корець в напрямку Житомирської області рухаються невеликі групи націоналістів, щоб розповсюдити свій вплив в цьому регіоні. 15 серпня 1943 р. уповноважений ЦК КП(б)У по керівництву партизанським рухом на Київщині І.Чепурний доповідав УШПР, що у лісових районах області з'явилося до трьох сотень добре озброєних бандерівців, які зав'язували бойові сутички з партизанами.

досить поганий. У відділах багато п'яниць, а інші грабіжники, шукають за здобиччю*. Гарних людей можна почислити по руці²⁶⁹.

Прагнення формувань УПА вийти для бойових дій і опанувати теренами східної України підтверджують й німецькі джерела. В інформації відділу контррозвідки штабу командуючого німецькими окупаційними військами від 15 вересня 1943 р. повідомлялось, що командування УПА начебто створило "три основні ударні групи під назвами: північна, центральна, південна", які мають завдання наступати із Західної України в напрямку Дніпра. В цьому ж документі зазначається, що ще наприкінці липня загони українських повстанців були помічені біля Житомира, звідки вони просунулись в райони Коростень-Радомишль-Макарів²⁷⁰.

Не менш драматичними стали рейди на Житомирщину, Кам'янець-Подільщину і Вінничину відділів УПА "Кропиви", "Гордієнка", "Олега" у листопаді 1943 р. У звіті шефа штабу Південної ВО "Еней" "Черника" за 1-15. XI-1943 р. говориться, що ці відділи, виключаючи сотні "Бистрого" і "Бульби" (відділ "Кропиви"), "повернулися у безладді, з масою дезертирів, хворих і нарікаючих". Причина цього, на думку "Черника", пояснювалась "низьким ідейним та бойовим рівнем козаків та командирів"²⁷¹. Він також відмічав невміння роїв і чот діяти самостійно, без огляду на сусідів. Разом з тим, "Черник" підкреслював, що рейди на схід стали "дійсним мірилом бойової і моральної вартості нашого повстанця"*.

* Це ганебне явище мало місце як в середовищі ОУН-УПА, так і серед червоних партизанів. Хоч обидві сторони вели боротьбу з мародерством, але викоринити до кінця його не зуміли.

*У часописі УПА "Повстанець" (Ч.4, березень 1945 р.) в статті "Про рейди" говориться: "...Рейди справа нелегка, є він мистецтвом у партизанському ділі. Там-то командири та бійці, що провели успішні рейди, справедливо користуються вояцькою пошаною, вони здобувають для себе і своїх частин безсмертну вояцьку славу!".

Чутки про дії УПА на сході України ширились й у Галичині. У щоденнику вже згадуваного М.Островерхи від 2 листопада 1943 р. подається його розмова з редактором "Нового українського слова" з Києва. Він розповідав, "що в Україні бушевали партизани бандерівці. Їх відділи були й під Полтавою і біля Ніжина. Всюди на Лівобережжі закликали не покидати з німцями своєї землі, а даліше ставити такий самий опір більшовикам"²⁷². Зрозуміло, у цьому повідомленні багато перебільшень, але активна пропагандистська діяльність бандерівської ОУН у ряді районів Полтавської і Харківської областей підтверджується німецькими і радянськими джерелами.

Звичайно, в організації перших рейдів УПА в східні райони України, крім зазначених, траплялося чимало й інших негараздів. Це, зокрема, стосувалось таких питань як ведення розвідки по маршрутах просування, встановлення зв'язків з місцевим населенням, визначення оптимального складу рейдуючих відділів, забезпечення їх мобільності і рухливості. З цього приводу, критикуючи невдалий рейд бандерівського командира "Крука" з Крем'янецьчини на схід наприкінці травня - на початку червня 1943 р., мельниківець "Блакитний" зауважує, що організація рейдів вимагає докладного планування, старанної підготовки, добрих засобів пересування і зв'язків на місцях.

Але в цілому рейди УПА на східні терени мали позитивне значення. Вони, на думку проводу ОУН(СД), зроби́ли "величезний вплив на зріст політичної державницької думки серед українців Сходу"²⁷³. І в наступні місяці 1943 р. формування УПА постійно прагнули ходити рейдами за р.Збруч. Під час рейдів, котрі на цьому етапі носили переважно розвідувальний характер, відділи УПА мали збройні сутички з червоними партизанами. При цьому останні намагалися уникнути зіткнень, пропонуючи українським повстанцям за краще разом бити німців. Але, як говориться в одному з документів ОУН, відділи УПА ухилялися від пропо-

зицій брати участь в спільних антинімецьких акціях²⁷⁴.

Хоч керівництво ОУН-УПА досить оптимістично оцінювало підсумки перших рейдів відділів УПА на СУЗ, однак вони показали, що завоювати довіру і підтримку населення на цих теренах буде дуже важко. Недаремно у зв'язку з цим зауважувалося, що "загально люди звали нас бандерівцями, менше повстанцями, але ніколи партизанами". А між тим, саме з партизанами у свідомості місцевих жителів асоціювалася боротьба з німецькими окупантами.

Необхідно відмітити, що згадані рейди УПА викликали занепокоєння радянської сторони. Починаючи з травня 1943 р., партизанські командири постійно інформували ЦК КП(б)У і УШПР про рух на схід, у бік Дніпра, загонів УПА. Зокрема, 28 вересня 1943 р. генерал-майор О.Федоров повідомляв про рейд з району Колки у напрямку Києва і Білої Церкви відділу "Залізняка" (до 300 бійців). У радіограмі наголошувалося, що завдання цього формування УПА зводиться до того, щоб "піти у підпілля, потім активізуватися і залишившись у тилу Червоної армії нищити залізничні мости, підривати ешелони і паралізувати комунікації"²⁷⁵.

У бойовій діяльності УПА, крім організації рейдування по місцевих теренах, важливе значення надавалося здійсненню рейдів за межі тогочасних українських земель. При цьому головний акцент робився не на збройні акції, а на пропагандистську діяльність, політичну роботу, спрямовану на консолідацію всіх антикомуністичних сил. Одним з перших, мабуть, був рейд куреня "Бористеня" (група УПА "Заграда"), яким командував Д.Корінець, в південну частину Поліської області Білорусії у липні - серпні 1943 р.* Його мета

*ОУН-УПА вважали всю територію Полісся українськими етнографічними землями. У листівці групи "Турів" УПА-Північ за серпень 1943 р. "Українці Полісся" наголошувалося, що більшовики "відірвали вас від України

полягала в тому, щоб продемонструвати можливості УПА і паралізувати в цьому районі дії червоної партизанки. Курінь дістався до білоруського м.Городна і після ряду сутичок з противником відійшов до місця постою²⁷⁶. З часом такі рейди в сусідні терени стали носити систематичний характер.

і прилучити до Білорусії", змушують "вас говорити чужою вам білоруською або кацапською мовами і навіть українцями не дозволяють себе називати, тільки білорусами".

ПОШУК НОВИХ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ОРІЄНТИРІВ ОУН-УПА. СТВОРЕННЯ "НАЦІОНАЛЬНИХ" ВІДДІЛІВ В УПА.

Ведучи збройну боротьбу проти кількох ворожих чинників (німці, більшовики, поляки), керівництво ОУН-УПА розуміло необхідність пошуку союзників на зовнішньополітичному відтинку. Про це, як вже говорилося, йшла розмова на II конференції ОУН(СД) у лютому 1942 р. Досить широкими були, зокрема, чутки про спроби проведу ОУН(СД) зорієнтуватися на Велику Британію. Про це згадувалось в інформаційних повідомленнях поліції безпеки і СД Німеччини ще у 1942 р.

14 червня 1943 р. в спецповідомленні УШПР до ЦК КП(б)У зазначалося, що бандерівська ОУН, рахуючись з неминучою поразкою Німеччини, прагне одержати підтримку від Англії* і що "лідери ОУН в даний час перебувають в Лондоні і ведуть з цих питань переговори". На підставі цього й аналогічних повідомлень, де не розкривались джерела інформації про зв'язки ОУН з англійськими чинниками, з'явилася, на нашу думку, й доповідна записка НКДБ УРСР від 26 жовтня 1943 р.,

*30 березня 1945 р. на допиті в Кременецькому районному відділі НКВС Тернопільської області член ОУН Л.Яскевич показав, що в грудні 1943 р., йдучи на конспіративну зустріч з районним провідником Дубненщини (Рівненська обл.) "Климом", він зустрів групу керівних діячів ГК УПА, зокрема, Р.Волошина ("Горбенко"), "Галину", "Енея", з якими під виглядом представників Червоного Хреста були офіцери угорської розвідки і серед них начебто агент англійської СІС. Мета їхньої подорожі полягала в тому, щоб ознайомитися з станом УПА, її чисельністю, озброєнням. За словами Яскевича, присутність згаданого представника СІС пізніше підтвердив в розмові з ним відомий командир групи УПА-Південь "Крошва" (В.Лукашук).

копію якою отримав вже сам УШПР. В ній, знову-таки без розкриття джерел, наголошувалося, що необхідно рахуватися з "прагненням бандерівців до розширення своїх міжнародних зв'язків" і можливістю вже встановлення контакту з "англійськими колами"²⁷⁷.

Однак наведені вище документи були побудовані не на реальних фактах, а лише на чутках, які ширилися в націоналістичному середовищі з огляду на поразки країн фашистської "вісі" в боротьбі з Об'єднаними Націями. І ОУН(СД), і мельниківському ПУН, які тривалий час були зв'язані з німецькими колами, важко було розраховувати на підтримку західних союзників. Втім, як відомо, обидві ОУН не полишали намірів встановити контакти з відповідними колами Великої Британії і США*. Один з таких каналів пролягав через Скандинавію, другий - через Югославію та Італію, на півдні якої вже знаходились англо-американські війська.

Більш перспективним був визнаний південний маршрут. Кур'єри від референтури зовнішніх зв'язків при проводі ОУН(СД), серед яких був Є.Стахів, мали передати єпископу І.Бучку та Папі Римському листи від митрополита А.Шептицького та меморандум до західних держав про боротьбу ОУН-УПА проти німців та більшовиків²⁷⁸. Після низки пригод зазначені матеріали десь наприкінці 1944 р. потрапили до адресатів. Однак ніякого впливу на події в Україні вони не справили. Як пише у своїх спогадах Є.Стахів, "наш голос, на жаль, не був почутий"^{***}.

* Мельниківці намагалися використати створене в 1942 р. у Фінляндії "Українське інформаційне бюро". Однак невдовзі зазначені спроби стали відомі нацистам, що було, мабуть, однією з причин арешту у лютому 1944 р. А.Мельника та кількох осіб з його оточення (Чередниченко В. Згада на праця. - С.168-169).

**Інформація ОУН-УПА, про боротьбу проти більшовиків об'єктивно не могла знайти схвальний відгук у західних союзників. У той час, коли війна з фашистським блоком у Європі і Азії була далека від завершення, носила

Проте є певні свідчення, що в британських урядових колах все-таки була інформація про націоналістичний рух опору в західних областях України. Коли 17 жовтня 1944 р. у Москві велися переговори Й.Сталіна з У.Черчиллем та А.Іденом, і зокрема йшла мова про необхідність вивезення після закінчення війни промислового обладнання з переможної Німеччини, то британський прем'єр-міністр раптово зауважив, що частина цього обладнання має надійти до західних областей України, які, на його думку, "сильно постраждали від війни"²⁷⁹.

Якщо зважити на те, що в 1941-1944 рр. Західна Україна була окупована гітлерівцями, то нанесені їй господарству і мешканцям збитки, з одного боку, були результатом окупаційної політики, а другого - наслідком боротьби ОУН-УПА з нацистами, які вдавалися до пацифікаційних акцій з метою придушення націоналістичного спротиву.

Є також відомості про те, що восени 1944 р. бандерівська ОУН намагалася встановити зв'язки із західними союзниками через Австрію. З цією метою до Відня прибув член УГВР М.Прокоп, котрий під псевдом

ще впертий характер, будь-яке послаблення СРСР було б на користь фашистів. Тому не випадково 13 травня 1944 р. Німеччини - Угорщини, Румунії, Болгарії та Фінляндії. У ній згадані держави закликались відмовитись від безнадійної політики, зорієнтованої на Третій рейх, не ставити перешкод неминучій перемозі союзників. Західні країни були зацікавлені у швидкому закінченні війни ще і з тієї причини, що в умовах широкої антифашистської боротьби у Франції, Італії, на Балканах, у Греції та в країнах Азії зростали симпатії до комуністів, зміцнювались їх позиції. Продовження війни, зубожіння і роздратованість мас могли стати поштовхом до революційного зриву, на зразок 1918 р., з чого б не забарились скористатись Й.Сталін і його оточення, реалізувавши ідею "всесвітньої революції", яку б підпирала могутня Червона армія.

"Володимир" прагнув через колишнього австрійського ерцгерцога В.Габсбурга (В.Вишиваний), прихильно наставленого до української справи, зв'язатися з англійською розвідкою.

Міфи про зв'язки ОУН(СД) з "англійськими колами" були дуже поширені на Галичині. Як згадував головний редактор тижневика "До перемоги" Військової управи по формуванню дивізії СС "Галичина" М.Острроверха, серед населення розповсюджувались чутки, що на III надзвичайному великому зборі ОУН(СД), який відбувся у серпні 1943 р., був начебто присутній представник з Англії!

Успішнішими слід визнати спроби ОУН(СД) щодо налагодження контактів з відповідними угорськими та румунськими інстанціями, бо бойові зіткнення між їхніми військами та УПА не відповідали інтересам усіх сторін в очікуванні падіння Третього райху і наступу більшовиків*. У цьому контексті відбулася низка переговорів за участю Р.Шухевича, І.Гриньоха та інших представників ОУН(СД) і ГК УПА у жовтні-грудні 1943 р. та на початку 1944 р. Якщо з угорцями на рівні

* На початку німецько-радянської війни відносини між обома фракціями ОУН та Угорщиною і Румунією, з огляду на претензії цих країн до українських земель, були досить ворожими. Широке невдоволення українства викликала поведінка угорських військ на території Станіславської області у липні 1941 р. В інформаційному повідомленні поліції безпеки і СД Німеччини від 12 липня 1941 р. відзначалось, що "угорська армія конфіскує всі харчі, не визнає приватної власності й що населенню загрожує голод. Населення твердить, що мадяри гірші від більшовиків, та що вони виявляють симпатії до поляків і євреїв". Не сприйняли оунівці й приєднання до Румунії північної Буковини, інших українських земель. З цього приводу в інформаційному повідомленні поліції безпеки і СД від 1 серпня 1941 р. відмічалось, що ОУН "веде іреденту, не зацікавлена в замиренні з румунською державою" (Літопис Української повстанської армії. - Т.21. - С.175-177).

військових чинників вдалося досягти певних домовленостей щодо припинення бойових дій та наданні певної допомоги ОУН-УПА озброєнням, то румуни вимагали визнання їх кордонів за станом на червень 1940 р., на що бандерівський провід ОУН не міг погодитись.

Учасник переговорів у Кишиневі Л.Шанковський писав, що румуни пропонували представникам ОУН-УПА підписати спільну декларацію, один з пунктів якої стосувався згаданих територіальних питань. У випадку згоди на свою пропозицію румунська сторона обіцяла передати бандерівцям трофейну радянську зброю на 20 тис. бійців, а також через маршала Й.Антонеску, спробувати "переконати фюрера про потребу зміни політики щодо України і потребу зроблення з свободолюбивого українського народу союзника в боротьбі проти большевизму"²⁸⁰.

Звичайно, зовнішньополітичні кроки ОУН були обумовлені не лише пошуком майбутніх союзників. Робилися й спроби довести до відому воюючих країн прагнення українського народу до національного самовизначення, його право мати власну незалежну державу. І це було виправдано обставинами, бо впродовж 1942-1944 рр., коли відбувались таємні зустрічі довірених осіб західних союзників з представниками Німеччини та її сателітів, час від часу поставало у різних ракурсах українське питання. Так, один з румунських емісарів, зустрічаючись з американським представником ще наприкінці 1942 р., заявив, що "Гітлер, можливо, буде готовим до згоди з англійцями і американцями. Він залишить всі зайняті ним держави, крім України". Іншою була точка зору відомого німецького дипломата Ф.Папена. Останній у розмові в Анкарі (Туреччина) з американським емісаром 5 жовтня 1943 р. сказав, що у випадку мирних переговорів Україна "повинна стати незалежною державою, об'єднаною з Європою, і не повинна перебувати під азіатським впливом"²⁸¹.

Втім, зрозуміло, що практичне значення міжнародних акцій ОУН(СД) можливо було оцінити лише з часом.

Між тим реалістичнішим виглядав інший аспект проблеми, а саме план залучення до лав українських повстанців представників національних меншин з числа народів СРСР і країн Європи, котрі перебували у таборах військово-виповонених або служили у добровільних військових формаціях вермахту.

Надаючи значення цій проблемі, Головна команда УПА вже у червні 1943 р. у зверненні "Українці" закликала місцеве населення всіляко допомогати "чужонаціональним воякам", які втекли з німецького війська, і направляти їх до УПА, де вже існують "національні партизанські відділи поневолених народів". Вважається, що першими прийшли до УПА навесні 1943 р. татари. За даними дослідників, вже влітку ц.р. у складі УПА створюються окремі відділи з вірмен, грузинів, узбеків²⁸². Зокрема, наказом від 16 серпня 1943 р. по групі УПА "Турів" було організовано відділ узбеків.

У вересні 1943 р., коли очікувалося падіння оборони німців на Дніпрі, провід ОУН(СД) видрукував звернення "Український народ!"²⁸³. В ньому, поміж іншим, говорилося: "В цій важкій боротьбі ми не самотні. Нас підтримують європейські народи, що визволяються. Московську каторгу відробляють усі поневолені народи Кавказу і Азії. В Українській повстанській армії є окремі загони з цих народів, які пліч-о-пліч з українцями борються проти німецьких і московських імперіалістів". Провід ОУН закликав усіх українських бойовиків приймати до своїх загонів грузинів, татар, таджиків, узбеків, "всіх поневолених Москвою народів"*.

* Водночас від імені Головної команди УПА побачила світ листівка "Добровольці! (при німецьких військових частинах)". В ній відзначалося, що добровольці з нацистських "йшли на боротьбу з московськими войовниками", сподіваючись здобути волю і національну державу, але цього не сталося, бо гітлерівським катом була потрібна лише їхня кров. Тепер німці відступають і добровольців чекає кара як з боку нацистів, так і від більшовиків. Єдиний вихід - "про

Наступним кроком став наказ Ч.17 від 28 жовтня 1943 р., виданий Головною командою УПА. В ньому наголошувалося, що УПА бореться "з імперіалістичними Москвою і Берліном та їх агентами польськими імперіалістами". Однак у цій боротьбі відбуваються суттєві заходи українських повстанців з "чужонаціональними частинами", які не з власної волі опинилися на службі у німців. Але цього не повинно бути. Тому Головна команда зобов'язала командирів відділів УПА, теренових провідників ОУН рішуче "припинити всі дії проти мад'ярів, румунів, словаків, латишів та інших, які перебувають на нашій території, і з примусу під німецьким терором виконують німецькі накази".

У зв'язку з вищевикладеним рекомендувалося згадані військові формування приймати гостинно, при необхідності допомагати їм харчами. У випадку, коли вони продовжуватимуть тероризувати і грабувати українське населення, виступати проти них лише самообороною²⁸⁴.

Впродовж вересня-жовтня 1943 р. ГК УПА видала низку листівок: "Грузини!", "Татари Поволж'я!", "Сыны Туркмении!", "Казахи, башкиры, калмыки, удмурты!", "Узбекские аскеры!", "Армяне!", "Азербайджанцы!" і др. І ця агітація мала добрий відгук. Так, наприклад, 8 вересня 1943 р. з німецького гарнізона м. Торчин (Луцький район Волинської області) до УПА перейшло 50 узбеків з повним озброєнням. В Острозькому районі Рівненської області до лав українських повстанців вступило 142 воїна азербайджанської національності. Але основний мотив їхнього переходу до УПА пов'язувався з бажанням боротися проти німців. Представники нацменшин, з числа військовополонених, погано розумілися на тому, хто такі українські партизани, чим вони різняться від ра-

довжити збройну боротьбу проти московських банд" спільно з УПА, у складі якої вже є "національні загони із східних народів". Тільки таким шляхом можна вибороти державну незалежність.

дянських партизанів.

Про це, зокрема, яскраво свідчить щоденник вже згаданого М.Островерхи. У записі від 4 листопада 1943 р. говориться, що у м. Долина (Станіславська область) німці повісили шістьох азербайджанців, котрі намагалися втікти до українських повстанців. Коли їх страчували, то вони, за словами М.Островерхи, "перед смертю кричали: за Сталіна погібаєм!"²⁸⁵

За підрахунками дослідників, восени 1943 р. у лавах УПА налічувалося 15 національних відділів²⁸⁶. Але об'єктивно справа у цьому напрямку рухалася дуже повільно. Так, у звіті СБ військової округи "Заграва" (Волинь-Полісся) за вересень-жовтень 1943 р. говориться: "Німцям вдалося використати червоноармійців для боротьби з червоноармійцями; більшовикам - використати поляків проти німців і нас... Ми досі не використали у більшому масштабі жодної національної меншини на нашій території для боротьби з ворогами, передусім з червоними"²⁸⁷.

Звичайно, такі думки поділялися й керівництвом ОУН-УПА, спонукали його до більш рішучих дій. Саме тому з ініціативи Головної команди УПА 21-22 листопада 1943 р. на Волині проводиться I конференція поневолених народів Сходу Європи і Азії. Вона мала сприяти створенню "могутнього протибільшовицького фронту" й залучити до "спільної боротьби проти німців і більшовиків - вояків різних національних відділів, що існували при німецькій армії і склалися з колишніх полонених Червоної армії"^{*}.

* У своїй праці "До питань боротьби за УССД" (1943 р.) відомий діяч ОУН-УПА Й. Позичанюк зазначає, що в ініціаторів I-ї конференції поневолених народів Сходу Європи і Азії "не вистачило послідовності, об'єктивних матеріальних та інших можливостей, закріпити й поширити вдало започатковане діло, проводячи його до максимального завершення... Справа прив'яла в самому початку..." (Літопис УПА. - Т.8. - С.244).

Проте, якщо казати відверто, то ця справа, особливо стосовно боротьби проти СРСР, була за тих обставин безнадійною. Тому слід погодитися з висновками Л.Шанковського, що "під час останньої світової війни не було таких умов, щоб спільна боротьба поневолених народів в лавах УПА могла закінчитися тривким успіхом"²⁸⁸. До того ж, опоненти бандерівців мельниківці неодноразово критикували "інтернаціональну т.зв. Українську повстанську армію, яка вже розложена большевиками", закликали вояків покидати її лави.

Хоч ОУН-УПА йшли на створення "чуженаціональних" відділів, ставлення до них було дуже насторожене. Так, у військовій інструкції ОУН на час переходу фронтів (січень 1944 р.) рекомендувалось комплектувати з "союзних нам народів" лише "окремі невеликі підрозділи" і не творити "суцільних з'єднань", дислокувати ці формування окремо від основних відділів УПА, перевіряти "у боях з ворогом їх бойову і моральну вартість та політичну цінність"²⁸⁹.

Говорячи про наміри ОУН-УПА використати у своїй боротьбі з німцями і більшовиками національні меншини, не можна обминути увагою й ставлення керманців українського руху опору до Росії, до росіян. Багато дослідників дійшли висновку, що у цьому напрямі погляди ОУН(СД) впродовж 1941-1944 рр. пройшли помітну еволюцію: від загального ворожого наставлення до всього російського, яке уособлювалось в образі російського імперіалізму без огляду на його зафарблення, до спроб відокремити носіїв російської великодержавницької ідеї від російського народу, особливо тієї його частини, що мешкала в Україні.

Найбільш ґрунтовно зазначена проблема знайшла відображення у праці "До питання боротьби за УССД" (1943 р.), яка вважалась меморандумом для керівних кадрів підпілля ОУН(СД). Її автором був відомий діяч ОУН-УПА Й.Позичанюк. Його основний висновок: "Ми боремся не з російським народом, а з більшовизмом". Не позбавлене інтересу визнання автора, що без

допомоги російського народу подолати сталінський режим. буде фактично неможливо. Бо саме цей народ відіграв вирішальну роль " у розвалі імперії Романових". Однак, за словами Й.Позичанюка, "співпраця" обох народів у боротьбі проти більшовизму триватиме лише до розвалу радянської імперії. Потім неминуче постане питання "завтрішнього дня", питання "національного антагонізму між українським і російським народами"²⁹⁰.

Сучасний дослідник С.Бутко пише, що у 1943-1944 рр. провів ОУН(СД) "розробив принципи конструктивної політики щодо російського народу і Росії. Це - визнання права російського народу на власну державу в етнографічних кордонах..., проголошення забезпечення громадянських прав російській меншині в Україні і права вільного національно-культурного розвитку, визнання того, що російський народ є пригнобленим більшовицькою диктатурою, заклик, щоб він приєднався до поневолених народів СРСР у боротьбі за своє визволення"²⁹¹.

І треба сказати, що ОУН-УПА прагнули реалізувати на практиці згадані принципи. Зокрема, в інструкції Волинського обласного проводу ОУН на ПЗУЗ до політичних референтів надрайонів, один з примірників якої перехопили у квітні 1944 р. органи контррозвідки "Смерш", зверталась увага на необхідність включити в боротьбу з більшовизмом "російський елемент". При цьому політреферент проводу "Матвій" (С.Драницький) особливо підкреслював, що ОУН-УПА ведуть боротьбу з більшовицьким імперіалізмом, а не з російським народом²⁹². А ще раніше була зроблена спроба створити в УПА "Російський легіон". Від імені цього легіону у серпні 1943 р. вийшла листівка під назвою "Обращение к русским пленным"²⁹³. Але далі справа не пішла.

З огляду на зазначене слід погодитись з думкою окремих дослідників і, зокрема, з вже цитованим С.Бутком, що в цілому "не було політики нищення росіян за етнічною приналежністю" і що "вони гинули як представники і прихильники радянської імперії". Однак при цьому потрібно визнати, що у середовищі українського

визвольного руху все-таки не було доброзичливого і приязного ставлення до росіян. Ті позитивні зрушення, про які йшла мова, мали лише тактичний характер.

Саме це і стало головною причиною того, що ОУН-УПА так і не зуміли використати той "російський елемент". Коли у листопаді 1944 р. ген. А.Власов створив "Комітет визволення народів Росії", то обидві ОУН категорично відмовились увійти до його складу, хоч це була фактично остання реальна спроба організувати "могутній протибольшевицький фронт", про який мріяли провідники українського визвольного руху. І після війни С.Бандера, інші керівні діячі українського визвольного руху залишалися послідовними противниками будь-яких спільних акцій з антикомуністичною російською еміграцією.

З огляду на час, можна сказати, що то була помилкова позиція. І це яскраво підтвердили серпневі дні 1991 р., коли завдяки рішучості Б.Єльцина і більшості парламенту Російської Федерації було повалено комуністичний режим в СРСР, внаслідок чого остаточно й вирішилось питання державної незалежності України. І вирішальну роль тут відіграв, скажимо відверто, "російський елемент".

Розглядаючи спроби керівництва ОУН-УПА зав'язати наприкінці 1943 р. широкі міжнародні контакти, необхідно відмітити, що вони помітно вплинули на стратегію збройної боротьби визвольного руху. Про це можна почерпнути цікаві відомості з вже згадуваної праці Й.Позичанюка "До питань боротьби за УССД". Визнаючи головними союзниками ОУН-УПА у протиборстві з німецьким і московським імперіалізмами поневолені народи Європи і Азії (включаючи й росіян), підкреслюючи вирішальну роль у цій справі внутрішніх сил, автор не виключає у той час можливості зовнішнього втручання у боротьбу за УССД, зокрема, з боку Англії.

Хоч Й.Позичанюк постійно наголошує на тому, що поширена нині шкідлива теорія стосовно того, що "більшовизму без зовнішнього втручання не можна розвалити" не витримує ніякої критики, проте не має

сумнівів у тому, що на зламі 1943/1944 рр. у розрахунках проводирів визвольного руху все більше місця займає зовнішній фактор у боротьбі за УССД. Як і раніше, була віра у взаємне виснаження Німеччини і СРСР, однак поряд з цим очікувалося у перспективі зіткнення Радянського Союзу з його західними партнерами. Правда, при цьому застерігалось, що зовнішнє втручання може дати, за словами Й.Позичанюка, "зворотні наслідки в боротьбі з більшовизмом, як німецьке втручання".

Однак по закінченню Другої світової війни (1945 р.) зовнішній фактор об'єктивно відігравав вирішальну роль у продовженні боротьби ОУН-УПА. Хоч провідники визвольного руху очікували національних революцій у республіках СРСР і у цьому напрямку орієнтували підпільників і повстанців в Україні, останні більше жили надією, що їх боротьба буде підтримана війною західних країн проти СРСР.

ЗМІНИ У ТАКТИЦІ УПА СТОСОВНО НІМЦІВ

Вище вже згадувалося про осінній 1943 р. наступ німців на позиції ОУН-УПА. В ході впертого збройного протиборства відділи і групи УПА, за даними істориків націоналістичного спрямування, провели 47 боїв з гітлерівцями, понад 125 суточок мали з карателями самооборонні кущолі відділи. В них повстанці втратили вбитими і пораненими 414 чоловік. За українськими джерелами, німці недорахувалися 1500 вояків²⁹⁴. Головний підсумок літніх і осінніх боїв полягав в тому, що окупантам не вдалося шляхом застосування сили подолати український рух опору. Не дивлячись на втрати, які понесли українські повстанці, а вони були, мабуть, більшими, ніж вище зазначено, УПА не тільки зберегла свої основні кадри, але й зросла чисельно. У звіті відділу абвера "Схід" від 11 листопада 1943 р. чисельність УПА оцінювалася у 20 тис. бійців, а разом з іншими підпорядкованими їй формаціями (СКВ) - в 35-40 тис. чоловік. З свого боку, радянські партизани рахували сили ОУН-УПА на території Рівненської та Житомирської областей у 12-17 тис. бійців.

Хоч німцям і не вдалося вивести, так би мовити, УПА "з гри", але вони все-таки зуміли відтіснити заго-ни українських повстанців у гірські та лісові райони, знизили їх активність, змусили частково відмовитися від спроб перешкоджати збиранню окупантами продовольчих "контингентів". Так, 31 листопада 1943 р. провідник Тернопільської округи ОУН(СД) "Зб.й" повідомив підпорядковані йому підпільні структури, що "німці зачинають ліквідацію українського організованого руху". У зв'язку з цим ставилось завдання змінити псевдоніми, лінії та станиці зв'язку, пункти зголошень і організаційні станиці, ховати продоволь-

ство та інші припаси²⁹⁵. А 11 грудня ц.р. "Збуй" заборонив надрайонним і повітовим провідникам "робити будь-які скоки головно на лігенштафти"* . Цей наказ він обгрунтував тим, що "якщо хочемо вдержатись через зиму, щоб німці не вдарили на нас, мусимо назовні притихнути". Водночас "Збуй" попереджував, що "хто виконав який-небудь скок без відому повітового провідника, покарати карою смерті"²⁹⁶.

Аналогічна ситуація спостерігалась і на Волині. Так, впродовж листопада 1943 р. у районі м.Камінь-Каширський проводились переговори між німцями і місцевими представниками ОУН-УПА. Останні, прагнучи захистити своє запілля від каральних акцій нацистів, погодились інформувати німецьку адміністрацію про рухи радянських партизанів і забезпечити організовану здачу населенням району "контингентів". З свого боку, окупаційні чинники погоджувались не чіпати повстанців, але зажадали від них неухильного виконання взятих зобов'язань. При цьому один з чинів СД попередив бандерівців, що він "зобов'язаний у випадку необхідності вжити суворих заходів" до них²⁹⁷.

Осінь 1943 р. наочно показала, що нацистам ставало все важче вести збройну боротьбу з всіма силами антифашистського опору в Україні. У суспільно-політичному огляді ОУН(СД) за вересень 1943 р. "По Україні" відзначалося, зокрема, що у Кременецькому районі Тернопільської області "рухи німців у терені були цілком спаралізовані". При цьому підкреслювалося, що поряд з діями відділів УПА "велику перешкоду становили для німців групи комуністичних партизанів, недобитків ковпаківців, які, вертаючись з Галичини у Суразькі ліси, також паралізували рухи німців". Спроби окупантів, котрі зібрали до 5 тис. вояків, очистити вка-

* Державні маетки, які створювалися на базі колишніх радгоспів і підпорядковувалися німецьким сільськогосподарським керівникам районів.

заний район від загонів УПА і червоних партизанів не принесли позитивних результатів*.

Наприкінці 1943 р. активні дії УПА на протинімецькому фронті помітно знизилися в силу певних причин. Німці відчували нереалістичність плану щодо повної ліквідації УПА, бо це не тільки зумовлювалося відсутністю в них достатніх сил, але й не відповідало стану дій на фронті, де війська Червоної армії після форсування Дніпра оволоділи плацдармами на правобережжі й виходили на підступи до Західної України. З свого боку, керівництво ОУН-УПА усвідомлювало недоцільність широких протинімецьких акцій, які об'єктивно послаблювали відпорність визвольного руху в обличчі майбутнього більшовицького наступу.

Ось як оцінювала ситуацію, що склалася, німецька сторона. У доповіді рейхскомісара України Е.Коха від 13 листопада 1943 р. відзначалося, що "маси українців ведуть себе як діти, котрі не усвідомлюють загрози і нічого самостійно не роблять, щоб цю загрозу зустріти, а ховають голови у пісок". Щодо тих кіл українства, що ставляться вороже до німців, то вони відчують, що просування більшовиків на захід відкрило соромом їхні честолюбиві надії на самостійну державу. Торкаючись дій УПА, рейхскомісар України відмітив, що "українські національні банди ведуть себе не дуже активно. Здається, вони не знають в цей момент, що мають робити, так як подальше просування росіян в західні українські області вони ні в якому випадку не хочуть допустити"²⁹⁸.

Були серйозні підстави для осмислення становища, що склалося, і в українській сторони. Цікавим з цього погляду є "відвертий лист українській націоналістів німецькому націоналісту" від 1 жовтня 1943 р., адресований від імені крайового проводу ОУН(СД) на ЗУЗ

* Документ зберігається у спецфонді колекції листівок Науково-довідкової бібліотеки центральних державних архівів України в Києві.

губернатору Галичини О. Вехтеру. Передусім його автори підкреслили, що українські націоналісти "підготовляли похід німецької армії на Схід, котрий відбувся легко і як-то українське населення вітало, завдяки їм, німецьку армію ентузіастично і квітами". Однак внаслідок нетактовного ставлення німецької влади до самостійної України, українське населення "розчарувалося і вороже до німців устосункувалося".

Щоб змінити становище на краще, українські націоналісти вважають необхідним, щоб Німеччина пішла по шляху створення на окупованих територіях "самостійних національних держав". Стосовно звинувачень українських націоналістів в тому, що "буцімто вони проти німців і бунтують народ", то це не відповідає дійсності. Вони народ "проти німців не бунтують" і в "Галиції зовсім немає злочинних банд, тільки організації поліцаїв, які призначені для боротьби з більшовицькими партизанами". Щодо дії українських партизанів в рейхскомісаріаті України, то "вони викликані політикою Розенберга-Коха і є для оборони перед тією політикою і її наслідками".

У листі також спростовувалися звинувачення ОУН(СД) в тому, що вона начебто виступає проти здачі селянами "контингентів". Навпаки, українські націоналісти "дали доручення всім своїм клітинам, щоб впливали на селян, щоб складали контингенти". У разі, коли німецька сторона не змінить свого ставлення до українського питання і буде продовжувати нетактовну боротьбу проти українства, то націоналісти змушені будуть "перейти на бік більшовиків і з ними йти на Берлін". Але це не бажано, бо "є ще час українців втягнути до боротьби проти більшовиків" і користь німцям "від взаємодії з українцями в боротьбі проти більшовиків буде велика"²⁹⁹.

На поєднання інтересів українства і німецької влади у Галичині постійно спрямовувалась діяльність вже згаданого УЦК, очолюваного В. Кубійовичом. Від імені цієї установи виходило багато заяв і звернень до мешканців

регіону із закликом не брати участі в антинімецьких рухах. Так, 25 жовтня 1943 р. УЦК за підписом понад 30 осіб видрукував звернення "Український народ!". В ньому містився черговий заклик не допустити, щоб "у нашому спокійному досі краю спалахнули грізні вогні анархії". Зверталась увага, що вороги (читай більшовики-авт.) "насилають на наші землі озброєні банди, що нищать край, баламутять людей, пробують організувати довколо себе тут та там місцеві бандитські елементи...". Щоб цього не сталося, УЦК нагадував громадянству, що в роки війни діє "суворий закон збірної відповідальності", а тому за вчинки "збаламучених одиниць" відповідатимуть родини і цілі села. Крім того, кожному пересічному загрожує ще й кара "за виломи у фронті праці"³⁰⁰.

Аналогічну роботу колабораціоністські сили українства проводили й на Волині-Поліссі, де дії ОУН-УПА розхитували окупаційний режим. У цьому контексті показовими є публікації на шпальтах часопису "Волинь" за листопад-грудень 1943 р. Ось деякі їх назви: "Документ виняткової ваги", "Політична істерія", "Схаменіться, що ви робите?" і т.п. В цих публікаціях засуджувались "підпільні агітатори, що прикриваються ім'ям українських націоналістів", діяльність котрих цілковито суперечить українським інтересам, що пов'язані з долею Німеччини. Ці "псевдонаціоналісти", на думку часопису, "у своєму сліпому стремлінні до влади і авторитету... користають серед сумнівних верств населення з тих самих методів, якими свого часу оперували більшовики", "воліють підпорядкувати собі народ кривавим терором".

Автори згаданих публікацій обурені з того факту, що ті українські юнаки, котрі "22 червня 1941 р. віддавали в розпорядження німецьких збройних сил своє життя і свою працю, тепер раптово стали ворогами сучасної політичної дійсності і пішли в ліс". Через свою політичну короткозорість ці "ідейні українці", на зразок більшовиків, стали на шлях здійснення актів саботажу, зривання потягів, вбивств німецьких урядовців, хоч і вважають

"себе за ворогів більшовиків". Але така, "беззастережно яскрава більшовицька робота", якою займаються українські націоналісти, не відповідає інтересам українства. Бо "національний інтерес українців у сучасній твердій військовій ситуації є якраз-тверді нерви, вичекання, гарт, а не істерія"³⁰¹.

Застереження проти повстанського руху в німецькому тилу містилися й на сторінках "Крем'янецького вісника". Зокрема, в публікації під назвою "Що їх чекає?" (№88/203. - 7 листопада 1943 р.) підкреслювалось, що "бунтарські починання людей з лісів у даний момент потрібні Москві. Ними Москва хоче розладнати запілля німецького фронту, здезорганізувати німецькі постачання, зруйнувати господарчо і роззброїти духовно населення. На думку автора публікації, вожаки і пропагандисти "повстанців" глибоко помиляються, коли вважають, що позбувшись німців зуміють дати собі раду з більшовиками. Останні, маючи величезну збройну силу й досвід двох років збройної боротьби, легко справляться з "повстанцями". І наступ червоних на "лісовиків" буде, напевно, "безоглядніший і жорстокіший, ніж виступ німецьких карних загонів".

В іншому номері "Крем'янецького вісника" за 9 грудня 1943 р. у публікації "Мирна праця чи знищення" волинські повстанці або "люди з лісу" протиставлялись "мудрішим людям" з теренів Латвії, Естонії й Галичини, які "не організовували ніяких національних банд і не стріляли у німців", а навпаки, "радіше виганяли більшовицьких бандитів з лісів й всюди допомагали німцям в боротьбі з більшовиками".

Висловив своє занепокоєння настроями мешканців Галичини й губернатор дистрикту О.Вехтер. У своєму зверненні від 15 грудня 1943 р. "До населення Галичини" він наголосив, що "нечисленні, зведені на манівці елементи намагаються перешкодити" роботі краю щодо допомоги німецькому воякові на фронті, який своїм життям захищає Європу і тим самим охороняє також і Галичину. На його думку, той, хто поза фронтом ширить не-

спокій і нападає ззаду на вояка на фронті, "стає союзником большевизму", "стає зрадником свого народу". Визнавши, що минулий рік приніс "дальше розмежування в духовному наставленні людей", губернатор закликав галичан у новому році zostатись на своїх місцях, "в повній зрозуміння співпраці".

Питання німецько-українських взаємин порушив у своєму новорічному (1944 р.) заклику "Німці, що знаходяться в Україні. Націонал-соціалісти, співробітники" й рейхскомісар України Е.Кох. Позитивно оцінивши діяльність своєї адміністрації, він разом з тим визнав, що 1943 р. був для німців "тяжким роком в Україні". "Ми втратили, - наголосив Кох, - багатьох начальників адміністративних районів, котрі стали жертвами організованих масових терористичних банд (тобто, радянських партизанів - автор.) або ж загинули в лісах від рук національних українських партизанів".

Відстоюючи правильність німецької політики в Україні, рейхскомісар зазначив, що українські лідери, які спробували вчинити тиск на німців, "залишаються незрілими в політичному відношенні". Кох в черговий раз засудив дії українських націоналістів, котрі замість того, щоб нищити "більшовицькі банди" самі "пішли до лісу турбувати німців". За його словами, там в лісі, для німців націоналісти "не становили вирішальної загрози, але для більшовиків вони стали недобровільними помічниками"³⁰².

Однак процес "порозуміння" між політичними проводами українства, зокрема, ОУН(СД), і окупаційною владою йшов досить важко. Німці не вважали можливим визнати помилковість своєї політики щодо України, не хотіли давати твердих обіцянок. З свого боку, ОУН-УПА вже не демонстрували палкого прагнення отримати право на державність України від нацистського режиму, який тріщав під ударами Об'єднаних Націй, не бажали відверто пов'язувати себе з долею Німеччини.

Проте існуюча реальність об'єктивно штовхала обох опонентів до "співпраці", нехай неофіційної, мовчазної,

проте спрямованої проти Москви. Нацисти прекрасно усвідомлювали недоцільність розширення збройних акцій проти українських повстанців в очікуванні наступу Червоної армії, бо саме дії УПА в радянському тилу мали б гальмувати просування більшовиків на захід. Щодо ОУН-УПА, то їх керівництво в цей час було стурбовано питаннями організації збройного спротиву "другій окупації" теренів Західної України радянською владою.

Одним з перших кроків у цьому напрямку став наказ Ч.22 Головної команди УПА від 26 листопада 1943 р. до командирів груп, командантів запілля, політкерівників, Українського червоного хреста на теренах Волині-Полісся. В ньому підкреслювалося, що у зв'язку з наступом Червоної армії насувається "переходова доба" у визвольній боротьбі за УССД*. Ця боротьба має завершитися розвалом "імперіалізмів Берліну і Москви". В наказі наголошувалося, що у цей час важливо "не допустити до духовного захитання, бо це загрожує нашій визвольній справі. Відпливу революційних настроїв як у лавах УПА, так і в народі не сміє бути".

Командир УПА "Клим Савур" вимагав, щоб усі політкерівники повели інтенсивну роботу над політичною освітою відділів УПА, запілля і всього народу. Пропонувалося мобілізувати з числа членів і симпатиків ОУН(СД) найкраще політично підготовлених людей і направити їх для зміцнення відділів УПА, боївок СБ,

*На допиті в НКВС наприкінці січня 1945 р. командир військової округи "Турів" УПА-Північ, а потім з'єднання груп УПА "Завихост" Ю.Стельмащук показав, що під час зустрічі 2 листопада 1943 р. з командиром УПА-Північ "Климом Савуром" останній погодився тимчасово припинити операції проти червоних партизанів і зосередитись на підготовці до майбутнього "переходу фронтів" у зв'язку з тим, що Червона армія форсувала Дніпро і неминуче наступатиме на захід (ЦДАГО України, ф.1, оп.22, спр.861, арк.39).

господарки, УЧХ. Зверталася особлива увага на політичне загартування "робітників зв'язку", бо вони мають бути "люди найтвердіші, ідейні, політично вироблені". Головна команда попереджала особовий склад відділів УПА, все членство і населення про необхідність дотримання всіх форм конспірації, закликала зробити все можливе, щоб "закрити для ворога усі ходи до нас"³⁰³.

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що наприкінці 1943 р. наступила вирішальна фаза, так би мовити, згорання "протинімецького фронту" ОУН-УПА. Проте сталося це не раптово, перші симптоми цього з'явилися ще раніше. При цьому мова йшла не про цілковите припинення збройної боротьби з німцями, а про уникнення боїв і сутичок з ними там, де це, на думку керівників визвольного руху, було не на користь українській справі, а сприяло б зміцненню позицій її інших противників.

З цього приводу головний командир УПА Р.Шухевич на засіданні проводу ОУН восени 1944 р., згадуючи грудень 1943 р., підкреслив, що тактика УПА в той період не повинна була носити наступального характеру. Правильним, на його думку, був курс на "самооборону народу", бо перевага сил залишалася на боці ворогів визвольного руху³⁰⁴. І це відповідало дійсності.

Тим часом у Москві не бажали і боялися зниження активності дій українських повстанців на протинімецькому фронті. Радянське керівництво прагнуло як можна більше знати про кожний крок ОУН-УПА. Так, 10 травня 1943 р. начальник УШПР зобов'язав командирів всіх партизанських формувань України терміново, першим літаком, вислати такі матеріали про українських націоналістів: їхня діяльність останнім часом, ставлення до німців, німецька політика стосовно націоналістів, райони впливу останніх, схеми організації і управління, канали одержання озброєння, бойова діяльність, пропаганда, останні гасла. Зверталася увага й на те, щоб отримати відомості про переговори націоналістів з іншими

країнами³⁰⁵.

На основі зібраних даних у спецповідомленні від 14 червня 1943 р. УШПР інформував ЦК КП(б)У: "Тактика націоналістів на сьогодні зводиться до відмови від активних виступів проти німців з метою збереження кадрів і збирання сил, здатних у потрібний момент виступити проти німців і більшовиків"³⁰⁶. Надходили повідомлення про контакти начебто українських націоналістів з німцями. Зокрема, 18 червня 1943 р. від Ковпака і Руднева, котрі шли рейдом в Прикарпаття, поступила радіограма такого змісту: "Націоналісти в Дубровиці і Бережниці блокуються з німцями, допомагають їм у розвідці, а в селах Залужне і Мар'ядівка вели бій з партизанами на боці німців"³⁰⁷. Звичайно, тут могла мова йти і про загони мельниківців або бульбівців.

Наприкінці літа 1943 р. до Москви, де перебували в той час ЦК КП(б)У і УШПР, знову почали надходити відомості про прямі переговори ОУН-УПА з німцями. 13 серпня 1943 р. командир з'єднання О.Сабуров доповів, що за даними розвідки у Сарнах відбулася спільна нарада представників окупаційної адміністрації з уповноваженими націоналістів. Останні начебто заявили, що приймають на себе такі зобов'язання: охороняти залізницю від партизанів, відновити боротьбу з партизанськими загонами, підтримувати і виконувати всі розпорядження німців. Але водночас висувалися вимоги до німецької сторони: звільнення С.Бандери і його товаришів, постачання зброєю і боєприпасами, гарантування "вільної України". 29 серпня ц.р. О.Сабуров додатково повідомив, що по наслідках вищезазначених переговорів німці нібито "обіцяли націоналістам допомогу в створенні "українського національного управління", а після війни гарантували Україні самостійність"³⁰⁸.

30 вересня 1943 р. у спецповідомленні УШПР вже категорично стверджувалося таке: "Дані партизанської розвідки, які надійшли до нас останнім часом, свідчать про те, що українські націоналісти досягли угоди з

німецькими керівними колами, повністю перейшли до боротьби проти партизанів і Червоної армії, діючи по завданнях німців"³⁰⁹. Не варто говорити, що в цьому документі чимало перебільшень того, що відбувалося в стосунках ОУН-УПА з нацистами. Однак буде правдою і те, що вже восени 1943 р. помітно почастишали бої між загонами УПА і червоними партизанами.

Це й дало підставу радянській стороні стверджувати про наявність "угоди" між німцями і українським рухом опору. При цьому все частішими ставали повідомлення про це, котрі надходили з окупованої території. Наприклад, 4 листопада 1943 р. командир з'єднання А. Грабчак інформував, що кінна група націоналістів у кількості 600 бійців вела переговори з німецькою жандармерією в Ємільчине Житомирської області, "пропонуючи спільно йти проти партизанів". 18 листопада ц.р. через розвідгрупу Головного розвідувального управління (ГРУ) Червоної армії надійшло повідомлення, що українські націоналісти активізували свої дії проти партизанів на колишньому радянсько-польському кордоні і сильно охороняють свій район"³¹⁰. Звичайно, ці дії ОУН по захисту свого заплілля не були інспіровані німцями, але об'єктивно вони сприяли гітлерівцям, бо ускладнювали операції червоних партизанів.

Втім, керівники визвольного руху перебували у цей час у досить складному становищі, враховуючи той факт, що обидві воюючі сторони, - Німеччина і СРСР, - у своїй пропагандистській діяльності намагалися всіляко дискредитувати збройну боротьбу ОУН-УПА в очах широкого загалу українства. Тому з метою контрпропаганди у часописі "Ідея і чин" (Ч.5, 1943 р.) була вміщена стаття В.Д. "Час не жде. Кілька заваг на тему збройної сили". В ній насамперед підкреслювалось, що "УПА і УНС на зараз мають в першу чергу завдання вишкільного характеру. Цим характером визначається обсяг їх дій. Попри це йде самооборона".

На звинувачення німців у тому, що "український самостійницький рух, його збройна боротьба - це допомо-

га Сталіну", ОУН-УПА відповідали: "Український самостійницький рух не потребує від німецьких імперіалістів визнання його як протибольшевицької сили", бо він борювався проти большевиків ще тоді, коли сьогоднішні "оборонці Європи" засідали зі Сталіном при одному столі". Коли лунали закиди радянської сторони, що "українські збройні частини не вдаряють у військові транспорти на східний фронт", то вона чула у відповідь, що мета українського самостійницького руху діяти так, як цього вимагає український інтерес, "без огляду, чи це комусь подобається, чи ні".

У вересні 1943 р. у вже згадуваному зверненні ОУН до українського народу були зроблені певні акценти стосовно напрямків "організованої збройної оборони" проти обох окупантів. Щодо нацистів, то рекомендувалося "роззброювати відступаючі німецькі загони, німецьку жандармерію"* . У ставленні до більшовиків висувалося завдання винищувати "агентів московського Кремля, усіх ворожих вислужників і сексотів", вистрілювати "енкаведистів, московських партійців, усіх посланців червоної Москви".

А в повідомленні партизанського командира І.Шитова від 14 листопада 1943 р. до УШПР зазначалося: "Згідно агентурних даних і документів націоналістів видно, що націоналісти продовжують спішно формувати і навчати тактиці сучасного бою свою армію для боротьби з радянською владою"³¹¹.

Однак чутки про контакти українських повстанців з німцями на рівні місцевих чинників не були безпідставними. Про це говорив пізніше командир УПА-Захід В.Сидор. "Кілька випадків самочинних переговорів деяких нижчих командирів з німцями або з більшовіка-

* 16 жовтня 1943 р. партизанський командир О.Федоров повідомив УШПР, що штаби націоналістичних загонів отримали наказ від свого командування: захоплених в полон німців не розстрілювати і не роззброювати (ІЦДАГО України, ф 62 оп 1, сир.1622, арк.115).

ми, - писав він, - злокалізовано і зліквідовано"* . Однак цього було замало. А тому 25 листопада 1943 р. від ОУН-УПА розповсюджується "Повідомлення у справі провокації німців щодо переговорів з місцевими чинниками ОУН чи УПА". В ньому зазначалося, що "німецька влада старається з метою компрометації, провокації і розвідки наших сил шукати і переговорювати з місцевими чинниками. Свою підступну роботу вони маскують потребою боротьби з більшовиками і видумкою про можливість налаштовання відносин між українцями і німцями".

У зв'язку з цим командирам загонів УПА і тереновим провідникам ОУН заборонялося вступати у переговори з німцями, бо "мости на дорозі до переговорів з німцями попалені". На всі пропозиції нацистів пропонувалося відповідати: "ми переговорювати з німцями не хочемо і до переговорів не уповноважені. Переговорювати в українських справах можна лише з провідником С.Бандерою, який ув'язнений в Берліні". У випадку звернень окупаційної влади до відповідних місцевих чинників ОУН-УПА, останні мали негайно повідомляти про це вищих зверхників³¹². Проте, як би там не було, контакти між німцями і ОУН-УПА на "тактичному" рівні мали місце і в наступний час* . І слід зауважити, що то було цілком зако-

* Було покарано кілька відомих командирів УПА. Найбільш гучною виявилася справа з розстрілом П.Антонюка ("Сосенка"), курінного командира ВО "Турів" УПА-Північ на початку 1944 р. Його звинуватили у веденні переговорів з німцями ще в грудні 1943 р., про що стало відомо червоним партизанам і знайшло широкий відгомін у радянській пресі. Мельниківці у розстрілі "Сосенка", котрий в свій час відносився до їх проводу, побачили начебто підступні дії бандерівців щодо своїх опонентів з середовища визвольного руху.

* Торкаючись переговорів ОУН-УПА з німцями, відомий партизанський ватажок О.Федоров писав, що "у листопаді 1943 року окупанти домовились з бандерівцями лише з таких питань, як розвідка і поставка "контингенту". За його словами, мали місце й спільні каральні експедиції проти партизанів, які інколи виглядали не спільними, а начебто паралельними, випадковими.

номірне і об'єктивно неминуче явище. Необхідність цього розуміли всі. У звіті політичної референтури заплілля ВО УПА "Заграва" за місяць жовтень 1943 р. підкреслюється, що люди "по деяких місцевостях під час зустрічі з нашими відділами говорять, що ми мусимо мати зв'язок з німцями, бо, не маючи своїх фабрик, де ж ми могли набрати зброї. І чому це, коли ми стоїмо по селах, німці не бомблять"³¹³.

У цей час, тобто восени 1943 р., відмовилась від антинімецьких акцій й УНРА Боровця-Бульби. 4 вересня ц.р. секретар Рівненського підпільного обкому КП(б)У В.Бегма доповідав своєму центру, що "Тарас Боровець остаточно припинив боротьбу з німцями і розпочав активні дії проти партизанів"³¹⁴. А в середині листопада ц.р. отаман склав "меморандум до німецького військового командування", де висунув пропозицію укласти "договір про спільну боротьбу проти більшовизму". Зокрема, йшлося й про те, щоб частину бульбівського "партизанського війська" залишити для дій у радянському тилу, а іншу реорганізувати у "регулярні бойові частини" при німецьких збройних силах. Але німці поставились критично до можливостей отамана, і він був заарештований³¹⁵.

Однак з огляду на вищезазначене, необхідно усвідомити, що восени 1943 р. провідні кола ОУН-УПА були глибоко переконані у неминучій поразці Німеччини у збройному протиборстві з Об'єднаними Націями. Розуміли це й місцеві керівні кадри визвольного руху. А тому курс на припинення активних дій на протинімецькому фронті мав на меті не досягнення угоди з німецьким керівництвом, а був спрямований на збереження власних сил і накопичення матеріальних ресурсів для наступної боротьби за Україну. За словами М.Островерхи, серед місцевих провідників і командирів ОУН-УПА на Тернопільщині ширились такі думки: "краще більшовики, як німці! Як Сталін займе усі українські землі й землі інших народів, то прийде до національної революції у советах і тоді Україна визволиться. Німці, ще тиждень-два, і валяться"³¹⁶.

УПА І ЧЕРВОНІ ПАРТИЗАНИ

Коли ведеться мова про бойові дії на кількох фронтах, то завжди чітко вирізняються головний і другорядні fronti. Причому ці поняття можуть змінюватися залежно від обставин. Однак за всіх умов головним фронтом є той фронт, на якому вирішується у підсумку доля збройної боротьби. З цього погляду для ОУН-УПА головним фронтом завжди був "протибільшовицький" фронт і відкрився він 22 червня 1941 р. в день нападу Німеччини на СРСР.

Але обставини склалися так, а про це вже говорилося, що навесні 1943 р. ОУН-УПА виступили проти німецького окупанта і не мали можливості адекватно вести збройну боротьбу з радянськими партизанами. Однак і в період "піднімецької дійсності", коли ОУН-УПА вели "двофронтову" боротьбу, постійні маневрово-позиційні бої відділів УПА з більшовицькими партизанами в районах правих притоків р. Прип'яті - Тур'я, Стохід, Горинь, Случ і далі вздовж Прип'яті до Дніпра були, - за словами командира УПА-Захід В.Сидора, - найсвітлішою сторінкою "цього етапу боротьби УПА".

Що стосується червоних партизанів, то вони навесні 1943 р. не розглядали збройні сили українського руху опору як свого головного ворога. Навпаки, їх цікавила можливість використати боротьбу між німцями і українськими повстанцями у власних інтересах. Ще 11 грудня 1942 р. голова РНК УРСР Л.Корнієць і начальник УШПР Т.Строкач надіслали командирам партизанських з'єднань О.Сабурову, С.Маликову, С.Ковпаку та уповноваженому ЦК КП(б)У І.Сиромолотному радіограму такого змісту: "Уважно розберіться з фактичним станом загонів українських націоналістів, котрі діють в Житомирській, Рівненській та інших областях. Дізнайтеся про кількість, чисельність, озброєння за-

гонів, звідки прибули чи місцеві жителі, ставлення до них населення. Чи ведуть в дійсності націоналісти боротьбу проти німців, ставлення останніх до націоналістів. Повідомте вашу думку про методи боротьби і розкладу націоналістичних загонів і залучення їх до боротьби проти німців. Здійсніть заходи щодо пильності, не дозволяючи проникненню агентури націоналістів до партизанських загонів"³¹⁷.

Виконуючи ці вказівки, наприклад, О.Сабуров створив оперативну групу з партизан свого з'єднання у кількості 19 бійців з рацією і направив її для збирання інформації про існування і діяльність українських націоналістів у райони Славути, Шепетівки та Острога. Цю ініціативу схвалив начальник Центрального штабу партизанського руху П.Пономаренко.

Відтепер до ЦК КП(б)У і УШПР, а то й до ЦШПР при ставці Верховного головнокомандування Червоної армії, стала постійно надходити інформація про український рух опору, його течії, відносини між ними, ставлення до німців і червоних. Проте було б спрощенням вважати, що все у тому, про що йшла мова, стало до кінця зрозумілим червоним партизанам. З одного боку, вони бачили бої українських повстанців з окупантами. Поряд з цим вони становилися свідками антирадянської пропаганди ОУН, нападів загонів УПА на їхні власні з'єднання. Крім того, надзвичайно важко було класифікувати українських повстанців. Нерідко бульбівці називалися бандерівцями і навпаки*. Були ще й мельниківці. А зустрічалися взагалі "зелені". За цих обставин до Москви сипалися радіограми з проводу того, як бути, як ставитися до тих українських націоналістів, котрі б'ються з німцями.

* Так, відомий партизанський командир О.Федоров, згадуючи бій з націоналістами у районі сел Млинок і Мульчиці (Рівненська область) наприкінці жовтня 1943 р., називає їх то бандерівцями, то бульбашами (Федоров А.Ф. Последняя зима. - М., 1981. - С.22-23).

Між тим, як свідчать документи, у керівництві українським комуністичним партизанським рухом певний час були думки про можливість досягнення тимчасової угоди з українськими повстанцями щодо спільної боротьби проти німців на окупованій території України. Зокрема, начальник УШПР Т.Строкач постійно збирав відомості про політику ОУН щодо німців, бойові можливості і тактику загонів УПА. Він не тільки аналізував матеріали з цього питання, які надходили від партизанів, але й особисто зустрічався з тими людьми, котрі прибували з окупованої території. У таких розмовах тема "ОУН-УПА" завжди займала помітне місце.

З цього погляду значний інтерес становить бесіда начальника УШПР з військовим кореспондентом газ. "Правда" Л.Коробовим, яка відбулася 25 березня 1943 р. На запитання Т.Строкача "чи становлять націоналісти загрозу", журналіст відповів: "У військовому відношенні ніякої загрози вони не становлять". Далі було поставлене запитання: "А в політичному відношенні?". І знову відповідь: "В політичному відношенні це не загроза"³¹⁸.

Безумовно, вже сьогодні ми знаємо, що Л.Коробов помилявся. Але треба врахувати, що він це говорив лише на початку весни 1943 р., коли й більш поважні особи недооцінювали можливості ОУН(СД), не бачили перспектив цього руху. Однак треба віддати належне згаданому кореспонденту, котрий досить об'єктивно охарактеризував загальні прагнення українських націоналістів в цей період, зміни у їхньому політичному курсі. "Раніше в них, - говорив він, - була така програма: боротьба з Москвою, більшовизмом, Україна без більшовиків, а зараз - Україна без більшовиків і німців. Вони хочуть воювати з німцями, але серед них немає людей, котрі б їх організували, направили".

Вищезазначене дуже важливе з огляду на те, що саме в цей час була подолана криза у керівництві ОУН(СД) з приводу збройного чину, про яку говорив С.Бандера, і Організація виступила проти німців, розпочавши "двофронтову" боротьбу.

Через кілька днів, а саме 27 березня 1943 р., Т.Строкач мав службову розмову з оперативним уповноваженим НКВС УРСР Борисовим, котрий повернувся з партизанського з'єднання О.Сабурова. Начальник УШПР прямо запитав його: "Чи потрібно вести боротьбу з націоналістами або ж блокуватися з ними?". На це Борисов сказав: "Блокуватися з ними не потрібно. Народ їх не підтримує" і далі наголосив: "З націоналістами потрібно вести активну боротьбу за допомогою зброї"³¹⁹. Він визнав, що НКВС так і робить. Такою була точка зору силового відомства.

Але й були інші точки зору стосовно ставлення до ОУН-УПА. Офіційна лінія поведінки щодо "українського руху опору" яскраво ілюструється листом першого секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова на ім'я С.Ковпака і С.Руднева від 23 березня 1943 р., котрий потім у вигляді радіограми направили командирам всіх партизанських з'єднань і загонів України. Появу цього документу слід розглядати як офіційну відповідь на питання про те, як ставитися до "націоналістичних партизанських формувань". В листі насамперед говориться, що у ставленні до українських націоналістичних загонів необхідно враховувати, що "керівники українських буржуазних націоналістів - це німецькі агенти" і що "деяка частина рядових учасників в цих загонах палко бажає боротися з німецькими окупантами, але вони обдурені буржуазними націоналістами".

Виходячи з такого "класового" аналізу, рекомендувалося: викривати керівників націоналістичних формувань як ворогів українського народу і німецьких агентів; не вступати в контакт з цими загонами; не виступати збройно проти цих загонів, якщо вони самі не нападають, пам'ятаючи, що "головним і основним завданням є розгром фашистської Німеччини і вигнання німецьких окупантів з нашої території". Наприкінці листа наголошувалося, що необхідно роз'яснювати масам, що "тільки більшовицька партія на чолі з великим Сталіним приведе до остаточного розгрому німецьких окупантів, що

тільки вона створить умови для розквіту української радянської держави і української культури"³²⁰.

Противоріччя між різними ідеологічними чинниками у антифашистському русі опору в роки Другої світової війни було притаманне не тільки Україні, воно мало місце, наприклад, в Польщі, а також на теренах Югославії про що вже йшлося вище. У цьому регіоні впродовж вересня-листопада 1941 р. велися переговори між представниками сербських четників (націоналістично-монархістська орієнтація) і партизанами Й.Броз Тіто про спільні дії проти німців або ж про дотримання взаємного нейтралітету. Однак обидві сторони не зуміли подолати існуючі розбіжності. З цього приводу югославський дослідник Владко Стругар пише: "Так закінчилося короточасне і далеко не повсюдне співробітництво між партизанськими і військово-четницькими загонами: об'єднати зусилля для спільної боротьби проти фашистських загарбників не вдалося"³²¹.

З свого боку, німецьке окупаційне командування, хоч і намагалося використати проти загонів комуністичних партизанів сербських четників, ніколи не довіряло останнім, нерідко прагнуло роззброїти їхні формування. Аналогічна ситуація спостерігалася й на Україні. Німецька окупаційна влада, роблячи неодноразові спроби спрямувати проти червоних партизанів збройні виступи українських повстанців, водночас всіляко перешкоджало нарощуванню їхніх сил, завдавало по них упереджуючі удари.

Між тим у квітні-травні 1943 р. все частішими стають зіткнення червоних партизанів з українськими повстанцями - як бульбівцями, так і УПА. Як писав у звіті начальник Кам'янець-Подільського обласного штабу партизанського руху С.Олексенко, "з квітня 1943 р. націоналісти почали відкрито переслідувати партизанів. Стали нападати не тільки на дрібні групи, але й на більші загони". Аналогічні повідомлення надходили й від інших партизанських ватажків³²².

За таких обставин генерал Т.Строкач віддав одне з

найжорстокіших розпоряджень УШПР стосовно націоналістів. У вказівках, переданих 22 квітня 1943 р. командирю з'єднання О.Сабурову, говорилося: "Дії загону ім. 24-ї річниці Червоної армії по знищенню націоналістів схвалюю. В кожному випадку їх нападу жорстоко карати. Листівками попередити, що за одного партизана буде знищено 15 оунівців та їх німецьких хазяїг". А через деякий час, 13 травня ц.р., на адресу командирів з'єднань В.Бегми, І.Шитова, С.Маликова, О.Сабурова, О.Федорова і Я.Мельника надійшла чергова радіограма УШПР такого змісту: "Враховуючи, що націоналісти спрямовують свою діяльність проти партизанів, пропоную тих націоналістів, котрі нападають на партизанів, знищувати, інші загони розкладати різними способами, спрямовувати проти німців, при можливості роззброювати і розпускати"³²³.

Загострення стосунків між українськими повстанцями і червоними партизанами навесні 1943 р. було викликане не лише загальним ворожим наставленням українського руху опору до можливого повернення більшовиків, але й тим, що у цей час на територію Волинської і Рівненської областей, які стали базою формування УПА, було перекинуто сильне партизанке з'єднання під командуванням О.Федорова, ряд інших загонів. Поряд з цим УШПР прагнув створити у цьому регіоні постійний плацдарм у вигляді партизанських країв і зон для ведення операцій у західному і південно-західному напрямках.

З цього приводу у часописі "Ідея і чин" (Ч.4, 1943 р.) повідомлялось, що "червоні партизани на ПЗУЗ укріплюються в лісах, громадають всякі запаси й насильно мобілізують в свої ряди українських селян". Зверталась увага, що партизани "намагаються заперечити факт свого підпорядкування Москві", заявляють нібито вони "б'ються за "Суверенну Соборну Українську Державу" з демократичним устрем'ям".

Цікавими з погляду відносин між червоними партизанами і загонами УПА та Бульби-Боровця є сторінки

відомого з останнього часу щоденника комісара ковпаківського з'єднання С.В.Руднева, однієї з найвидатніших постатей комуністичного партизанського руху. Чи не найбільш глибокою думкою, котра віддзеркалює всю складність тогочасних обставин в окупованій Україні, є зроблений в ньому запис: "націоналісти наші вороги, але вони б'ють німців".

Зіткнувшись під час рейду в Карпати у червні-липні 1943 р. з загонами українських повстанців, С.Руднев багато розмірковував, висловлював різні думки з приводу стосунків між двома силами в антифашистському русі опору в Україні. Йому, вихованому у ненависті до українських націоналістів, нелегко було зрозуміти, що і вони мали право на власне бачення майбутнього України, боротися за це.

Вагання комісара підтверджуються рядом записів. Спочатку він, виходячи з досягнутої домовленості про нейтралітет, приходять до висновку, що так треба і далі вести політику: бити німців спільно, а жити окремо, бо, мовляв, кожний знає свою політичну мету. Через деякий час С.Руднев вже лає націоналістів і зауважує, що розбити їх немає ніяких труднощів, але ж це буде на користь німців, і червоні партизани протиставлять себе західним українцям.

Але під впливом захоплених документів ОУН-УПА, С.Руднев у нотатках від 2 липня 1943 р. стверджує, що "верхівка націоналістів вводить в оману основну масу нібито вони ведуть боротьбу проти німців, а насправді вони ведуть спільно з німцями і при їх підтримці боротьбу проти радянської влади"³²⁴.

Вище вже говорилося, що Карпатський рейд партизанського з'єднання С.Ковпака влітку 1943 р. дав поштовх розбудові на теренах Галичини загонів УНС. З цього часу бої між червоними партизанами і українськими повстанцями як у згаданому регіоні, так і на Волині-Поліссі, котрі до цього часу не носили систематичного характеру, стають все більш інтенсивними і впертими. Так, 19 червня 1943 р. до ЦК КП(б)У надійшло повідо-

млення від командирів партизанських з'єднань Кам'янець-Подільської області С.Олексенка та І.Шитова. В ньому говорилося, що їхні загони з валкою поранених, просуваючись у напрямку білоруського Полісся до партизанського аеродрома О.Сабурова, були атаковані націоналістами. Після триденного бою партизани, не зумівши прорватися на північ, змушені були відступити з помітними втратами в числі поранених бійців³²⁵.

У липні 1943 р. відділи УПА оточили біля с.Теремки (район Шумська на Тернопільщині) Кам'янець-Подільське партизанське з'єднання ім.Михайлова під командуванням А.Одухи. За даними обох сторін, бій носив безкомпромісний характер і продовжувався майже три доби. Червоні прорвалися з кільця з чималими втратами.

15 серпня 1943 р. начальник Рівненського обласного штабу партизанського руху В.Бегма доповідав центру, що відбуваються постійні сутички партизанів з націоналістампи, які нападають на диверсійні групи, не допускають їх до залізниці Ковель-Сарни. У зв'язку з цим проти УПА було кинуте 4 загони партизанського з'єднання № 1 Рівненської області³²⁶.

З іншого боку, в "Суспільно-політичному огляді за місяць серпень 1943 р.", складеному проводом ОУН(СД), вказується про вперте протистояння українських повстанців з червоними партизанами в Цуманських і Клевенських лісах, наголошується, що "бої тривають далі". Тут, зокрема, запеклі бої з націоналістичними формуваннями вів партизанський загін Г.Балицького. Його табір неодноразово атакувався повстанцями, і партизани в свою чергу нападали на гарнізони УПА. Аргументуючи мету наступу на с.Липно, де знаходилося до 500 бійців УПА, Балицький писав, що їхній гарнізон "стоїть поперек нашого шляху і заважає виконувати бойове завдання по всіх лісових стежках і дорогах, не дає можливості невеликим партизанським групам йти на залізницю..."³²⁷

10 вересня 1943 р. до ЦК КП(б)У і УШПР надійшло повідомлення, що впродовж 2-10 вересня ц.р. Рівненське

партизанське з'єднання № 2 і загін Ярового провели 4 бої з УПА, угруповання якої нараховувало понад одну тисячу вояків з гарматами і мінометами. У зв'язку з браком набоїв червоні партизани почали ухилятися від сутичок³²⁸. Інформації такого змісту поступали у все більшій кількості.

27 жовтня 1943 р. командир з'єднання І.Шитов доповідав, що за агентурними даними активність УПА стосовно радянських партизанів в останні дні посилилась. А 3 листопада ц.р. працівник розвідвідділу УШПР капітан Череваш, який перебував в з'єднанні В.Бегми на Волині, доповідав штабу, що по даним розвідки є наказ бандерівського керівництва про те, що в зв'язку з відступом німців на Східному фронті формуванням УПА ставиться завдання громити тили Червоної армії, коли її війська вступлять на територію Західної України³²⁹.

Восени 1943 р. масштаби збройної боротьби між червоними партизанами й силами українського руху опору помітно розширилися в порівнянні з весною-літом ц.р. В одній з праць, присвячених УПА, говориться, що протягом жовтня-листопада 1943 р. українські повстанці провели з червоними партизанами 54 бої, в той час як з німцями - 47³³⁰.

Про ставлення ОУН-УПА до червоних партизанів у цей період красномовно свідчать вказівки одного з окружних осередків пропаганди ОУН на ЗУЗ від 7 вересня 1943 р., адресовані надрайонним проводам. В них зазначається, що останнім часом на теренах Галичини, зокрема, у Станіславській і Тернопільській областях, їхніх південних районах, з'явилися "більшовицькі партизани, які ведуть успішно свої акції. Німці проти них взагалі не реагують, бо є, очевидно, безпорадні і не мають сили їх зліквідувати. Партизани майже у кожній місцевості ведуть зручно свою пропаганду, не перебираючи у засобах та не жалкуючи навіть слів про "неньку Україну", за яку і вони воюють".

Ці дії більшовиків, на думку "Архипа" (окружний політсфєрснт), мають добрий ґрунт не тільки серед на-

селення, а й поміж деяких членів ОУН(СД), котрі вважають їх борцями за Україну*. У зв'язку з цим "Архип" вимагав "рішуче протиставитися і зайняти до партизанки ворожу поставу", а "населення не сміє йти партизанам на руку, лише мусить трактувати, як своїх ворогів".

З огляду на вищевикладене перед надрайонними пропагандистськими осередками ОУН ставились такі завдання: "Кинути в терен всі пропагандистські сили і повести широку пропаганду проти більшовицьких партизанів. Доказати, що вони своїми виступами хочуть стягти з сторони німців репресії на українське громадянство; що Москва поважила спеціально на ЗУЗ, де ще є спокій, і хоче німецькими руками вигнати українське громадянство у ліси (кара німців за поміч партизанам), щоб там його вхопити у свої руки. Доказати, що вони шукають за бандерівцями не тому, щоб зв'язатися з ними, але тому, щоб їх знищити; що вони мають завдання нищити всякі збіжжєві запаси по "лігеншафтах" та по селах і тим самим допомогти населенню гинути від голоду. Що вони хочуть довести до знищення український народ"³³¹.

Водночас ставилось завдання організувати постійне спостереження за рухом радянських партизанських загонів. На початку вересня 1943 р. повітовий провідник ОУН Підгаєцького району Тернопільської області "Сич" отримав вказівку терміново зібрати від теренових провідників звіти "про дії партизанських банд, куди переходять і де діють в їхньому терені... Подавати, яка сила, їхнє озброєння, роди зброї, відношення до населення, яку ведуть пропаганду і далі"³³².

Непокоїли червоні партизани своєю присутністю й

* З огляду на боротьбу за маси червоні партизани, котрі постійно прагнули проникнути на Західну Україну, були найсерйознішим ворогом визвольного руху. Не випадково, в інформації М.Хрущова про стан партизанського руху в Україні на 30 березня 1943 р. на ім'я Й.Сталіна відзначалось, що "вплив націоналістів у західних областях при появі партизанів усувається або помітно падає".

керівництво ВО УПА "Заграва" (північно-східна частина Волинської і північна частина Рівненської областей). У звіті про діяльність Служби безпеки зазначеної військової округи (від 15.09. до 15.10.1943 р.) їх чисельність оцінювалась в понад 5300 бійців. При цьому наголошувалось, що "червоні змобілізували поважне число українського населення до своїх банд (переважно місцевих загонів)" як добровільно, так і під примусом. Серед добровольців - "в основному люди, що в минулому мали дещо спільного з совітськими урядами чи установами та боялись, що рано чи пізно їх націоналісти ліквідують", а також "всі політично переслідувані німцями чи українцями, як поляки, жиди, козаки, цигани і т.д."³³³

З огляду на вищевикладене дивно читати у працях деяких дослідників, зокрема, І.Біласа, що "на теренах дислокації УПА партизанських з'єднань не існувало". Між тим вони там були. Саме завдяки цьому командири формувань УПА прагнули очистити своє запілля від червоних партизанів, що й було однією з основних причин жорстокого протиборства між ними.

Наприкінці вересня 1943 р., за свідченням Ю.Стельмашука, питання боротьби з радянськими партизанами, які прагнули активізувати свою діяльність на Волині, розглядалося на спеціальній нараді за участю командира УПА - Північ "Клима Савура". Було вирішено атакувати і знищити силами груп "Турів" і "Заграва" загоны партизанського з'єднання під командуванням О.Федорова. Однак нанести скоординований удар не вда"лося. Спроби "Рудого" (група "Турів") власними силами перейти в наступ на позиції червоних партизанів у районі Любецова були легко відбиті останніми. 2 листопада 1943 р., зустрівшись з "Климом Савуром", Стельмашук висловив думку "про недоцільність вести дальшу боротьбу проти партизанів", з чим командир УПА погодився³³⁴.

Бойові дії УПА проти партизанів, звичайно, не припинялися, бо вони спонукалися потребою забезпечити схоронність запілля визвольного руху. Як приклад цього, можна навести лист надрайонного провідника

"Василя" від 11 грудня 1943 р. до командира одного з загонів групи "Турів" (УПА-Північ) "Вовчака". В ньому говорилося, що у західній частині Голобського і північній частині Турійського районів Волинської області через дії поляків і червоних унеможливується організаційна робота ОУН. У зв'язку з цим висувалася пропозиція провести силами УПА і боївками ОУН спільну акцію проти зазначених ворожих чинників³³⁵.

З свого боку, червоні партизани час від часу також виявляли ініціативу в боротьбі з ОУН-УПА. Так, у висновках УШПР на підсумки бойової діяльності партизанського з'єднання В.Бегми (Рівненська область) зазначалося, що в кінці грудня 1943 р. "була проведена спільна операція чотирьох з'єднань: Бегми, Федорова, Таратути та Іванова щодо знищення вогнищ українсько-німецьких націоналістів в районі сел Кидри, Осова. В результаті удару націоналісти втратили тільки вбитими 327, були розбиті"³³⁶.

Ділянкою протиборства українських повстанців з червоними партизанами була заготівля продовольства. Контролюючи переважну більшість населених пунктів у сільській місцевості на Волині-Поліссі, ОУН-УПА чинили впертий опір всім спробам партизанських загонів отримати від населення продукти харчування. На цьому ґрунті виникали нерідко збройні сутички. Як говорилося у доповіді Рівненського підпільного обкому КП(б)У і обласного штабу партизанського руху від 10 квітня 1944 р., на господарські операції (які нерідко носили характер насильницьких реквізицій у заможних верств населення - автор) партизани були змушені виходити підрозділами чисельністю від 50 до 100 бійців, озброєних кулеметами і автоматами"³³⁷.

Однак було б неправильно на підставі зазначеного вважати, що тільки радянські партизани здійснювали реквізицію харчових продуктів у місцевого населення. Як вже частково говорилося вище, й ОУН-УПА в своєму запіллі встановлювали обов'язкові для населення норми здавання продовольства та інших матеріальних

ресурсів. Так, в наказі від 25 листопада 1943 р. один з кушових господарських керівників ОУН з теренів Волині-Полісся зобов'язав господарчих станиць (сіл) негайно доставити до 27 листопада ц.р. від кожної станиці по 50 кг сіна з гектара та по 2 куб. метри дощок. У разі невиконання цього завдання, підкреслювалося в наказі, "будете стояти перед відповіддю Революційної ради УПА"! І це були не жарти³³⁸.

Зростаючий опір, який зустрічали червоні партизани на теренах, контрольованих ОУН-УПА, нервував радянську сторону. Зокрема, у довідці заст. начальника розвідвідділу Центрального штабу партизанського руху за вересень 1943 р. відзначалось, що у Рівненській і Тернопільській областях "населення перебуває під впливом українських націоналістів, котрі перешкоджають розвитку партизанського руху. Дрібні групи партизанів націоналісти просто знищують. Вступаючим у ці області партизанським загонам створюються неможливі умови, влаштовуються засідки, постійні напади на загони великими силами". У згаданій довідці зверталась увага також на спроби націоналістів "перенести свою діяльність у східні області", відмічалась їх посилена пропаганда, створення у ряді місць "підпільних озброєних куркульських осередків", прагнення "захопити до приходу Червоної армії Київ і не пустити Червону армію за Дніпро"³³⁹.

Хоч боротьба червоних партизанів з формуваннями УПА і Боровця-Бульби була неминучою, її не можна в цілому розглядати як суцільну низку боїв та збройних сутичок. Обидві сторони намагалися уникати відвертих і тривалих зіткнень. Українські повстанці обумовлювали таку тактику необхідністю збереження власних сил на час знекровлення обох ворожих чинників-Москви і Берліну. Партизани, виходячи з вказівок своїх керівних центрів, вважали своєю основною метою руйнування тилу німецької армії в Україні.

З цього приводу командир червоних партизанів О. Федоров писав у своїх спогадах, що безперервних боїв проти бандерівців вони не вели. "Наше головне завдан-

ня, - наголошував він, - диверсійна робота на залізницях". А 26 липня 1943 р. в радіограмі командира партизанського загону Г.Балицькому Федоров наказував: "В бій з націоналістами не в'язатися, а коли будуть заважати Вам виконувати завдання, дати по зубах. Озброєні групи націоналістів, які потрапляють до Вас, - рядових обеззброювати і відпускати додому, керівників розстрілювати"³⁴⁰.

Характер стосунків червоних партизанів з українськими повстанцями цікаво ілюструються листуванням (чорнові примірники листів) командира ІІ куреня УПА з командиром партизанів "полковником Зборовцем" навесні 1943 р. на теренах Волині-Полісся. По-перше, курінний рішуче заперечував, щоб червоні називали себе "українськими партизанами", бо серед них забагато "москалів, поляків, жидів, а тільки в обмеженій кількості українців...". По-друге, командир куреня роз'яснив своєму візаві, що зараз УПА не може розглядати німців, як свого основного ворога, бо "як вказує політична ситуація німці мусять впасти". Разом з німцями, на його думку, "неодмінно впаде й Москва, тому УПА мусить проводити жорстоку боротьбу з московським імперіалізмом", бо "тут наш основний фронт"³⁴¹.

В умовах зростаючого протиборства українських повстанців з червоними партизанами ватажки останніх намагалися більш глибоко розібратися у причинах популярності ОУН-УПА серед західноукраїнського населення. Так, відомий партизанський командир П.Вершигора вважав, що УПА стала масовою організацією на Волині завдяки правильній оцінці політичної ситуації з боку керівництва ОУН(СД), недостатньому розвитку в цьому регіоні радянського партизанського руху. За його словами, націоналісти вміло скористалися з активності населення Волині-Полісся і під гаслами боротьби з німецькими окупантами залучили його на свій бік. Він критикував командирів радянських партизанських загонів, котрі "з УПА вели не наступальні, а тільки оборонні бої, що принесло більше шкоди, ніж користі"³⁴².

Визнавав успіхи ОУН в розбудові УПА й С.Ковпак. Він підкреслював, що керівники українських націоналістів, побачивши ненависть населення до німців, зуміли підняти маси на збройну боротьбу. Особливо відмічав Ковпак досягнення націоналістів на Волині, де вони озброїли велику кількість людей і організаційно оформили свої відділи в УПА. Він також наголошував, що нерозумні дії НКВС, деяких радянських керівників сприяли ворожому наставленню частини населення цього регіону до радянської влади³⁴³.

Загострення боротьби між силами українського руху опору і червоними партизанами наприкінці 1943 р. було об'єктивно неминучим. В міру того, як лінія фронту наближалася до західноукраїнських земель, які становили зазілля УПА, спроби партизанів проникнути в західні терени України становили смертельну небезпеку для повстансько-визвольного руху. За партизанами йшла Червона армія, за нею радянська влада з НКВС. Щоб подолати цю загрозу, ОУН-УПА повинні були згортати "протинімецький" фронт і ще до приходу радянських військ спробувати очистити свої терени від червоних партизанів і тих елементів, котрі розглядалися як потенціальні "агенти Москви".

Коли кинути погляд на збройну боротьбу ОУН-УПА проти радянського партизанського руху, учасники якого розглядалися як "агенти і авангард московського імперіалізму", то виразно бачимо її безкомпромісний характер. І це, не дивлячись на відомі факти переговорів між обома сторонами. Зрозуміло, що вони не могли привести до позитивних вислідів. Недаремно у вересні 1943 р. під час зустрічі командира партизанського з'єднання О.Сабурова з уповноваженим УПА, останній відверто заявив, що припинити боротьбу проти партизанів неможливо, оскільки вплив Москви в Україні є більшим злом, чим вплив Берліну³⁴⁴.

Усвідомлюючи неможливість якоїсь тривкої угоди, кожна з сторін намагалася звинуватити одна одну, якщо не в прямому співробітництві, то бодай у небажанні ак-

тивно боротися з нацистами. Звичайно, для ОУН(СД), котра вступила у війну в спілці з Німеччиною, важко було відвести від себе такі звинувачення. Саме тому з боку ОУН-УПА робилися спроби дискредитувати комуністичний партизанський рух в Україні твердженнями, що "в партизанці беруть участь переважно поляки, москалі й жиди, що бажають повороту Сталіна". В листівці ОУН "В обличчі подвійного наступу" (1943 р.) наголошувалося, що "коли з німецькою армією на фронті бореться Червона армія, завдання партії і так званих червоних партизанів в Україні зводиться в першу чергу до боротьби з українською національною революцією"³⁴⁵.

Не треба доводити, що ці закиди не відповідали дійсності. Якою б не була позиція радянської влади щодо ОУН, якими б не були її плани щодо українського національно-визвольного руху взагалі, в роки війни, особливо у 1941-1943 рр., головні зусилля червоних партизанів зосереджувалися на протинімецькому фронті. Зрозуміло, що це не виключало в той час і окремих сутичок між ними і українськими повстанцями, про що говорилося вище.

Не можна обминути увагою й таке. В працях, присвячених національно-визвольному руху, часто робиться наголос, що радянські підпільники й партизани своїми діями начебто навмисне провокували німців на репресії щодо ОУН-УПА та їхніх прихильників. Звичайно, заперечувати окремих фактів не можна. Але справа не в тому, під якою "фірмою" здійснювалися антинімецькі акції. Для нацистів це не мало жодного значення*. Головне, що вони з цього досить винахідливо користалися, посилюючи ворожнечу між своїми супротивниками.

*Коли в листопаді 1943 р. відомий радянський розвідник М.Кузнецов здійснив у Рівному низку терористичних актів проти вищих посадових осіб з апарата рейхскомісаріата України, то німецька влада звинуватила в цьому як червоних партизанів, так і членів бандерівської ОУН.

Але кого, наприклад, німці розстрілювали на Дрогобиччині? З цього приводу в організаційних і політичних звітах Дрогобицького обласного проводу ОУН(СД) за жовтень-листопад 1943 р. говориться: "Переважна більшість розстріляних - це селяни... Розстріляні в більшості це люди, що не представляли собою жодної вартості, будучи комуністи, кримінальні злочинці, або політично байдужі... Відбулися публічні розстріли у Стрию, Дрогобичі. Розстріляних звинувачують не в належності до ОУН, а в симпатіях до більшовиків"³⁴⁶.

Але згадані вище розстріли оунівська пропаганда часто-густо виставляла як нищення німцями українського національно-свідомого елементу. Безумовно, під німецькі кулі ставали й "ідейні люди" і рахувалися вони сотнями. Але як би там не було, всі вони, комуністи і націоналісти, представники "безкритичної маси" та "ідейні люди" вмирали на українській землі, отож й гинули за Україну. Слушною у цьому контексті здається думка англійського журналіста О.Верта. Говорячи про репресії окупаційної влади стосовно українства, він пише: "Погано поводитися німці з українськими націоналістами, але ще гіршою була доля тих, кого вони вважали прорадянськи настроєними"³⁴⁷.

Не дивлячись на те, що збройне протистояння між червоними партизанами і загонами УПА було об'єктивно неминучим і мало посилюватися у зв'язку з станом справ на фронті, у післявоєнній літературі, присвяченій цим подіям, вперто проводилася думка про начебто сплановану "взаємодію" німців і більшовиків проти ОУН-УПА. Вже згадуваний Л.Шанковський прямо пише, що "є багато документів, які свідчать про співпрацю німців і більшовиків в поборюванні українського визвольного руху"³⁴⁸. Однак жодного такого документу автор не навів.

Проте такий "документ" відшукав один сучасний дослідник. Це добре відомий в історичній літературі оперативний план проведення першочергових заходів щодо посилення партизанського руху в Україні, затверджений

15 січня 1943 р. начальником ЦШПР П.Пономаренком. В ньому одним із завдань партизанів вважалося "проведення низки заходів щодо розкладу поліції і націоналістичних формувань противника на території УРСР". На думку вищеназваного фахівця, це і є прямими доказом того, що відтепер "починається наступ на неконтрольований із Москви партизанський визвольний рух українського народу"³⁴⁵.

Наведене вище твердження, як свідчать документи партизанського руху, не відповідає дійсності. По-перше, на початку 1943 р. радянська сторона не тільки не ставила перед червоними партизанами завдань стосовно ведення збройної боротьби з українським рухом опору, а, навпаки, вивчала можливості залучення сил цього руху до посилення спротиву німцям. По-друге, "націоналістичні формування противника", про які йде мова в оперативному плані ЦШПР, це не що інше, як кавказькі, татарські, туркестанські та інші легіони, формування з народів Прибалтики, козаків Дону і Кубані, УНАКОР, Українське визвольне військо, які перебули під військовою юрисдикцією німецького командування і не мали жодного відношення до УПА або формувань Боровця-Бульби.

Поряд з цим не можна заперечувати, що розвідувальні і диверсійні загони НКВС-НКДБ, інших органів, котрі діяли у німецькому тилу, мали спеціальні завдання щодо дій проти ОУН-УПА.

У боротьбі з радянським партизанським рухом чинники ОУН-УПА надавали важливого значення й дискредитації червоних партизанів на національному ґрунті, постійно наголошуючи у своїх пропагандистських матеріалах на тому, що "українці не брали і не беруть участі в партизанці", що "в партизанці беруть участь переважно поляки, москалі й жиди, що бажають повороту Сталіна" і таке інше. Твердять про згадане учасники руху ОУН-УПА і в наш час. Так, в спогадах Р.Петренка, які вийшли в серії "Літопису УПА", говориться, що за національним складом в партизанці "переважали

росіяни, але були й інші, в тому числі й українці"³⁵⁰.

Звичайно, все те, про що сказано вище, не відповідає дійсності. Хоч в партизанському русі в Україні брали участь представники 62 національностей бувшого СРСР, але ядро партизанських з'єднань і загонів становили українці. Ось лише деякі документальні дані. Так, у Чернігівському партизанському з'єднанні "За Батьківщину" під командуванням І.Бовкуна з 3065 бійців було: українців - 2585, росіян - 381, вірмен - 22, білорусів - 21; у з'єднанні українських кавалерійських загонів під командуванням М.Наумова було: українців - 731, росіян - 329, вірменів - 200, білорусів - 80; у Кам'янець-Подільському партизанському з'єднанні ім. Ф.Михайлова під командуванням А.Одухи з 4919 бійців було: українців - 3087, росіян - 1178, грузинів - 100, вірменів - 87, білорусів - 47; у Тернопільському партизанському з'єднанні ім. М.Хрущова під командування І.Шитова з 2231 бійців було: українців - 1221, росіян - 610, білорусів - 109; у Житомирському партизанському з'єднанні під командуванням О.Сабурова з 2275 бійців було: українців - 974, росіян - 497, білорусів - 694. І лише в Сумському партизанському з'єднанні під командуванням С.Ковпака напередодні його рейду в Карпати (червень 1943 р.) з 1934 бійців росіян було трохи більше за українців, а саме: 753 проти 597*.

З огляду на вищевикладене необхідно з'ясувати, чому саме червоні партизани становили найбільшу загрозу українському руху опору і чому останній вбачав у них свого найнебезпечнішого ворога. Причина цього криється у таких обставинах. По-перше, українські повстанці розглядали червоних партизанів як авангард "московського імперіалізму", котрий своїми діями проти німців засвідчує перед місцевим населенням невідворотність повернення радянської влади; по-друге, акції

* Зазначені відомості почерпнуті автором із звітів партизанських з'єднань і загонів, які зберігаються у фондах ЦДАГО України.

партизанів проти військових об'єктів на окупованій території, зокрема, диверсії на залізничному транспорті викликали у відповідь каральні дії німецької адміністрації, котрі розповсюджувалися й на УПА; по-третє, створюючи "партизанські краї і зони" червоні обмежували заходи ОУН-УПА щодо розбудови власного заплілля;* в-четвертих, червоні партизани добре знали місця дислокації загонів УПА, їхню тактику і у зв'язку з наближенням лінії фронту були здатні надати ефективну допомогу Червоній армії і НКВС в поборюванні українського руху опору.

А ось як характеризується ставлення ОУН-УПА до радянських партизанів в конфіденційному документі ОУН "До внутрішнього положення" (кінець 1943 р.). "Шкідливість дій червоної партизанки, - говорить тут, - полягає в наступому: 1) Провокує німців до виступів проти українського народу. 2) Нищить свідомий український елемент. 3) Є самотнім чинником, що веде комуністичну роботу на українських землях й через це вводить дезорієнтацію серед частини населення (промосковська орієнтація). 4) Своїми діями старається паралізувати визвольний рух українського народу. 5) Є передовим загонем московського імперіалізму й тим самим є ворогом визвольної боротьби понсволених народів..."³⁵¹

Бойові дії між загонами червоних партизанів і українських повстанців завжди носили впертий характер, так як обидві сторони дотримувалися власне тактики партизанської боротьби і добре знали один одного. "Боротьба з червоними партизанами, - пише Л.Шанковський, - була куди складніша за боротьбу з німцями. Партизани - це був бойовий, відважний і жорстокий противник, що знав мову і місцеві умови та вмів прекрасно мас-

* В одній з публікацій часопису УГВР "Самотійність" (Ч.1.Р.1. 1946) відмічалось, що більшовицькі партизани, "опановуючи окремі лісові комплекси, становили поважну перешкоду для молоді УПА" (Літопис УПА. Т.9. - С.174).

куватися. У боротьбі з цим противником УПА здобувала важливий досвід для прийдешньої боротьби"³⁵².

З свого боку, радянська сторона вважала українських повстанців більш поважним противником, ніж німці. Про це, зокрема, доповідав начальнику УШПР Т.Строкачу його заступник, відомий фахівець партизанської боротьби полк. І.Старинов. "У всіх західних областях, - говориться в його радіограмі від 15 березня 1944 р., - націоналісти становлять явну загрозу партизанам. Середовище вороже, дії партизанів будуть на два фронти. Більш загрозовий і прихований ворог-націоналісти"³⁵³.

В радянській мемуарній літературі, присвяченій партизанському руху в 1941-1944 рр., часто-густо бойові якості загонів УПА оцінювалися з ідеологічних міркувань дуже низько. Однак чимало командирів червоних партизанів давало високу оцінку діям українських повстанців. Так, у звіті до ЦК КП(б)У бувший секретар Кам'янець-Подільського підпільного обкому партії С.Олексенко писав, що він був свідком боїв з УПА, в котрих за його словами "націоналісти міцно дралися". "Партизани, учасники цих боїв, - продовжує він, - говорили, що таких "нахаб в боях ще не бачили". Віддавав належне боєздатності загонів УПА й такий визнаний ватажок радянських партизанів як М.Наумов. Незадовго до свого відомого "західного рейду" він 24 грудня 1943 р. зробив такий запис у щоденнику: "Я молю свого бога, щоб німці до мого прибуття вигнали б бандерівські банди з Крем'янецьких лісних масивів і взагалі із Західної України. Тоді було б легше"³⁵⁴. А в особистому листі від 6 січня 1944 р. на ім'я М.Хрушова Наумов підкреслював, що в умовах західних областей України, де висока концентрація німецьких військ і націоналістичних формувань, боєздатними можуть бути лише великі партизанські з'єднання з солідною артилерією.

Хоч у тактиці і методах бойових дій партизанів і українських повстанців було багато спільного, боєздатність їх формувань в цілому не була однаковою. Червоні

мали, як правило, перевагу в озброєнні, в їх лавах було більше кваліфікованих старшинських кадрів з бойовим досвідом, багато бувших військовослужбовців Червоної армії*. Вони опиралися також на підтримку тилу величезної мілітарної держави; якою був СРСР.

В іншому становищі перебувала УПА. В своєму заплілі вона відчувала більшу допомогу від місцевого населення, ніж партизани. І це давало українським повстанцям чималі переваги у веденні розвідки, встановленні місць дислокації противника, контролі за його пересуванням по теренах, в забезпеченні продовольством, переховуванні поранених і хворих бійців. Як правило, загони УПА уникали так званих "зачіпних" боїв з великими партизанськими формуваннями, намагалися атакувати противника зненацька, із засідок, нападати тільки тоді, коли створені сприятливі умови для успіху. Добре орієнтуючись на місцевості, українські повстанці найбільш результативно діяли невеликими мобільними підрозділами (чота, дві-три чоти), котрі миттєво зосереджувалися в пункті атаки і раптово наносили удари.

Саме відмінне знання місцевості було однією з важливих переваг УПА над червоними партизанами, які прийшли на терени Західної України із-за Дніпра. Ось, наприклад, як про це пише у своєму щоденнику вже згадуваний Г.Балицький із з'єднання О.Федорова: "...Ворог зараз сидить в лісі, він добре його знає і з кожного куша він може вцілити в партизана, вбивати нас". І далі зазначений речник підкреслює, що націоналістичні формування "загрозливіші, ніж німецькі каральні загони", бо вони "знають ліс далеко краще, ніж ми, вони ж місцеві... Ми ліс, зрозуміло, знаємо по карті - не більше, але цього далеко недостатньо"³⁵⁵.

Про значні труднощі боротьби з УПА свідчить зна-

* Тільки у партизанських з'єднаннях С.Ковпака, О.Федорова і О.Сабурова знаходилась відповідно 171, 206 і 241 особа старшої і середньої ланки командного складу Червоної армії.

ний керівник радянських партизанів О.Федоров. Він на-самперед підкреслював, що українські повстанці не прагнули до відкритих боїв з партизанами. "При першому ж зіткненні, - пише він у своїх спогадах, - націоналісти розсереджувались по хуторах, ховались там або маскувались під місцевих жителів, а коли партизани відходили, знову поновлювали свої "сотні" і "курени", щоб зробити новий кидок на схід"³⁵⁶.

Характеризуючи зазначену вище тактику УПА, заступник командира по розвідці наумівського з'єднання О.Гаврилюк писав, що українські повстанці при найменшій можливості ухиляються від бою, широко застосовують свій, так би мовити, "фірмовий" метод боротьби "із-за рогу та індивідуального терору, що становить чималу загрозу, так як можна пройти без бою значну територію, втративши значну кількість бійців від пострілів із-за кута"³⁵⁷. Інший відомий партизанський командир І.Шитов, в одному з своїх звітів повідомляв УШПР, що націоналісти "великими групами на партизанів не нападають, а ведуть боротьбу малими групами із засідок".

І це відповідало дійсності. Так, в додатку до інструкції "А" оргсфєренгури крайового проводу ОУН на ЗУЗ від 3 березня 1944 р., поміж іншим, наказувалося: "Затяжних боїв з червоними партизанами не зводити, бо банди довільно сильні, добре узброєні... Боїв в оселях оминати. Робити засідки у вигідних місцях для атаки поза оселями і тоді, коли маємо певність виграшу"³⁵⁸.

Звичайно, ОУН-УПА не обмежували своє протиборство з червоними партизанами лише сферою бойових дій. Покладалися певні надії й на розклад противника, підрив його боєздатності шляхом ведення широкої пропагандистської кампанії, розкиданням легючок, засиланням своєї агентури. Але результати в цьому напрямку виявилися в цілому маловтішними. У звіті про діяльність СБ ВО "Заграва" за вересень-жовтень 1943 р. підкреслюється: "Належить ствердити, що з нашого боку не було досі поважних спроб розкласти червоних з нутра. Листівки до червоних партизанів не принесли

жодних конкретних вислідів"³⁵⁹.

За цих обставин вівся пошук інших форм. Про них, зокрема, йдеться у листі "М.Коло" до керівника СБ на теренах ПЗУЗ "Смока" (М.Козак) від 10 грудня 1943 р. В ньому говориться, що є загроза приходу на західноукраїнські землі більшовиків, котрі використають для боротьби з українським революційно-визвольним рухом своїх партизанів. У зв'язку з цим вважалось необхідним "подумати над організацією спеціального апарату для боротьби з червоною партизанкою" і "роботою серед червоних партизанів".

Одна з пропозицій зводилась до того, щоб "створити з кількох східняків спеціальну сітку, при допомозі якої хлопці перейшли б (зі зброєю) до червоних і почали робити свою роботу". "Коли б вони навіть зрадили, - пише "М.Коло", - ми нічого не втратимо. Краще зробити малий відступ, але виграти час"³⁶⁰.

Однак і в цій площині досягти чогось істотного не вдалося. Зокрема, були зірвані спроби ОУН-УПА перетягнути на свій бік Сарненський і Чехословацький загони партизанського з'єднання О.Сабурова. Між тим оперативними частинами червоних партизанів було викрито і ліквідовано майже 900 чоловік, котрі розглядалися як агенти гестапо і ОУН-УПА.

Необхідно торкнутися ще одного, на жаль надзвичайно болючого, аспекту стосунків українських повстанців і червоних партизанів. У колишній радянській історіографії багато написано про розправи бандерівців, як й інших учасників українського руху опору, над полоненими партизанами. Такі факти, як свідчать архівні джерела, дійсно мали місце. Однак правда буде полягати в тому, що в такий спосіб нерідко діяли й радянські партизани. Це визнає, зокрема, П.Вершигора, котрий в своїх спогадах лаконічно пише: "траплялися й розстріли в гарячці. Особливо в тих взводах, де були вбиті й поранені"³⁶¹. З огляду на вищевикладене головне не в тому, хто почав перший і хто вкоїв більше злочинів, а в усвідом-

мленні того, що ніякі обставини не виправдовують звірств і знущань над полоненими і ті, хто до цього причетний, заслуговують на засудження.

І нарешті, не можна обминути питання про спроби обох сторін досягнути домовленостей про взаємний ненапад, про що частково вже йшла мова і з приводу чого висловлено істориками багато різних думок. Впродовж 1942-1943 рр. переговори з українськими повстанцями (бандерівцями і бульбівцями) велися партизанськими з'єднаннями і загонами А.Бринського, Д.Медведева, С.Ковпака, О.Сабурова, Я.Шкрябача та ін. Потреба в них носила цілком об'єктивний характер і пояснювалася необхідністю заощадити власні сили від зайвих втрат, зосередити їх для виконання головних завдань. Для українського руху опору - це встановлення контролю на території України у випадку знесення Берліну і Москви; для червоних партизанів - нанесення ударів по німецьких комунікаціях і військових об'єктах.

Показовою, на нашу думку, була ситуація в районах Киверці, Клевань, Цумань, Луцьк, де діяли радянські спецзагони "НКВС-НКДБ-НКО" Бринського, Карасьова, Медведева, Прокопюка і куди в кінці червня 1943 р. прийшло партизанське з'єднання під командуванням О.Федорова, яке мало вказівки паралізувати залізницю так званого "Ковельського вузла". Вже на початку липня 1943 р. загін з цього з'єднання на чолі з Г.Балицьким зіткнувся з українськими повстанцями в с.Комаров на р.Стир.

Невдовзі до командира радянського загону надійшла пропозиція від керівника повстанців "Карпенка" про організацію зустрічі представників обох сторін. У відповідь партизани надіслали листа такого змісту: "Шановний Карпенко! Одержавши вашого листа повідомляємо Вас і Ваших друзів в тім, що ми, загін червоних партизанів; наше головне завдання, як вам відомо, вести боротьбу з німецькими загарбниками. А тому зрозумійте Ви, що ми не ведемо боротьби з вами і мирним населенням, а навпаки, ми разом з вами повинні знищу-

вати нашого спільного ворога - німця. Нам доцільно тримати тісний зв'язок з вами і з усім нашим рідним українським населенням". Правда, від офіційної зустрічі партизани відмовилися, але зауважили, що під час переходу через с.Коморове "будемо з вами розмовляти з усіх питань, які будуть нас цікавити".

Однак досягти угоди про взаємний ненапад не вдалося. Причина цього крилася в тому, що повстанці категорично не погоджувалися пропускати диверсійні групи Балицького на залізничні колії, побоюючись відплатних акцій з боку німців. З свого боку, партизани нерідко не мали змоги забезпечити себе продуктами харчування, не забравши їх, за словами свого командира, у націоналістів³⁶².

Тим часом зазначене протиборство партизанів і повстанців викликало певне невдоволення інших партизанських ватажків. 1 серпня 1943 року до Г.Балицького приїхав полк. Д.Медведєв. Між обома командирами відбулася розмова на підвишених тонах. Балицький заявив, що націоналісти влаштовують засідки проти його підривних груп, а тому він буде їх бити. Медведєв, загін якого мав завдання розвідувального характеру, був проти загострення відносин з ОУН-УПА і пригрозив Балицькому тим, що направив радіограму до Москви, і там вкажуть, "кого потрібно бити, а кого ні"³⁶³.

Наведений вище епізод, як здається, досить точно характеризує надзвичайно складні умови на Волині-Поліссі, де діяли головні сили українського руху опору і червоних партизанів, і ті труднощі, що впливали на їхні взаємини, виключали можливість досягнення якихось домовленостей на тривалий період.

Як же оцінити у підсумку збройну боротьбу ОУН-УПА і червоних партизанів у 1943-1944 рр.? При цьому враховуючи, що для останніх ця боротьба не була головним напрямком бойових дій. Слушною, як здається, може бути точка зору Р.Шухевича. Торкаючись Волині-Полісся, він писав, що тут УПА "звужила терени, опановані більшовицькими партизанами, до окремих, не-

личких лісових островів"* . Щодо Галичини то тут, за його словами, УПА "не допустила до заливу українських теренів більшовицькою партизанкою"³⁶⁴. Але за всіх обставин, протиборство вищезазначених чинників виявилось на користь німців.

Таким чином, говорячи про "протибільшовицький" фронт УПА за "піднімецької" дійсності в 1943 р., необхідно підкреслити, що він спрямовувався в цей період проти комуністичного підпільно-партизанського руху. А інтенсивність дій на цьому напрямку зростала відповідно до стану справ на Східному фронті і темпів просування Червоної армії на захід. Поодинокі сутички між загонами червоних партизанів і українських повстанців, які мали місце навесні 1943 р., стали носити влітку і восени ц.р. характер впертих і безкомпромісних боїв, кількість яких постійно зростала.

Однак протиборство ОУН-УПА з червоними партизанами було лише прологом до тієї боротьби, яка мала розгорнутись між силами визвольного руху і радянської влади у міру переміщення лінії фронту із сходу на захід. І це не могло не бентежити більшовиків. Вони поступово усвідомлювали, що дії українських повстанців можуть перетворитись у фактор, який гальмуватиме наступ радянських військ на теренах Західної України. Тому недаремно у листі до УШРП від 26 жовтня 1943 р. НКДБ УРСР відзначало, що в умовах наближення Червоної армії до Правобережної України і відступу німців надається "велике значення сильно зрослій активності бандерівської ОУН і збройним діям створеної нею "Української повстанської армії"³⁶⁵.

* У місячному звіті районного команданта заплля "Ринок" (Шацький район, Волинська область) від 3 грудня 1943 р. зазначається, що з 27 сіл району лише 5 опановані більшовицькими партизанами, інші перебувають під постійним контролем ОУН-УПА. Щодо німців, то вони господарюють тільки в центрі с.Шацьк (ЦДАГО України, ф.57, оп.4, спр.357, арк. 49-52).

ОУН-УПА Й ПОЛЯКИ

Ведучи "двофронтову" боротьбу проти Берліна і Москви, провід ОУН(СД), на думку багатьох дослідників, не зміг попередити виникнення й "третього" фронту - польського. За словами Л.Шанковського, "польсько-українські взаємини гіршали з дня на день" і "напруження перейшло у відверту ворожнечу, яка проявилася в надзвичайно кровопролитній війні між двома підпільними арміями, що тривала довше, як один рік, на велику втіху історичних ворогів обох народів, що, без сумніву, мочали в неї свої пальці"³⁶⁶.

Загострення польсько-українських стосунків сталося вже зразу після завершення військових дій. "Серед поляків, - писав 5 листопада 1939 р. онук видатного історика В.Ангоновича М.Антонович до своїх батьків, - страшна лють на українців і їх вважають єдиними винуватцями падіння Речі Посполитої". Більше того, на території генерал-губернаторства стосунки між українцями і поляками постійно загострювалися. З цього приводу в листі від 27 березня 1940 р. до відомого діяча УНР К.Мацієвича його колега І.Фещенко - Чопівський писав: "Поляки дуже лютують і грозяться. Не дай Бог, як би повернулася монархія Польща - бо тоді вона нам покаже!"³⁶⁷

Вперше після розгрому Польщі ставлення до польсько-українських відносин висловив тодішній глава польського уряду на еміграції генерал В.Сікорський. З цього приводу бюлетень Українського телеграфного агентства в Бухаресті (Ч.15. - 14 квітня 1940 р.) передрукував публікацію паризького "Тризуба" (Ч.5-6), де коментувався виступ по радіо згаданого польського чинника. В своєму виступі В.Сікорський заявив, що в теперішній час як поляки, так й українці "загрожено на смерть так само з боку німців, як і з боку росіян". А тому, на його думку, претензії українців до Польщі відхиляють їх "часто від основної проблеми", тобто, від боротьби проти більшо-

виків. "Ваша майбутність - говорив польський прем'єр, - на Україні, що зараз знаходиться під совітським пануванням". Однак конкретних кроків щодо порозуміння з українством з боку поляків зроблено не було.

Як стверджує згаданий вище Л.Шанковський, "поляки першими почали свої збройні акції проти українців ще в 1941 р. на Холмщині і Підляшші"³⁶⁸. Причину українсько-польського антагонізму в 1941-1944 рр. він бачить у польському шовінізмі і в заявах польського підпілля щодо створення після війни "сильної Польщі в побільшених кордонах"³⁶⁸. Це, на його думку, виключало будь-яку можливість порозуміння і досягнення згоди. Тому не випадково у політичних постановках ІІ великого збору ОУН (квітень 1941 р.) говорилося, що ОУН "поборює акції тих польських угруповань, що змагають до відновлення польської окупації українських земель". При цьому зазначалось, що "передумовою унормування взаємин між українською і польською націями" є ліквідація прстиукраїнських акцій з боку поляків³⁶⁹.

Після початку німецько-радянської війни загострення українсько-польських стосунків спостерігається наприкінці липня 1941 р., коли стало відомо про приєднання Галичини до генерал-губернаторства оку-

* Твердження Л.Шанковського недостатньо обгрунтовані і коректні, бо польська сторона з таким ж успіхом може висловлювати протилежну точку зору. І головне не в тому, хто почав, а що до того спричинилося. І з цього приводу висловлюється багато різних думок. Не можна обминути увагою одну з них, яка "народилася" в колах польської політичної еміграції. Згідно з нею "акція УПА проти поляків на Волині, і акція польської підпільної армії так зв. АК (Армії крайової) проти українського населення на Холмщині й Підляшші була спровокована большевицькою агентурою, що зуміла вже тоді, - отже на самих початках організації УПА, - пролізти в провід АК і УПА" (Тризуб. Орган української національно-державної думки. - 1962. - 4.6(18). - С.1-4).

пованих польських територій. Цей крок, за повідомленнями поліції безпеки і СД Німеччини від 19 серпня 1941 р., українство розцінило як "поворот польського панування", як перехідний етап "до відбудови польської держави". У другій половині серпня ц.р. джерела поліції безпеки і СД зафіксували "гостре польсько-українське напруження" на Волині, яке було викликано чуками про створення "польських нелегальних організацій". До того ж, ширились розмови, що поляки наполягають на приєднанні Волині-Полісся до зазначеного генерал-губернаторства.

У подальшому напруження у відносинах українства з польською меншиною не спадало. У кожному народі були сили, котрі через власну політичну короткозорість сприяли протистоянню обох народів. Однак, як би там не було, навесні 1942 р. провід ОУН в черговий раз здійснив спробу висловити своє ставлення до польської меншини. У постановах II конференції ОУН(СД) говорилося, що Організація стоїть "на злагодженні польсько-українських відносин в сучасний момент міжнародної ситуації і війни на платформі самостійницьких держав і визнання та шанування права українського народу на західноукраїнських землях". Поряд з цим підкреслювалося, що ОУН продовжуватиме "боротьбу проти шовіністичних настроїв поляків та апетитів щодо західноукраїнських земель коштом відсторонення українців"³⁷⁰. Але поліпшення українсько-польських стосунків не відбулося.

Політику польських націоналістичних кіл на територіях України у цей час досить повно характеризують документи поліції безпеки і СД Німеччини. Так, в інформаційних зведеннях за 29 травня 1942 р. повідомлялося, що поляки прагнуть займати посади у створюваних німцями окупаційних установах з тим, щоб "розбудувати свої позиції і після німецької поразки створити великопольську імперію". Своєю діяльністю у німецьких установах поляки намагаються спрямувати дії окупаційної адміністрації проти "українців і біло-

русів з метою викликати репресії проти них і викликати ворожнечу цих народів проти німців"³⁷¹.

Правда, невдовзі виникла можливість усунути існуючі розбіжності між українським і польським рухами опору, бо обидві сторони нарешті згодилися обговорити назрілі питання своїх стосунків. Як пише польський дослідник Збігнев Ковалевський, під час переговорів у 1942 р. польської сторони з представниками бан-дерівської ОУН, останні в принципі начебто погоджувались "укласти угоду про військову і пропагандистську співпрацю проти Третього рейху та СРСР", але висунули низку вимог. Зокрема, мова йшла про те, щоб поляки визнали "право українців на незалежність держави в межах української етнографічної території" і домоглися підтвердження цього права декларацією західних союзників. Не важко помітити, що остання вимога фактично не залежала від польських урядовців, бо уряди Великобританії і США як союзники СРСР ніколи б не пішли на такий крок.

За таких обставин у затвердженому ген. Грот-Ровецьким у вересні 1942 р. плані бойової діяльності польського національного підпілля українські повстанці розглядалися як додатковий противник поляків. У зв'язку з цим визнавалась можливість збройної боротьби з ними у районах компактної дислокації польських сил³⁷², що фактично сталося в дійсності.

Напруження в польсько-українських стосунках посилювалося не тільки заявами польської сторони про непорушність кордонів 1939 р., але й практичними діями підпільних структур АК, які вже на початку 1943 р. створили на теренах Волині близько 100 так званих самооборонних баз, що становило пряму загрозу інтересам українського визвольного руху в цьому регіоні³⁷³. Це й стало однією з причин, які спонукали керівництво ОУН(СД) приступити навесні 1943 р. до розгортання власних збройних сил у формі УПА, а потім й до акцій з метою захисту власного запілля.

Коли у березні 1943 р. частина підрозділів української

допоміжної поліції перейшла до УПА, то німецька адміністрація зробила ставку на залучення поляків у поліцейські формування*. Такий крок окупантів став поштовхом для українсько-польського збройного протистояння. Саме це й привело до першої великої протипольської акції 21-22 квітня 1943 р. на с.Іванова Долина Костопільського району Рівненської області, якою керував "Дубовий". З приводу цієї операції в часописі "Вісті з фронту УПА. Ч.1. 1943 р." повідомлялося, що "втрати ворога, включаючи поляків, що брали чинну участь у бою поруч німців, величезні. Нараховують сотні постріляних і поцалених. З сторони повстанців 4 вбитих і 3 ранених"³⁷⁴.

У травні 1943 р. відділи Першої груп УПА під командуванням знову таки "Дубового" здійснили ще 6 акцій проти поляків. У звітах групи зазначається, що були ліквідовані польські колонії, які співпрацюють з більшовиками і німцями.

Особливо вдалою виявилась операція проти польських колоній Гута Степанська, Селизько, Вирка і Виробки впродовж 17-19 липня 1943 р. "Внаслідок проведених дій, - говориться у наказі "Дубового" Ч.9 від 29 липня 1943 р., - виконано цілковито положені завдання на окремі відділи"³⁷⁵.

8 липня 1943 р. до УШПР надійшла телеграма від керівника рівненських партизанів В.Бегми такого змісту: "Націоналісти в с.Золотівка Демидівського району в червні порізали всіх поляків, спалили село. В селах Лаврове, Полонце Луцького району вирізали всіх поляків і спалили села"³⁷⁶.

*З цього приводу відомий партизанський комісар С.Руднев писав у своєму щоденнику, що німці створили польську поліцію не стільки для захисту польського населення, скільки для "боротьби з націоналістами і червоними партизанами" (ЦДАГО України, ф.63, оп.1, спр.85, арк.37).

Аналогічна інформація стосовно протипольських акцій ОУН-УПА надходила від радянських партизанів до ЦК КП(б)У і УШПР впродовж 1943-1944 рр.

За даними польської сторони в 1943-1944 рр. на теренах Волині українськими націоналістами було знищено близько 50 тис. осіб польської національності. Зокрема, зібрано документацію щодо 34647 випадків вбивств, ідентифіковано прізвища 12491 жертви³⁷⁷.

Однак і поляки не залишалися в боргу. Так, 5 травня 1943 р. до ЦК КП(б)У надійшла радіограма від партизанів з Рівненської області, де повідомлялося: "Поляки і німці спалили повністю села Трипутня і Грані Дубровицького району, де 350 дворів, як націоналістичні. В цих селах дійсно до 150 озброєних українських націоналістів"³⁷⁸. В інших партизанських документах говорилося, що впродовж травня-червня 1943 р. польська поліція спільно з німцями знищила майже 25% українського населення Людвипольського району на Рівненщині, включаючи людей похилого віку, жінок, дітей.

В іншому донесенні секретаря Рівненського підпільного обкому КП(б)У В.Бегми від 10 липня 1943 р. до УШПР зазначалося: "В селі Голи Рафалівського району є 100 озброєних поляків і три кулемета. Влаштовують засідки проти бульбівців, б'ють українське населення. 22 травня спалили українське село Бутейки. Досить приязно зустрічають німців"³⁷⁹.

Наведені вище факти не є поодинокими, ними рясніють багато радіограм, які надходили від партизанських загонів до керівних органів.

Не полишені інтересу в контексті згаданого й враження партизанського командира Г.Балицького. В своєму щоденнику (1943 р.) він пише, що затримані біля табору його загону поляки розповідали про українських націоналістів, які грабують і палять польські села. При цьому Балицький зробив такий запис: "Вбивають поляків, а поляки намагаються вбивати українців-націоналістів і не лише націоналістів, а українців". І робить висновок: "Відбувається така чехарда, що сам чорт

не розбере"³⁸⁰.

Зрозуміло, що серед українців і поляків було чимало таких діячів, котрі усвідомлювали необхідність припинення братовбивчої боротьби*. В липні 1943 р. одне з формувань УПА (штаб загону "Січ") видало листівку "До відому громадянства", у якій висловлювалося прагнення до порозуміння. В ній зазначалося: "Ми не маємо наміру ліквідувати польського населення... На кров польського населення ми не посягаємо". Щодо проти-польських акцій з боку українських повстанців, то вони пояснювалися антиукраїнськими діями якогось "польського партизанського штабу".

Щоб досягти злагоди між українцями і поляками останнім пропонувалося: 1) визнати українців повноправними господарями нашої землі і не плекати у себе загарбницьких думок відносно українських етнографічних земель; 2) лояльно ставитися до УПА; 3) не слухати ворожих агітаторів, що підбурюють польську меншину до абсурдної боротьби проти українців; 4) передати командирам загонів УПА відомості про поляків, котрі співробітничали з німцями. Не важко помітити, що ці пропозиції носили в більшості пунктів характер ультиматуму³⁸¹.

Прагнення керівництва ОУН-УПА поліпшити стосунки з польською меншиною підтверджують й радянські джерела. Так, 18 червня 1943 року командир партизанського з'єднання І.Шитов повідомляв по рації

*Із закликом до замирення виступали й мельниківські організації. Так, у часописі "Сурма" за червень 1943 р. польські підпільні органи на Волині-Поліссі закликалися до припинення протиукраїнських акцій й протиукраїнської пропаганди. При цьому підкреслювалось, що "на українській території ми є господарі й організуємо своє життя так, як це нам доцільно". Щодо чужинців, зокрема, поляків, то вони є лише гістьми, "які з права гостинності користають настільки, наскільки заховують і підпорядковуються законам нашого дому".

УШПР, що українські націоналісти, використовуючи "катинську історію", закликають поляків до спільної боротьби з СРСР³⁸².

Ставлення до поляків розглядалося й на III надзвичайному великому зборі ОУН (серпень 1943 р.). Під час обговорення цього питання, за деякими даними, М.Лебедь і М.Степаняк начебто висловили думку, що не слід у кожному випадку адекватно відповідати на провокаційну поведінку деяких польських чинників стосовно українського населення, а краще намагатися активніше вести пошук шляхів щодо примирення обох народів. Але така точка поділялася не всіма. Висловлювалась думка, що треба діяти за принципом: "зуб за зуб, око за око". З огляду на це відплатні акції щодо поляків з боку крайового проводу ОУН на ПЗУЗ і УПА на Волині-Поліссі розглядалися як такі, що виправдовувались обставинами.

Хоча у політичних постановках III надзвичайного великого збору відзначалось, що "польська імперіалістична верхівка є вислужником чужих імперіалізмів та ворогом свободи народів" і намагається впрягти "польські народні маси до боротьби з українським народом", але керівництво ОУН(СД) схилилося до наміру домогтися "вилучення всіх другорядних фронтів"³⁴⁶, в тому числі й "польського фронту".

Цікаві відомості про українсько-польські відносини містяться у вже згадуваному звіті про діяльність СБ ВО УПА "Заграва" за вересень-жовтень 1943 р. В ньому говориться, що "поляки виступають: як німецькі вислужники, як червоні партизани, як незалежна збройна сила". При цьому звертається увага, що всі "три групи мають зі собою спільну мову", тобто, виступаючи проти своїх ворогів, взаємно себе не поборюють. У звіті підсумовується антипольська боротьба ОУН-УПА і робиться висновок, що "акція нищення поляків не принесла очікуваних наслідків" і що "польський активний елемент в основному зберігся". Розмірковуючи над цим, автор документу вважав необхідним "звернутися до компетентних чинників з пропозицією про ревізію нашого відношення

до поляків і дорогою перетрактації з польськими провідниками відірвати їх від німців і більшовиків, що позбавило б одних і других поважної кількості живої сили та морально їх розклало"³⁸⁴.

У цей час спробували визначити свою позицію щодо польсько-українських стосунків й деякі поляки, зорієнтовані на Лондон. На початку серпня 1943 р. польські підпільні організації на Волині отримали від своєї Крайової політичної репрезентації рекомендації стосовно ведення переговорів з українськими повстанцями. В них підкреслювалось, що Польща готова визнати незалежність України, але при умові збереження державних кордонів 1939 р., тобто залишення у складі польської держави Галичини і Волині. Українському населенню на цих теренах гарантувались права у сфері політичного, культурного та економічного життя. З свого боку, поляки вимагали: спільно долати вікову ненависть українських мас до кресових поляків; опрацювати спільну програму діяльності на переломний етап; утримуватись обом сторонам від співпраці з німцями³⁸⁵. Звичайно, такі умови не могли бути сприйнятими українством.

Коли ми говоримо про українсько-польське протиборство на Волині-Поліссі, то не можна не враховувати, що протипольські дії ОУН-УПА нерідко носили характер так званих "відплатних акцій", були відповіддю на напади польських загонів на українське населення. Це, зокрема, добре ілюструється наказом окружного провідника "Збуя" (Тернопільська обл) до одного з надрайонних провідників. В цьому документі, датованому 11 грудня 1943 р., зазначається: "Щодо поляків, то їх не зачіпаємо, а коли поляки заб'ють одного українця, зараз з місця дати відплату - 10 поляків, яких стріляти не вірно, тільки зарубати сокирами і їх, не ховаючи, лишити"³⁸⁶.

Одним з свідчень прагнення ОУН-УПА полегодити українсько-польські відносини є листівка "До українських поліцистів" (лютий 1944 р.). В ній зазначалося, що останнім часом німці намагаються залучити "поліцистів українців до придушення польського рево-

люційного руху на польських етнографічних землях". У зв'язку з цим ОУН закликала українську поліцію не дати "втягнути себе в ганебне діло німецьких погромів". "Хай вас не переконують німецькі аргументи, - говориться в листівці, - що ви повинні таким чином мститися за кривди, заподіяні українському народу польською державою. Не шукайте в Польщі відплати за боротьбу польської поліції на Волині чи за вислужинецьку роботу німцям поодиноких поляків на теренах Західної України". І далі, в листівці підкреслювалось, що антиукраїнська позиція "поодиноких польських угруповань" не може змінити в цілому позитивного ставлення українського народу до польського народу³⁸⁷.

Не дивлячись на всі намагання керівних центрів українського руху опору добитися замирення з поляками, через наявність непримирених суперечностей досягти помітних успіхів не вдалося. Більше того, в 1944 р. боротьба поступово перекинулася з Волині на Галичину*, а потім й на Закарпаття. В інформації командира партизанського з'єднання І.Артюхова від 17 квітня 1944 р. повідомлялося: "Між бандерівцями і поляками за Західним Бугом, в районі Сокаль - Холм, йде поголовна різанина"³⁸⁸.

Важкі враження виніс від того, що відбувалося у той трагічний час такий уважний спостерігач як головний редактор тижневика "До перемоги" Військової управи з формування дивізії СС "Галичина" М.Островерха. У своєму щоденнику під 28 лютого 1944 р. він зробив такий лаконічний запис: "Атмосфера Львова й Галичини згущується. Українці винищують поляків, поляки висилають із Варшави боїварів на наші західні окраїни й ті там винищують українців"³⁸⁹.

Ставлення української сторони до польського насе-

* У книзі Л.Шанковського зазначається, що в першій половині 1944 р. ОУН-УПА здійснили на Галичині 201 протипольську акцію. Жертви поляків склали 5100 осіб (Історія українського війська). К., 1991. - С.73.

лення в цей час добре ілюструється "Інструкцією до відомого командирів відділів" (9 червня 1944 р.), виданою ВО "Буг" УПА-Захід. В ній підкреслюється, що стосовно поляків треба діяти так: а) ліквідувати сильні польські скупчення; б) вдарити по польській верхівці... Не вільно: а) вбивати жінок, дітей і старців; б) вбивати родини мішаних з українцями; в) вбивати людей, які не тягоють до польщини і є власливо українцями римо-католиками"³⁹⁰.

Не викликає жодних сумнівів, що протиборство сил українського руху опору з поляками намагалися використати й інші чинники, котрі брали участь у збройній боротьбі на західноукраїнських землях. Зокрема, радянська сторона пильно стежила за польськими організаціями на Волині, котрі підпорядковувалися еміграційному уряду в Лондоні, прагнучи обмежити і паралізувати їх діяльність або ж спрямувати її проти німців чи ОУН-УПА.

Щодо німців, то вони намагалися залучити певні верстви польського населення та їх організації в Україні до боротьби проти комуністичного і українського рухів опору. Коли у червні 1943 р. першому секретарю ЦК КП(б)У М.Хрущову доповіли радіограму В.Бегми з Волині про збройні сутички польського і українського населення, то він висловив слушну думку, що "це все справа рук німців"³⁹¹.

Німецька сторона, яка відкидала звинувачення у невмісному розпалюванні ворожнечі між поляками і українцями в Західній Україні, була об'єктивно зацікавлена у взаємній, так би мовити, "нейтралізації" обох згаданих чинників з метою стабілізації становища у своєму тилу. З цього приводу повчальною може бути інформація, яка почерпнута з документів радянського партизанського руху. Коли навесні 1943 р. група представників польської меншини звернулась із скаргою на дії українських націоналістів до Сарненського гебітскомісара, то останній дав їм "класичну" відповідь: "Ви бажаєте Сікорського, а українці - Бандеру. Ну й бійтесь

між собою. Німці допомагати нікому не будуть"*.

Ще відвертішим був Е.Кох. На нараді апарату рейхс-комісаріату, яка відбулася наприкінці 1943 р. у Рівному, він так виклав свою точку зору: "Нам треба домогтись, щоб поляк при зустрічі з українцем бажав його вбити; щоб українець, побачивши поляка, теж горів бажанням його вбити. Якщо ж по дорозі вони зустрінуть єврея і вб'ють його, то це буде саме те, що нам потрібно"³⁹².

Позиція німців у польсько-українському конфлікті цікаво характеризується у вже згадуваній "хроніці дивізії "Галичина". Тут у записі за 10 жовтня 1943 р. М.Островецького занотував таке: "Вістки з Люблінщини... За місяць вересень ц.р. від польських терористів упало 28 українців. За цей самий час, як відплата, впало від українців 64 поляки. Німці на це нічого не кажуть"³⁹³.

Зацікавленість німецьких чинників у роз'єднанні всіх сил антифашистського руху відзначає у своєму щоденнику й комісар Сумського партизанського з'єднання С.Руднев. 16 червня 1943 р. він зробив такий запис: "Німці розпалюють національну ворожнечу з однією метою втриматися, щоб там не було"³⁹⁴.

Зрозуміло, що було неправильним вважати, начебто німці прагнули тільки використовувати поляків для боротьби з українським націоналістичним рухом. Водночас вони провокували й окремі відділи українських повстанців до зіткнень з польською стороною. Так, у "Надзвичайному звіті про дії УПА і контакти з німцями на Львівщині" (14 березня 1944 р.) повідомляється, що один

* В березні 1944 р. обергрупенфюрер СС фон дем Бах-Зелевський, котрий командував німецькими військами в районі Ковеля, звернувся з листом до командира 27-ї Волинської дивізії АК, у якому пропонував здійснити спільну акцію проти наступаючих радянських військ. За це есесівець обіцяв польському командирі поставити певну кількість зброї і дати йому "повну свободу дій в українському питанні..." (Мыслинский С. Над Припятью. Переклад з польської. - М., 1979. - С.43).

з куренів УПА, який діяв у Бродівському районі і "робив на польські села акцію", одержав від німців "4 гарматки і танкетку"³⁹⁵.

Німецьку точку зору на згадану вище проблему досить чітко висловив й командуючий охоронними військами у Польському генерал-губернаторстві генерал СС Хеніке. Доповідаючи навесні 1944 р. командувачу військами групи армій "Північна Україна" фельдмаршалу В.Моделю про стан справ у тиловому районі, він сказав: "у польсько-українській боротьбі не виступати на будь-якій стороні і обмежитись або таємним доозброєнням українського "зельбшутца" (самозахисту - автор.), що були водночас членами УПА, або дивитись крізь пальці на організацію польської самооборони"³⁹⁶.

Фактично ж Берлін прагнув переконати польське населення Галичини, Волині-Полісся, Жешувського і Люблінського воєводств у тому, що його найбільшим ворогом є УПА. І цієї мети німцям у певній мірі вдалося досягти, хоч, зрозуміло, усунути польський фактор вони не зуміли. Як писав один з вояків 27-ї Волинської дивізії АК - "ми билися з німцями та українськими націоналістами, прагнучи до звільнення батьківщини і завершення війни"³⁹⁷.

В свою чергу, окремі польські провідники схилилися до того, щоб спровокувати німців проти українського руху опору. Зокрема, в обіжнику керівника АК Тернопільського краю "Скави" від 1 березня 1944 р. до команданта Чортківського інспектората поряд із завданнями збройної боротьби з німцями наголошувалося, що антинімецькі акції (засідки) треба проводити так, щоб "налаштовувати німців проти українців, а українців проти німців"³⁹⁸.

Не стояли осторонь подібних дій й командири українських повстанців. Так, ще 22 червня 1943 р. відомий партизанський ватажок О.Федоров доповідав по рації УШПР, що "націоналісти частенько діють під маркою партизанів. Грабунками населення, вбивством поляків намагаються посяяти ненависть у ставленні до парт-

изанського руху"³⁹⁹.

Однак в той час, коли фронт наближався до етнографічних кордонів Польщі, польська сторона не збиралася йти на замирення з українським націоналістичним рухом. Так, в політичному звіті ОУН з теренів Холмщина - Сокальщина (15 липня по 15 серпня 1944 р.) підкреслюється: "Поляки йдуть своїми втертими шляхами донощитва і провокації. Багато поступають до міліції... Поляки співпрацюють з НКВД. В масових облавах поляки показують свідомих українців, котрих НКВД-исти з місця заарештовують"⁴⁰⁰.

Загострювали українсько-польські стосунки й дії загонів АК. З цього приводу у доповідній записці політуправління 1-го Українського фронту на ім'я М.Хрушова (початок 1944 р.) зазначалось, що "антиукраїнським терором бандити з АК намагаються розпалити національну ворожнечу"⁴⁰¹.

У серпні 1944 р., враховуючи нові обставини, провід ОУН(СД) у черговий раз висловив своє ставлення до польського питання. В політичних інструкціях Організації з цього приводу говорилося таке: "У відношенні до польської національної меншини стати на становище вижидання. Є багато даних думати, що поляки, якраз тепер, проходять процес перегрупування і переставлення на протисовітські рейки. Якщо це наступило би, то ми готові їх залишити в покої... Бити однако тих поляків, які стають на службу більшовикам"⁴⁰².

Цієї позиції ОУН-УПА дотримувалися і в наступні роки. Зокрема, в інструкціях проводу ОУН "До виконання" (Ч.1. Лютий 1945 р.) відзначалося, що "до поляків і всіх інших поневолених Сталіним народів ставитися позитивно, залишаючи полагодження суперечок до пізнішого часу". Звичайно, це застереження не стосувалося так званих "вислужників" і "сексотів" з числа націменшин в Україні⁴⁰³.

Говорячи про антипольські акції українського руху спротиву, слід зазначити, що в них активну участь брали

й формування "Поліська січ" та УПА-УНРА. Т.Боровця-Бульби. Існує точка зору, що саме вони чи не першими почали напади на польське населення⁴⁰⁴. Про боротьбу бульбівців з поляками свідчать документи радянського партизанського руху - звіти командирів з'єднань і загонів, їхні донесення до УШПР і ЦК КП(б)У. Стосовно мельниківців, то їхні формування по можливості уникали протиборства з поляками.

З осені 1944 р. і далі, особливо у зв'язку з договором між СРСР і Польщею від 16 серпня 1945 р. про радянсько-польський державний кордон, українсько-польське збройне протиборство велося головним чином на територіях так званого Закерзоння, тих етнографічних українських землях, що відійшли до Польщі. При цьому ОУН-УПА з часом вдалося досягти домовленості про припинення взаємної боротьби з польською антикомуністичною організацією "ВіН" (Вольність і Неподлеглість). Однак це сталося занадто пізно і, не принесло бажаних результатів.

В цілому ж, говорячи про українсько-польські стосунки, варто відзначити, що їх гострота у значній мірі віддзеркалювала те скрутне становище, у якому опинилось польське населення Галичини й Волині-Полісся за часів німецької окупації. Воно відчувало вороже наставлення до себе німецької адміністрації й українських націоналістичних організацій. З підозрою до поляків, які у політичному відношенні орієнтувалися на свій еміграційний уряд в Лондоні, ставились й радянські партизани. Але за всіх умов, зазначені вище чинники прагнули використати польську меншину у власних інтересах.

Однак, як би то не було, правильно зрозуміти характер українсько-польського протиборства у 1941-1945 рр. на українських етнографічних землях можливо лише тоді, коли буде чітке усвідомлення того, що згадане явище головним чином породжено Другою світовою війною, причинами, які її викликали, планами воюючих сторін. І як здається, зовсім безпредметним є питання

про те, хто перший почав: українці чи поляки? Це була трагедія обох народів.

Не можна обійти увагою й тезу про начебто узгоджені дії нацистів, польських націоналістів і червоних партизанів проти ОУН-УПА. Про це, зокрема, йшла мова у офіційних документах визвольного руху під час війни й у післявоєнних історичних дослідженнях. Якщо брати польську і радянську сторони, то їх спільні акції проти українських націоналістів обумовлювались тогочасними політичними реаліями. Обидва чинники, незважаючи на існуючі між ними розбіжності, виступали як союзники по антигітлерівській коаліції. Вони розглядали український рух опору як такий, що об'єктивно перешкоджатиме реалізації їхніх власних планів. Щодо німців, то їх вороже ставлення до ОУН-УПА носило переважно тактичний характер.

І нарешті, останній штрих до українсько-польського протиборства. На нього певним чином впливав й суто військовий фактор. Враховуючи, що польські сили самооборони з огляду їх боєздатності були більш безпечними в порівнянні з німцями і червоними партизанами, ГК УПА разом з витісненням поляків з теренів запілля визвольного руху в 1943-1944 рр. вирішувало під час тих операцій й завдання бойового вишколу кадрів УПА, набуття ними практичного досвіду. Не зайвою була й трофейна зброя, яку захоплювали в поляків.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ СТАН В ЗАПІЛЛІ ОУН-УПА НА ЗЛАМІ 1943/1944 рр.

В другій половині 1943 р., коли вже остаточно з'ясувалася неминучість поразки Німеччини та її союзників і очікувався прихід на західноукраїнські землі Червоної армії, для продовження збройної боротьби ОУН-УПА у новій дійності важливе значення мали завчасна підготовка запілля (тилу) визвольного руху, спроможність населення західного регіону України як масової бази цього руху твердо відстоювати гасла, накреслені на прапорах повстанців і підпільників. Це залежало від багатьох факторів: організаційної і політичної діяльності осередків ОУН, боєздатності загонів УПА, майбутньої політики радянської влади.

Вже вище підкреслювалося і з цим слід погодитись, що зпродовж 1943 року господарчі структури ОУН-УПА здійснили величезну роботу щодо накопичення продовольчих та матеріальних ресурсів, створили досить ефективну мережу постійно діючих господарчих осередків, які практично охоплювали кожне село. Значними були масштаби ідейно-виховної і політичної роботи серед місцевого населення, особового складу низових організацій ОУН і загонів УПА.

Проте, як свідчать документи, суспільно-політичний стан на ЗУЗ і ПЗУЗ на зламі 1943/1944 рр., настрої населення були досить суперечливими, нерідко песимістичними і не гарантували в цілому однастайної і що особливо тривалої підтримки визвольних змагань. Так, в одному із звітів з Галичини за 15 серпня 1943 р., підписаному "Юстином", говорилося, що хоч ОУН(СД) стоїть на цих теренах "насильніше", але "люди живуть старою славою", до "партизанки ставляться невиразно. Бояться, що прийдуть більшовики й чи партизанка зможе поставити їм опір. Бояться, що є брак зброї. Хто допоможе?" На

думку автора цього документу, маси "відіграють роль обсерватора" і скоріше потягнуть за собою провід, ніж останній їх⁴⁰⁵.

В "Суспільно-політичному огляді за місяць серпень 1943 р.", складеному проводом ОУН, поряд з визнанням того, що "ідея боротьби за УССД" знаходить повне розуміння в Галичині, підкреслюється, що "одначе маси не орієнтуються добре в сучасному положенні, зауважується брак роботи над масами, тут не доходить наша пропаганда, не знають в чому наша сила"*.

Цікавий і повчальний аналіз стану різних суспільних верств населення міститься у політичному звіті Дрогобицького обласного проводу ОУН на ЗУЗ за вересень-жовтень 1943 р. Торкаючись селянства і робітництва, автор звіту підкреслює, що "вони хочуть, бажають і навіть моляться за Україну, вірять в те, що в Україні їм повинно житися по-людські, але хай це зробить хтось, а вони зі своєї сторони і гроші дадуть, і хліб, і хату, і навіть останню корову... Вони всі готові йти по шляху найменшого спротиву, а якщо є бажання боротьби, то тільки на словах, внутрі завважується якась зневіра, що коріння її ховається у трагічній долі українського народу протягом останніх десятиліть та теперішніх днів". Щодо інтелігенції, то вона "найбільш піддалася страхові", її гаслом є "користай з нагоди" і її "не можна назвати слітою нації".

З огляду на вищевикладене у звіті, який адресований крайовому проводу ОУН на ЗУЗ, робиться висновок: "немає іншої сили, яка б могла кермувати українським життям в цілості, крім ОУН(СД). І наскільки ОУН(СД) зуміє цю масу загнудати і покерувати віжками так, як цього вимагає потреба України, настільки буде позитивний вислід наших змагань"⁴⁰⁶.

Аналогічно характеризується суспільно-політичний

* Згаданий огляд зберігається у колишньому спецфонді листівок Науково-довідкової бібліотеки центральних державних архівів України в Києві.

стан у північно-західному регіоні України. У звіті окружного політреферента з теренів ВО УПА "Заграва" (Рівненська область) наголошується, що "у зв'язку з наступом більшовиків на Східному фронті зростають помітно по селах настрої пробільшовицькі. Найбільше то дається відчутти в теренах, які є під постійною загрозою червоних банд". На думку "Аскольда", "маси живуть настроями дня". "Коли ми маємо успіхи в боротьбі, - пише він, - то вони нам вповні симпатизують і допомагають. З хвилини, коли ми потерпіли невдачу і переможно виходять наші вороги, тоді маса стає песимістичною, а навіть, коли з того має особисту користь, ворожою нам"⁴⁰⁷.

Цікаві відомості про настрої населення можна почерпнути з місячного звіту команданта запілля "Ринок" (Шацький р-н, Волинська обл.) за листопад 1943 р. "Населення на УПА, - говорить у цьому документі, - дивиться, як на армію, що бореться за українську державу, за український народ, боронячи його від грабунку і знущання німців і більшовиків, як чинник, який має у відповідний час взяти всіх українців у свої ряди". Однак поруч з цим у звіті зауважується, що через "відсутність УПА і присутність більшовиків і німців у терені, люди почали говорити про те, що або відділів УПА є мало, або вони не дбають за нас, наш терен".

Звертається увага в згаданому документі й на більшовицьку пропаганду, яка прагне втлумачити місцевому населенню: "що ми (тобто повстанці) маємо погану зброю, що нас є мало, що ми нічого не вдіємо проти Червоної армії, яка невдовзі прийде, що Червона армія, коли прийде сюди, то знищить всіх націоналістів, що Україною буде володіти той, кого визнає Англія і Америка, що повстанці повинні боротися разом з більшовиками проти німців, що вони (більшовики) не будуть битися з УПА, якщо УПА не буде бити більшовиків і таке інше..."⁴⁰⁸

Про поширення критичних поглядів серед населення стосовно можливостей УПА йшлося також у місячному

звіті терену "Джан" (район Любомля, Волинська область) за час з 1 листопада по 3 грудня 1943 р. "Величезні події на Східному фронті та у світовій політиці, - говорилося у звіті, - представляють УПА в уяві широких мас як маленьку збройну силу українського народу, яка не зможе втримати фронтової боротьби з добре озброєними більшовицькими арміями чи німецькими"⁴⁰⁹.

Хоча загальна тональність змісту згаданих вище та інших аналогічних документів була в цілому оптимістичною, говорила про те, що переважна більшість населення Східної Галичини і Волині-Полісся підтримує визвольний рух, але разом з тим у цих звітах рясніють рядки й такого характеру: "активізування мас слабе з огляду на червоних", "пропагандивна сітка дуже слабо існує з браку людей", "співпраця мас не є дуже активна", "самопочуття людей до обов'язків назагал слабе" або ж "посередне" та ін.

А в звіті терену "Кодак" (ймовірно Ковельський надрайон чи Ковельська округа ОУН), який охоплював 11 районів Волинської області, за час від 27 листопада 1943 р. до 1 січня 1944 р. зазначалось: "При звітуванні виявилось, що люди є не зовсім вироблені, що на їхнє вироблення безпосередні зверхники мало звертають уваги. Люди не знають, як робити роботу, дуже часто є ліниві, брак військового вироблення"⁴¹⁰.

Яким же бачився вихід з цієї непростой ситуації, що треба було зробити, щоб вивести маси з "непевного стану" і поставити їх міцно під прапори визвольного руху, спонукати до боротьби? На погляд провідників ОУН Дрогобиччини, брутальна і нерозважлива поведінка німецької влади стосовно українців, арешти і розстріли, мають в часі змінити "доосновно світосприймання мас" і саме це виведе їх на "той шлях, якого зараз бояться, хоч він одиноко правильний - шлях збройної боротьби за УССД"⁴¹¹. Лякала маси, особливо селянство, також неминучість повернення радянської влади з її ненависною колективізацією, репресіями НКВС.

Але у згаданого вище політреферента "Аскольда" з

Рівненщини не було впевненості, що селянство само стане до збройного спротиву. Його, неодмінно, треба буде підштовхнути, "кинути до безпосередньої боротьби чином, а не словом, гартувати і революціонізувати серед жертв, крові, пожарів, а не шляхом мирного політиканства, політичної комбінації та пропаганди"⁴¹². Це були жорсткі, але об'єктивно цілком вірні висновки з того, що спостерігалось у поведінці і настрої мас в Західній Україні. І провід ОУН(СД) не мав іншої альтернативи дій, пам'ятаючи, що "той, хто уникає битв, ніколи не набере сил, щоб битися"⁴¹³.

У контексті з вищезгаданим морально-політичну атмосферу в українському суспільстві напередодні повернення більшовиків висвітлюють й німецькі джерела. На зламі 1943/1944 рр. начальник поліції безпеки і СД України групенфюрер СС М.Томас доповідав у Берлін: "З наближенням Червоної армії змінюються настрої серед населення. Більша його частина відкрито заявляє про свої більшовицькі симпатії, інша намагається висловити приязне ставлення до них. Це спостерігається в широких масштабах як у східній, так і в західній Україні. На заході в багатьох місцях населення, незважаючи на більшовицькі знущання, вирішило не втікати, а чекати прибуття червоних..."⁴¹⁴ Звичайно, це не був прояв "любові" до радянської влади, бо ж куди мали податися з домашнім скарбом сотні тисяч людей?

Не полишена інтересу характеристика настроїв населення, зокрема, Волині-Полісся, так би мовити, сторонніми спостерігачами. Так, священник УПЦ з Володимирщини (Волинська обл.) М.Дольницький у письмі від 16 грудня 1943 р. до митрополита А.Шептицького пише: "У нас на Волині, тепер неспокійно, панує анархія, бандитизм, партизанка, різня ляхів й невинних людей..., чимало храмів погоріло від боротьби повстанців з німцями й поляками"⁴¹⁵. А ось як бачив події вже згадуваний М.Островерха. У "хроніці дивізії СС "Галичина" він занотував таке: "На Волині даліше горять села. Всі, навіть спокійні громадяни, втікають у ліс. Населення ля-

кається приходу більшовиків, бо прийдеться даліше сидіти в лісі. Село хоче ладу, спокою, але темні сили пруть його до безладдя..."⁴¹⁶

Однак, як би там не було, у середовищі українства на теренах Галичини і Волині, серед кіл, прихильних до співпраці з німцями, панувала загальна думка, що дії німецької адміністрації, спрямовані на збирання продовольства, мобілізацію населення на роботи до Німеччини чи до лав вермахта, багато в чому залежатимуть від так званої "лісової кадри", тобто від бандерівської ОУН та УПА. Так, наприклад, стосовно військової мобілізації у Галичині, яку планували німці, прямо говорили: якщо "лісова кадр" поставиться до неї прихильно, то "народ піде у військо".

Хвилював у цей час провідників різних структур ОУН(СД) й стан членства. В організаційних і політичних звітах Дрогобицького обласного проводу ОУН(СД) за жовтень-грудень 1943 р. відмічалось з занепокоєнням, що "сітка в низах не вив'язується вповні з своїми завданнями, усюди зустрічається неточність, несолидарність у виконанні своїх обов'язків", трапляються крадіжки організаційного майна, поширюється пияцтво, а це говорить, що "моральний, духовний стан членства - дуже низький". Причина цього, на думку обласного проводу, крилася в тому, що "до організаційної сітки від початку увійшли люди невідповідні. Конкретна робота, яка йде від кількох місяців, не в силі була усунути їх як непотрібний баласт"⁴¹⁷.

Не можна обійти увагою й моральний стан особового складу УПА. У звіті шефа штабу Південної групи ВО УПА "Еней" за 15-30.XI-1943 р. говориться: "Козаки цікавляться ходом світових подій, вірять у перемогу. В бій йдуть радо, коли бачать біля себе командирів..." Поряд з цим у звіті відзначається, що у всіх козаків є сильне бажання йти у відпустку, що є виявом нашої споконвічної слабкості - воювати у своїх місцевостях... На ґрунті відпусток зустрічаються найбільше випадків дезерації". З огляду на зазначене шеф штабу

"Черник" змушений відмітити, що у відділах УПА, які виходили на Схід, виявилось до "30% слабодухів, панікерів". Причина цього, на його думку, полягала у відсутності належної уваги до підбору оргмодами і станічними провідниками людей до УПА, поганій постановці політико-виховної роботи, нестачі бойових, революційних кадрів⁴¹⁸.

З огляду на вищевикладене цілком очевидно, що за цих обставин керівні центри ОУН-УПА мали вести непримиренну боротьбу з усіма негативними явищами у своєму середовищі, котрі послаблювали відпорність визвольного руху його ворогам. І цій потребі відповідала досить гнучка система покарань. Так, ще 10 січня 1943 р. крайовий провід ОУН(СД) на ПЗУЗ видав наказ до всіх членів ОУН, в якому встановив покарання смертю за такі провини: "за зраду організаційної тайни, за зломання організаційної дисципліни, за непідпорядкування зверхників, за легковажну затрату і крадіж організаційного майна, за деморалізацію людей в терені, за підкопування авторитету ОУН, за ділання на шкоду ОУН, за працю рівночасно в інших революційних організаціях, за впровадження своїх зверхників в блуд, за безпідставну критику провода, за розконспірування ОУН, за самовільні виступи членів". Іншим формам покарання підлягали й такі прояви, як пияцтво, легковажна витрата часу, неробство, неуцтво, грубе ставлення до зверхників.

Наказ закликав провідників всіх рівнів забезпечити "залізну організаційно-революційну дисципліну, бо від здисциплінованих, сильних-волею, твердих, непохитних, характерних, політично вироблених, опертих на сильному ідеологічному підкладі українського націоналізму членів, залежить сьогодні доля і майбутність української нації". "Тільки сильна ОУН, - зазначалося в наказі, - зуміє повести українську націю до переможної боротьби за самостійну соборну українську державу".

Крайовий провід вимагав довести зміст наказу до найнижчих організаційних клітин, зачитувати його через

кожні шість місяців на перших сходинках кожного місяця⁴¹⁹.

І це були не лише погрози, вони підкріплювалися конкретними діями. Так, 6 грудня 1943 р. надрайонний провідник ОУН "Василь" звернувся з вимогою до командира "Дяченка", щоб той негайно дав пояснення, з якої причини його люди "помордували" жителів с.Мощона Мацеївського району Волинської області. 23 грудня ц.р. "Василь" зажадав вже від "друга Наливайка" проведення слідства у справі пограбування мешканців с.Колодниця Ковельського району Волинської області. "Протоколи переслідженої справи й винних в цій справі друзів, - пише "Василь", - прошу переслати мені в найскорішому часі"⁴²⁰.

Звичайно, такі й аналогічні за характером справи не обмежувалися лише розбиранням. Винуватці ще й нещадно каралися. Зокрема, 21 березня 1944 р. наказом № 25 по групі "Заграва" УПА-Північ "за самовільний відхід під час бою та за від'ємно-моральний стан відділів" засуджено до розстрілу курінного командира "Мороза"⁴²¹. Така ж доля спіткала багатьох дезертирів з лав УПА, тих членів ОУН, які зрадили ідеалам боротьби, а також тих осіб з числа місцевого населення, котрі відмовлялися від підтримки визвольного руху або ж співрали його ворогам.

Не варто, мабуть, переконувати, що суворі й рішучі заходи відіграли вирішальну роль в тому, що ОУН-УПА вдалося втягнути в боротьбу за УССД значну частину населення Західної України, нехай переважно у формі пасивного, але все ж впертого спротиву радянській владі.

На зламі 1943/1944 рр. у керівному середовищі ОУН-УПА жваво обговорювалися назрілі питання визвольного руху, його стратегії і тактики за умов, коли "падає Німеччина і на її місце йде Москва". Про це йдеться, зокрема, в конфіденційному документі "До методів і форм нашої боротьби" (не раніше листопада 1943 р.). На першому плані тут стояла проблема визначення шляхів побудови власної держави - УССД. Один з шляхів - "це

спілка з котрим з імперіалізмів", інший - "революційна боротьба, це творення і розбудова власних революційно-політичних і військових сил". Однак "тактика співпраці поневоленого народу з імперіалізмом, є тактикою вислужницькою", а тому для українського визвольного руху "одиною правильною розв'язкою є революційна боротьба проти імперіалізму Москви і Берліна".

Іє оминалося увагою й питання об'єднання різних політичних сил на "час боротьби за державу". Але таке об'єднання вважалося недоцільним через те, що українські проводи, крім ОУН(СД), це опортуністи, котрі гальмуватимуть "хід революційних дій". Зразком тактики слугувала поведінка більшовиків, коли в жовтні 1917 р. Ленін "лишився з своїми одностумцями. тому був сильний і переміг".

Важливого значення надавалося розбудові і зміцненню революційного фронту поневолених народів. Вважалося необхідним "вийти за межі України", пов'язати боротьбу за УССД з боротьбою поневолених народів Сходу, Прибалтики, Балкан. При цьому підкреслювалося, що поневолені народи "не можуть бути лише пасивними, приглядатися до цих подій (йдеться про війну - автор.), а мусять самі творити ситуацію (бити обох імперіалізмів) і готувати свої сили".

Запорукою успішної боротьби за УССД, на думку авторів згаданого документа, є творення власних збройних сил. Сьогодні "в обороні мас України "стоїть УПА. Разом з тим "українська збройна сила УПА - це практичний фронт поневолених народів", УПА є також "передумовою успіху українського народу на внутрішньому і зовнішньому відтинках".

Особливо хвилювало керівництво визвольного руху реальна можливість повернення на західні терени України радянської влади і ставлення до цього населення ЗУЗ. У зв'язку з зазначеним наголошувалося, що "з рідних земель нікуди не гідемо і прийємо більшовиків як кожного окупанта", "плановою боротьбою". Відкидалася й сама думка про те, щоб не вести боротьбу проти Москви, а зачекати "поки цілком Москва вичерпається і тоді добивати її". З

цього приводу наголошувалося, що "не воювати сьогодні з імперіалістами Москви - значить дати їм можливість кріпнути" (це стосувалося й німців - автор.), а потім їхні сили будуть "спрямовані виключно проти нас".

В цілому ж суспільно-політичне становище в Україні і на міжнародному відтинку розглядалося як сприятливе для українського визвольного руху й боротьби поневолених народів. Однак деякі сумніви все ж залишалися. Зокрема, визнавалося, що "лише тією силою, якою нині розпоряджаємо, успіх ще не забезпечимо", що "наші сили сьогодні, ще порівнюючи до потреби зовнішньої, є слабкі". Але при цьому висловлювалася впевненість, що "на кінець війни наші сили зрівноважаться з імперіалістичними силами"⁴²².

Таким чином, головним досягненням революційно-визвольного руху в 1943 р. слід визнати створення УПА і початок збройної боротьби. УПА не тільки вистояла у виснажливій "двофронтній" боротьбі, але й на зламі 1943/1944 рр. стала поважним фактором, з яким мали рахуватися обидві воюючі сторони - Німеччина і Радянський Союз. Водночас для УПА цей період був характерним з огляду на її організаційну незалежність від ОУН, прагнення бути поза партійними суперечками, виступати окремою силою у визвольній боротьбі. Проте після III надзвичайного великого збору ОУН(СД), коли головним командиром УПА став Р.Шухевич, береться неухильний курс на повне підпорядкування УПА провуду ОУН, що і сталося впродовж 1944-1945 рр.

Разом з тим, аналізуючи програмні й керівні документи 1943 р. визвольного руху, керованого ОУН(СД), не можна не побачити їх надмірний оптимізм, який породжував, на нашу думку, ілюзію можливості одночасного введення успішної боротьби проти обох імперіалізмів (Москви і Берліна), недооцінював силу Радянського Союзу, перебільшував значення антибільшовицького фронту поневолених народів як чинника революційної дії.

ПРИМІТКИ

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО України), ф.КМФ - 8, оп.2, спр.480, арк.18-19.

2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України), ф.1, оп.22, спр.79, арк.27.

3. Те саме, ф.1, оп.70, спр.999, арк.35.

4. Те саме, ф.1, оп.23, спр.975, арк.33-34.

5. ЦДАВО України, ф.3837, оп.1, спр.9, арк.9.

6. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. К., 1996. - С.207.

7. Шанковський Л. Історія українського війська. Збройні сили сучасної доби за роки 1914-1953. Друге доповнене видання. К., 1991. - С.28.

8. Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942-1952. Львів, 1991. - С.288.

9. Гайвас Ярослав. Коли кінчалася епоха. На чужині. - 1964. - С.94.

10. Державний архів Служби безпеки України. Збірник документів про структуру і характер антирадянської діяльності "Організації українських націоналістів-ОУН" і "Української повстанської армії - УПА" в період 1943-1954 рр. - В.Виштий (Сидір). Два етапи УПА (Спроба огляду повстання і дій УПА в період німецької окупації).

11. Гайвас Ярослав. Коли кінчалася епоха. - С.86.

12. Дзвін. - 1994. - № 8. - С.77.

-
13. Щеглюк В. Як роса на сонці. Політичний роман-хроніка, написаний на основі спогадів колишнього діяча ОУН-УПА Л.С.Павлишина. - Львів, 1992. С.87-91.
 14. Леbedь Микола. УПА. Українська повстанська армія. Частина I. Німецька окупація України. Дрогобич, 1993. - С.40.
 15. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. К., 1963. - С.176-177.
 16. Бандера Степан. Командир-провідник (Слідами славної пам'яті Романа Шухевича) // Шлях перемоги. Рік XV. - Ч.11(734). - 17 березня 1968.
 17. ЦДАВО України, ф.3838, оп.1, спр.40, арк.13.
 18. Те саме, спр.40, арк.1-2.
 19. ЦДАГО України, ф.1, оп.22, спр.861, арк.33.
 20. Замлинський В.О. З вірою в перемогу. Комуністична партія на чолі партизанської боротьби проти німецько-фашистських загарбників у західних областях України 1941-1944. К., 1976. - С.138-139.
 21. Літопис Української повстанської армії (далі - Літопис УПА). Торонто-Львів, 1997. - Т.27. - С.101.
 22. ЦДАГО України, ф.57, оп.4, спр.354, арк.24-26.
 - 22а. Те саме, ф.1, оп.23, спр. 2968, арк.171-172.
 23. ЦДАВО України, ф.3833, оп.1, спр.102, арк.4.
 24. Державний архів Служби безпеки України. Збірник документів про структуру і характер антирадянської діяльності ОУН і УПА за 1943-1954 рр. - Протокол допиту М.Д.Степаняка 28-29. 09.1944 р.

-
25. Те саме. - Протокол допиту М.Д.Степаняка 28-29.09.1944 р.
26. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.931, арк.101.
27. Те саме, ф.63, оп.1, спр.4, арк.159.
28. Те саме. - Особисті документи генерал-хорунжого армії УНР В.Петріва. Листи від А.Лівицького від 9.12.1942 р. і 26.01.1943 р.
29. ЦДАГО України. - Особисті документи генерал-хорунжого армії УНР В.Петріва. - Лист М.Садовського від 18.03.1943 р.
30. Та саме, ф.166, оп.3, спр.149, арк.25,33,37.
1. Те саме. - Особисті документи генерал-хорунжого армії УНР В.Петріва.
32. Штрик-Штрикфельдт В. Против Сталина и Гитлера. Генерал Власов и Русское Освободительное Движение. М., 1993. - С.81.
33. ЦДАВО України, ф.3971, оп.1, спр.34, арк.22.
34. Те саме, спр.19, арк.1,
35. ЦДАВО України. - Особисті документи генерал-хорунжого армії УНР В.Петріва.
36. ЦДАВО України, ф.3971, оп.1, спр.23, арк.7-80.
- 36а. Те саме, ф.3838, оп.1, спр.3а, арк.18.
37. ЦДАГО України. - Особисті документи генерал-хорунжого армії УНР В.Петріва. - Лист М.Садовського від 16.01.1944 р.
38. ЦДАВО України, ф.3971, оп.1, спр.34, арк.142-145.

-
39. Те саме, спр.23, арк.3-4.
 40. Те саме, ф.3836, оп.1; спр.5, арк.29.
 41. ЦДАВО України, ф. 3833, оп.2, спр.3; арк.42.
 42. Те саме, ф.3836, оп.1, спр.4, арк.29,48.
 43. Лазурко Р. На шляхах Європи. Спогади. Чікаго, 1971. - С.95.
 44. Те саме. На шляхах Європи. - С.179.
 45. Процям'ятне видання у двадцятиріччя стрілецької дивізії "Галичина" Першої української дивізії Української національної армії". Чікаго, 1963. - С.27.
 46. Лебедь Микола. УПА. С.79-84.
 47. ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр.39, арк.79.
 48. Те саме, ф.1, оп.22, спр.80, арк.34.
 49. История Великой Отечественной войны 1941-1945. Том третий. М., 1961.- С.442.
 50. ЦДАГО України, ф.1, оп.22, спр.79, арк.24; спр.80, арк.36.
 51. Шанковський Л. Історія українського війська. - С.32.
 52. ЦДАГО України, ф.1, оп.22, спр.80, арк.36.
 53. Те саме, спр.80, арк.32-33,
 54. Державний архів Служби безпеки України. Збірник документів про структуру і характер антирадянської діяльності ОУН і УПА за 1943-1954 рр., спр.372, т.13, арк.1-29.
 55. Маркс К., Энгельс Ф. Собрание сочинений. Т.12. -

С.389.

56. Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. К., 1986. - С.144.

57. Нюрнберзький процес. Сборник документів в 8-ми том. х. М., 1990. - Т.4. - С.594.

58. Те саме. - Т.4. - С.665-666.

59. ЦДАГО України, ф.166, оп.3, спр.149, арк.24-25.

60. Те саме, ф.1, оп.22, спр.80, арк.32-33.

61. Те саме, ф.1, оп.22, спр.75, арк.3-18.

62. ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр.1271, арк. 190.

63. ЦДАВО України, ф.3833, оп.1, спр.127, арк.1.

64. Літопис УПА. - Т.2. - С.43-44.

65. ЦДАГО України, ф.57, оп.4, спр.376, арк.152-153.

66. Те саме, ф.166, оп.3, спр.149, арк.45-47 зв.

67. На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. К., 1993. - С.336.

68. Політика і час. - 1992. - № 4. - С.76.

69. Жданович О. На партизанському фронті//На зов Києва...- С.330.

70. Шанковський Л. Історія українського війська. - С.29.

71. ЦДАГО України, ф.166, оп.3, спр.149, арк.45-47 зв:

-
72. Шанковський Л. Історія українського війська. - С.29-30.
73. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.931, арк.153.
74. Шанковський Л. Історія українського війська. - С.29.
- 74а. ЦДАВО України, ф.3838, оп.1, спр.За, арк.1-18.
75. Те саме, ф.3838, оп.1, спр.95, арк.110.
76. Жданович О. На партизанському фронті // На зов Києва. - С.339.
77. Стецюк Г.С. Чорні дні Волині 1941-1944 або непоставлений пам'ятник. Спогади колишнього зв'язкового обласного проводу. Володимир-Волинський, 1992. - С.67, 127.
78. Дзвін. - 1994. - № 8. - С.76-78.
79. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.930, арк.114.
80. Те саме, ф.62, оп.1, спр.220, арк.100.
81. Шуляк О. В ім'я правди (До історії повстанчого руху в Україні). Роттердам, 1947. - С.17.
82. Данилюк М. Повстанський записник. К., 1993. - С.106.
83. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.523, арк.43-46.
84. В обороні волі. Боротьба УПА з німецькими окупантами на Рівненщині в 1941-1944 рр. - Рівне, 1995. - С.90.
85. Державний архів Служби безпеки України. Збірник документів про структуру і характер антирадянської діяльності ОУН і УПА за 1943-1954 рр. - Розпорядження командира УПА "Клима Савура" від 15 травня 1943 р. про встановлення військово-польових судів і революційних

трибуналів на теренах України, підпорядкованих УПА.

86. Шанковський Л. Історія українського війська. - С.36.
87. Літопис УПА. Т.9. - С.395.
88. ЦДАГО України, ф.57, оп.4, спр.372, арк.45-48.
89. Історія застерігає. - С.239.
90. Шанковський Л. Історія українського війська. - С.75.
91. Гайбас Ярослав. Коли кінчалася епоха. - С.102-103.
92. Державний архів Служби безпеки України. Збірник документів про структуру і характер антирадянської діяльності ОУН і УПА за 1943-1954 рр. - Протокол допиту М.Д.Степаняка 25.08.1944 р.
93. ЦДАГО України, ф.1, оп.70, спр.992, арк.115.
94. Державний архів Служби безпеки України. - Збірник документів про структуру і антирадянський характер діяльності ОУН і УПА за 1943-1954 рр., спр.372, т.13, арк.1-29.
95. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.1, спр.166, арк.36.
96. Чередниченко В. Націоналізм проти нації. К., 1970. - С.130-131.
97. Державний архів Служби безпеки України. Збірник документів про структуру і характер антирадянської діяльності ОУН і УПА за 1943-1954 рр. - Протоколи допиту Є.І.Басюка. 28-29.09.1944 р.
98. Те саме. - Протокол допиту О.А.Луцького 5 -8.03. 1945 р.
99. Україна в минулому. Збірник. Київ-Львів, 1993. - Випуск III. - С.71.

100. Науково-довідкова бібліотека центральних державних архівів України в Києві, спецфонд листівок, інвентарний № 276 лф.

101. Те саме, інвентарний № 511 лф.

102. Те саме, інвентарний № 2930 лф.

103. ЦДАВО України, ф.3833, оп.1, спр.86, арк.6.

104. Літопис УПА. - Т.6. - С.189.

105. Історія застерігає. - С.235-236.

106. Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. - С.614-615.

107. Літопис УПА. Т.6. - С.84.

108. Орловский С., Острович Р. Эрих Кох перед польским судом. Переклад з польської. - М., 1962. - С.37-38.

109. ЦДАВО України, КМФ-8, оп.1, спр. 6, арк.438-443.

110. ЦДАГО України, ф.1, оп.22, спр.39, арк.79-80.

111. Те саме, ф.62, оп.1, спр.1327, арк.34.

112. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. К., 1996. - С.55-62.

113. Те саме. - С.34-49.

114. ЦДАВО України, ф.3838, оп.1, спр.40, арк.16.

115. ЦДАГО України, ф.1, оп.22, спр.861, арк.36.

116. Мірчук П. Українська повстанська армія. - С.238.

117. Державний архів Служби безпеки України. Збірник

документів про структуру і характер антирадянської діяльності "Організації українських націоналістів - ОУН" і "Української повстанської армії - УПА" за період 1943-1954 рр. - Інструкція. 15.04.46 р.

118. Содоль Петро. Українська повстанча армія. 1943-1949. Довідник. Нью-Йорк, 1994. - С.29.

119. ЦДАГО України, ф.3836, оп.1, спр.15, арк.6.

120. Історія застерігає. - С.237.

121. Мірчук П. Українська повстанська армія. - С.237.

122. ЦДАВО України, ф.3836, оп.1, спр.11, арк.49; спр.52, арк.14.

123. Те саме, ф.3838, оп.1, спр.40, арк.16.

124. Літопис УПА. Т.1. - С.30.

125. ЦДАГО України, ф.1, оп.22, спр.41, арк.59.

126. Федоров А.Ф. Последняя зима. М., 1981. - С.33-36.

127. ЦДАГО України, ф.57, оп.4, спр.358, арк.27.

128. ЦДАВО України, ф.3838, оп.1, спр.50, арк.46.

129. Те саме, ф.3833, оп.1, спр.48, арк.9.

130. Верига Василь. Дорогами Другої світової війни. Легенди про участь українців у Варшавському повстанні 1944 р. та про Українську дивізію "Галичина". Торонто, 1980. - С.162-163.

131. Літопис УПА. Т.27. - С.201-202.

132. ЦДАВО України, ф.3838, оп.1, спр.40, арк.16-18.

133. Те саме, ф.3836, оп.1, спр.30, арк.1.

-
134. Мірчук П. Українська повстанська армія. - С.253.
 135. ЦДАВО України, ф.3838, оп.1, спр.50, арк.37.
 136. Мірчук П. Українська повстанська армія. - С.253.
 137. Киричук Ю. Історія УПА. - Тернопіль, 1991. - С.20.
 138. ЦДАВО України, ф.3836, оп.1, спр.62, арк.35.
 139. ЦДАГО України, ф.57, оп.4, спр.372, арк.13-23.
 140. Те саме. - Матеріали двічі Героя Радянського Союзу О.Федорова. - Щоденник Г.В.Балицького. - С.113-114.
 141. ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр.537, арк.251.
 142. Те саме, ф.1, оп.23, спр. 930, арк.69-71.
 143. Те саме, ф.1, оп.23, спр.930, арк.116-117.
 144. Державний архів Служби безпеки України. Збірник документів про структуру і характер антирадянської діяльності "Організації українських націоналістів - ОУН" і "Української повстанської армії - УПА" за період 1943-1954 рр. - Протокол допиту Є.І.Басюка 28-29.09. 1944 р.
 145. Те саме. - "Положення ОУН в Карпатському краї". 1946 р.
 146. Літопис УПА. Т.1. - С.31-32.
 147. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.931, арк.44.
 148. Те саме, ф.1, оп.23, спр. 2966, арк.27.
 149. Те саме, ф. 57, оп.4, спр.353, арк. 83-84.
 150. ЦДАВО України, ф.3838. оп.1, спр.77, арк.2.
 151. Державний архів Рівненської області, ф.30, оп.2.

спр.33, арк.7.

151а. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.1691, арк.235.

152. ЦДАГО України, ф.57, оп.4, спр.353, арк.80.

153. Те саме, ф.57, оп.4, спр.353, арк.59-61, 80-84.

154. Те саме, ф.57, оп.4, спр.353, арк.62.

155. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.931, арк.153.

156. Те саме, ф.57, оп.4, спр.354, арк.95-96.

157. Те саме, ф.57, оп.4, спр.352, арк.9 зв.

158. Те саме, ф.62, оп.1, спр.1326, арк.38; спр 1642, арк.72.

159. ЦДАГО України, ф.57, оп.4, спр.352, арк.8-9, 14.

160. Поліщук Віктор. Гірка правда. Злочинність ОУН-УПА (Сповідь українця). Торонто-Варшава-Київ, 1995. - С.260.

161. Руднев С. Щоденник про Карпатський рейд. Друге видання. К., 1949. С.44.

162. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.926, арк.31.

163. ЦДАВО України, ф.3971, оп.1, спр.31, арк. 25-26.

164. ЦДАГО України, ф.1, оп.22, спр.6, арк.16-17.

165. Літопис УПА. Т.24. - С.104.

166. Мыслинский С. Над Припятью. Повесть. М., 1979. - С.95-96.

167. Назаревич Р. Варшавское восстание 1944 года. Политические аспекты. М., 1989. С.27.

-
168. Те саме. - С.30. .
169. Білас Іван. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У двох книгах. Книга друга. К., 1994. - С.360-362.
170. Молода Волинь. - 12 листопада 1993 р.
171. Гайдай Олег, Хаварівський Богдан, Ханас Володимир. Хто пожав "Бурю"? Армія крайова на Тернопілля 1941-1945. Тернопіль, 1996. - С.33,42.
172. ЦДАГО України, ф.57, оп.4, спр.353, арк.6.
173. Мірчук П. Українська повстанська армія. - С.316-318.
174. ЦДАГО України, ф.57, оп.4, спр.134, арк.72.
175. Колесник А. Грехопадение: Генерал Власов и его окружение. Харків, 1991. - С.59.
176. Мірчук П. Українська повстанська армія. - С.33.
177. ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр.1622, арк.71.
178. Мірчук П. Українська повстанська армія. - С.33.
179. Щеглюк В. Як роса на сонці. - С.92.
180. ЦДАГО України, ф.1, оп.22, спр.39, арк.79.
181. Те саме, ф.62, оп.1, спр.40, арк.7.
182. Федоров А.Ф. Последняя зима. - С.38.
183. Отаман Тарас Бульба-Боровець. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади. Київ, Торонто, Нью-Йорк, 1996. - С.221.
184. Чайковський А.С. Невідома війна (Партизанський

рух в Україні в 1941-1944 рр.: мовою документів, очима історика). - К., 1994. - С.229.

185. Літопис УПА. Т.1. - С.32.
186. ЦДАВО України, ф.3838, оп.1, спр.40, арк.16-18.
187. Те саме, ф.3833, оп.1, спр.135, арк.1.
188. Чайковський А.С. Невідома війна. - С.229.
189. ЦДАГО України, ф.1, оп.22, спр.75, арк.37-42.
190. Те саме, ф.1, оп.23, спр.523, арк.92.
191. Те саме, ф.1, оп.23, спр.931, арк.53-57.
192. Руднев С. Щоденник про Карпатський рейд. - С.44.
193. Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. - С.330.
194. ЦДАГО України, ф.66, оп.1, спр.93, арк.20.
195. Шанковський Л. Історія українського війська. - С.32.
196. Отаман Тарас Бульба-Боровець. Армія без держави. - С.222.
197. Літопис УПА. Т.9. - С.395.
198. ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр.1326, арк.121.
199. Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины 17-22 октября 1918 года. Протоколы. К., 1991. - С.169.
200. Жданович О. На партизанському фронті // На зов Києва. - С.342, 344.

-
201. ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр.1271, арк.190.
 202. Дзвін. - 1994. - № 8. - С.77-78.
 203. ЦДАВО України, ф.3676, оп.1, спр.27, арк.89.
 204. Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы в двух томах. - Москва, 1973. - Т.2. - С.446-447.
 205. Военно-исторический журнал. - 1991. - № 4. - С.13.
 206. ЦДАГО України, ф. 62, оп.1, спр.40, арк.7.
 207. Те саме, ф.1, оп.23, спр.530, арк.3.
 208. Те саме, ф. 62, оп.1, спр.1301, арк.121.
 209. Те саме, ф.62, оп.1, спр.1641, арк.77-77 зв.
 210. ЦДАВО України, ф.3833, оп.1, спр.105, арк.1.
 211. Науково-довідкова бібліотека центральних державних архівів України в Києві, спецфонд листівок, інвентарний № 2930 лф.
 212. Шанковський Л. Історія українського війська. - С.42.
 213. ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр.253, арк.75.
 214. ЦДАГО України, ф. 57, оп.4, спр.156, арк.53-55 зв.
 215. Дзвін. - 1994. - № 8. - С.77-78.
 216. Курас И., Кентий А. Штаб непокоренных (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны). К., 1988. - С.102.
 217. Шанковський Л. Історія українського війська. - С.42.

-
218. Те саме.
219. ЦДАВО України, ф.3838, оп.1, спр.4а, арк.11.
220. Те саме ф. 3837, оп.1 спр.8, арк.5.
221. ЦДАГО України. - Особисті документи генерал-хорунжого армії УНР В.Петрива
222. Те саме, ф.1, оп.23, спр.992, арк.33; ф.105, оп.1, спр.37, арк.119.
223. ЦДАВО України, ф.3837, оп.1, спр.2, арк.4.
224. Те саме, ф.3833, оп.1, спр.48, арк.8-9.
225. Прокоп Мирослав. Генеза, устрій і платформа УГВР// Сучасність. - Липень-серпень 1978. - Ч.7-8. Відбиток.
226. Постанови III-го Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в днях 21-25 серпня 1943 р. (Неповний текст). - 1943. - С.1-23.
227. Баган Олег. Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї. Дрогобич, 1994. - С 152.
228. Історія застерігає. - С.238-239.
229. ЦДАВО України, ф.3833, оп.1, спр.252, арк.1.
230. Второй съезд Коммунистической партии (больше-виков) Украины 17-22 октября 1918 года. Протоколы. - С.34.
231. ЦДАВО України, ф.3836, оп.1, спр.65, арк.20-21.
232. Пронам'ятне видання у двадцятиріччя стрілецької дивізії "Галичина" Першої української дивізії Української національної армії. Чикаго, 1963. - С.22.

-
233. ЦДАГО України, ф.57, оп.4, спр.358, арк.24.
234. Яшан Василь. Під брунатим чоботом. Німецька окупація Станіславщини у Другій світовій війні. 1941-1944. Торонто, 1989. - С.91.
235. Шанковський. Історія українського війська. - С.57-58; Мірчук П. Українська повстанська армія. - С.48.
236. ЦДАВО України, ф.3838, оп.1, спр.95, арк.16.
237. Стецюк Г. Чорні дні Волині 1941-1944. - С.84.
238. Курас І., Кентій А. Штаб непокорених. - С.90.
239. Яшан Василь. Під брунатим чоботом. - С.243.
240. ЦДАВО України, ф.3836, оп.1, спр.65, арк.41.
241. ЦДАГО України, ф.63, оп.1, спр.4, арк.167.
242. ЦДАВО України, ф. 3975, оп.1, спр.2, арк.11-11 зв.
243. Літопис УПА. Т.18, - С.8.
244. Шанковський Л. Історія українського війська. С.58.
245. Яшан Василь. Під брунатим чоботом. - С.243.
246. ЦДАВО України, ф.3836, оп.1, спр.65, арк.81.
247. Те саме, спр.65, арк.89-90.
248. Те саме, спр.65, арк.95.
249. Яшан Василь. Під брунатим чоботом. - С.190.
250. ЦДАВО України, ф. 3975, оп.1, спр.2, арк.11-11 зв.
251. Державний архів Служби безпеки України. Збірник

документів про структуру і характер антирадянської діяльності "Організації українських націоналістів-ОУН" і "Української повстанської армії - УПА" за період 1943-1954 рр. - Наказ Ч.8 Головної команди і штабу УПА від 30.08.1943 р. "Окружним, надрайонним, районним та сільським командантам заплілля".

252. Те саме.

253. ЦДАВО України, ф.3836, оп.1, спр.18, арк.2-3.

254. Шапковський Л. Історія українського війська. - С.46.

255. Державний архів Рівненської області, ф.30, оп.2, спр.33, арк.5.

256. ЦДАВО України, ф. 3971, оп.1, спр.23, арк.80,83.

257. Державний архів Служби безпеки України. Збірник документів про структуру і характер антирадянської діяльності "Організації українських націоналістів-ОУН" і "Української повстанської армії - УПА" за період 1943-1954 рр. - Наказ Ч.7. Головної команди УПА. Всім командантам заплілля та їхнім референтам від 16.XI-43 р.

258. ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр.1344, арк.45.

259. Літопис УПА. Т.19. - С.23-24.

260. ЦДАВО України, ф.3971, оп.1, спр.23, арк.7-80.

261. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.930, арк.106-108.

262. ЦДАВО України, ф.3838, оп.1, спр.55, арк.4.

263. Те саме, ф.3838, оп.1, спр.4, арк.3.

264. Те саме, ф.3838, оп.1, спр.50, арк.45.

265. ЦДАВО України, ф.3838, оп.1, спр.55, арк.4-5.

266. Те саме, ф 3837, оп.1, спр.9, арк.70.
267. Державний архів Служби безпеки України. Збірник документів про структуру і характер антирадянської діяльності "Організації українських націоналістів - ОУН" і "Української повстанської армії - УПА" за період 1943-1954 рр. Наказ Ч.21 від 12.XI-1943 р. Головної команди УПА.
268. ЦДАВО України, ф. 3838, оп.1, спр.3а, арк.12-12а.
269. Те саме, ф.3838, оп.1, спр.122, арк.10.
270. Історія застерігає. - С.238-239.
271. Державний архів Рівненської області, ф.30, оп.2, спр.33, арк.5-9.
272. ЦДАВО України, ф.3971, оп.1, спр.23, арк.69.
273. Те саме, ф.3838, оп.і, спр.3а, арк.13.
274. Те саме, спр.3а, арк.13.
275. ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр.1342, арк.170.
276. Державний архів Служби безпеки України. Збірник документів про структуру і характер антирадянської діяльності "Організації українських націоналістів-ОУН" і "Української повстанської армії - УПА" за період 1943-1954 рр. Протоколи допиту В.М.Левковича 31.12.1946 р. і 3.01.1947 р.
277. ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр.1622, арк.25.
278. Стахів Євген. Кризь тюрми, підпілля й кордони. Повість мого життя. К., 1995. - С.175.
279. Источник. - 1995. - № 4. - С.148.
280. Шанковський Лев. Похідні групи ОУН (Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних

українських землях України в 1941-1943 рр.). Мюнхен, 1958.- С.278-283.

281. Безыменський Л. Тайний фронт против второго фронта. М., 1987. - С.168,200.

282. Мірчук П. Українська повстанська армія. - С.70.

283. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.992, арк.20-20 зв.

284. Державний архів Служби безпеки України. Збірник документів про структуру і характер антирадянської діяльності "Організації українських націоналістів-ОУН" і "Української повстанської армії - УПА" за період 1943-1954 рр. - Наказ Ч.17 Головної команди УПА від 28 жовтня 1943 р.

285. ЦДАВО України, ф.3941, оп.1, спр.23, арк.78.

286. Шанковський Л. Історія українського війська. С.55.

287. ЦДАВО України, ф.3838, оп.1, спр.55, арк.4.

288. Шанковський Л. Історія українського війська. С.60.

289. ЦДАГО України, ф.57, оп.4, спр.377, арк.27-30.

290. Літопис УПА. Т.8.

291. Матеріали міжнародної наукової конференції (27-28 жовтня 1994 р.). Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. К., 1995. - С.197-200.

292. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.931, арк.46.

293. ЦДАГО України, ф.1, оп.70, спр.992, арк.101.

294. Шанковський Л. Історія українського війська. С.46.

295. ЦДАВО України, ф.3836, оп.1, спр.11, арк.21.
296. Те саме, ф.3836, оп.1, спр.4, арк.23.
297. Федоров А.Ф. Последняя зима. - С.324.
298. ЦДАГО України, ф.57, оп.4, спр.131, арк.15-16.
299. Те саме, ф.166, оп.3, спр.149, арк.41-42.
300. Краківські вісті. - Ч.45. - 7 листопада 1943 р.
301. Волинь. - Ч.87(217). - 7 листопада 1943 р.; Ч.88(218). - 11 листопада 1943 р.; Ч.98 (228). - 16 грудня 1943 р.
302. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.1, спр.6, арк.110-113.
303. Те саме, ф.3837, оп.1, спр.9, арк.64.
304. Державний архів Служби безпеки України. Збірник документів про структуру і характер антирадянської діяльності "Організації українських націоналістів-ОУН" і "Української повстанської армії - УПА" за період 1943-1954 рр., спр.372, т.13, арк.1-29.
305. ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр.1282, арк.107.
306. Те саме, ф.1, оп.23, спр.523, арк.89.
307. Те саме, ф.62, оп.1, спр.1328, арк.156.
308. Те саме, ф.62, оп.1, спр.1338, арк.37.
309. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.530, арк.9.
310. Те саме, ф.62, оп.1, спр.1343, арк.68.
311. Те саме, ф.62, оп.1, спр.1343, арк.35.

-
312. ЦДАВО України, ф.3838, оп.1, спр.4а, арк.6.
313. Там же, ф.3838, оп.1, спр.50, арк.32.
314. ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр.1338, арк.231.
315. Кенгій А. Отаман Тарас Бульба // Політика і час. 1992. - № 4. - С.78.
316. ЦДАВО України, ф.3971, оп.1, спр.23, арк.7-80.
317. ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр.1266, арк.89.
318. Те саме, ф.1, оп.22, спр.60, арк.19.
319. Те саме, ф.1, оп.22, спр.124, арк.61.
320. Те саме, ф.63, оп.1, спр.7, арк.8-10.
321. Стругар Владко. Югославия в огне. 1941-1945. Авторизований переклад з сербохорватської. - М., 1985. - С.52.
322. ЦДАГО України, ф.97, оп.1, спр.1, арк.77.
323. Те саме, ф.62, оп.1, спр.1280, арк.180; спр.1282, арк.178.
324. Те саме, ф.63, оп.1, спр.85, арк.36 зв.
325. ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр.1328, арк.160.
326. Те саме, ф.62, оп.1, спр.1337, арк.72-73.
327. Те саме. - Матеріали двічі Героя Радянського Союзу О.Ф.Федорова. - Щоденник Г.В.Балицького. - С.127.
328. ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр.1341, арк.17.
329. Те саме, ф.62, оп.1, спр.1343, арк.98.

-
330. Шанковський Л. Історія українського війська. - С.46.
331. ЦДАВО України, ф.3833, оп.2, спр.3, арк.19.
332. Те саме, ф.3836, оп.1, спр.5, арк.14.
333. Те саме, ф.3838, оп.1, спр.55, арк.39.
334. ЦДАГО України, ф.1, оп.22, спр.861, арк.39.
335. ЦДАГО України, ф.57, оп.4, спр.353, арк.93.
336. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Документы и материалы в трех томах. К., 1980. - Т.3. - С.199.
337. ЦДАГО України, ф.70, оп.1, спр.1, арк.169.
338. Те саме, ф.57, оп.4, спр.350, арк.81.
339. Білас Іван. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Книга друга. - С.398-400.
340. ЦДАГО України. - Матеріали двічі Героя Радянського Союзу О.Ф.Федорова. Щоденник Г.В.Балицького. - С.126.
341. ЦДАГО України, ф.57, оп.4, спр.372, арк.45-48.
342. Те саме, ф.63, оп.1, спр.5, арк.69.
343. Те саме, ф.63, оп.1, спр.4, арк. 96.
344. ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр.1301, арк.267.
345. Там же, ф.57, оп.4, спр.364, арк.62.
346. ЦДАВО України, ф. 3836, оп.1, спр.65, арк.80.

-
347. Верт Александр. Россия в войне 1941-1945. Авторизований переклад з англійської. - М., 1967. - С.442.
348. Шанковський Л. Історія українського війська. - С.38.
349. Білас Іван. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Книга перша. - С.169.
350. Літопис УПА. Т.27. - С.98.
351. ЦДАГО України, ф.57, оп.4, спр.376, арк.152.
352. Шанковський Л. Історія українського війська. - С.45.
353. ЦДАГО України, ф. 62, оп.1, спр.1543, арк.181.
354. Там же, ф.66, оп.1, спр.42, арк.75.
355. ЦДАГО України. - Матеріали двічі Героя Радянського Союзу О.Ф.Федорова. Щоденник Г.В.Балицького. - С.109.
356. Федоров А.Ф. Последняя зима. - С.320.
357. ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр.281, арк.18.
358. ЦДАВО України, ф.3833, оп.1, спр.48, арк.10.
359. Те саме, ф.3838, оп.1, спр.55, арк.9.
360. Державний архів Служби безпеки України. Збірник документів про структуру і антирадянський характер діяльності "Організації українських націоналістів-ОУН" і "Української повстанської армії - УПА" за період 1943-1954 рр. - Лист "М.Коло" до друга "Смока" від 10 грудня 1943 р.
361. Вершигора П. Рейд на Сан и Вислу. М., 1960. - С.194.

362. ЦДАГО України. - Матеріали двічі Героя Радянського Союзу О.Ф.Федорова. Щоденник Г.В.Балицького. - С.106-107, 127.

363. Те саме. - Щоденник Г.В.Балицького. - С.136.

364. Святковий наказ Головного командира УПА генерала Тараса Чупринки від 14 жовтня 1947 р. // Літопис УПА. - Т.9. - С.372.

365. ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр.1622, арк.25.

366. Шанковський Л. Історія українського війська. - С.66.

367. ЦДАГО України. - Особисті документи М.Антоновича і К.Мацієвича.

368. Шанковський Л. Історія українського війська. - С.65-67.

369. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.926, арк.192.

370. ЦДАВО України, ф.3833, оп.1, спр.2, арк.102.

371. Літопис УПА. Т.21. - С.194.

372. Україна. Наука і культура. Випуск 26-27. К., 1993. - С.203-204.

373. Мотика Г., Внук Р. Пани і різуні. Співпраця АК-ВІН і УПА 1945-1947 (на польській мові). Варшава, 1997. - С.59.

374. ЦДАГО України, ф.1, оп.70, спр.992, арк.40-41 зв.

375. ЦДАВО України, ф.3838, оп.1, спр.40, арк.19.

376. ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр.1331, арк.34.

377. З архівів ВУЧК ГПУ-НКВД-КГБ. - 1995. - № 1/2.

- С.114.

378. ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр.1281, арк.201.

379. Те саме, ф.62, оп.1, спр.1331, арк.131.

380. Те саме. - Матеріали двічі Героя Радянського Союзу О.Ф.Федорова. - Щоденник Г.В.Балицького. - С.111.

381. Науково-довідкова бібліотека центральних державних архівів України в Києві, спецфонд листівок. - "До відома громадянству". Штаб загону "Січ" Української повстанської армії. - 15 липня 1943 р.

382. ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр.1328, арк.137.

383. Те саме, ф.57, оп.4, спр.352, арк.13.

384. ЦДАВО України, ф.3838, оп.1, спр.55, арк.4.

385. В обороні волі. Боротьба УПА з німецькими окупантами на Рівненщині в 1941-1944 рр. - Рівне, 1995. - С.89-90.

386. ЦДАВО України, ф.3836, оп.1, спр.4, арк.23.

387. Науково-довідкова бібліотека центральних державних архівів України в Києві, спецфонд листівок, інвентарний № 693 лф.

388. ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр.1514, арк.185.

389. ЦДАВО України, ф.3971, оп.1, спр.23, арк.82-118.

390. Те саме, ф.3836, оп.1, спр.14, арк.44.

391. ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр. 1287, арк.83.

392. В обороні волі. Боротьба УПА з німецькими окупантами на Рівненщині в 1941-1944 рр. - С.132.

-
393. ЦДАВО України, ф. 3971, оп.1, спр.23, арк.7-80.
394. Руднев С. Щоденник про Карпатський рейд. - С.44.
395. Державний архів Служби безпеки України. Збірник документів про структуру і характер антирадянської діяльності "Організації українських націоналістів- ОУН" і "Української повстанської армії - УПА" за період 1943-1954 рр. - Надзвичайний звіт про дії УПА і контакти з німцями на Львівщині від 14 березня 1944 р.
396. Мыслинский С. Над Припятью. - С.97.
397. Те саме. - С.144.
398. Хто пожав бурю? Армія крайова на Тернополлі. 1941-1945. - С.112.
399. ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр.1328, арк.220.
400. ЦДАВО України, ф.3836, оп.1, спр.65, арк.121.
401. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.929, арк.32.
402. ЦДАВО України, ф.3836, оп.1, спр.30, арк.89.
403. Те саме, ф.3833, оп.1, спр.48, арк.32.
404. Тарас Боровець і "Поліська січ" // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1995. - № 1-2. - С.49.
405. ЦДАВО України, ф.3838, оп.1, спр.95, арк.89.
406. Те саме, ф.3836, оп.1, спр.65, арк.71-72, 74.
407. Те саме, ф.3838, оп.1, спр.50, арк.53.
408. ЦДАГО України, ф.57, оп.4, спр.357, арк.49-57.
409. Те саме, спр.357, арк.45-48.

-
-
410. Те саме, спр.357, арк.64.
411. ЦДАВО України, ф.3836, оп.1, спр.65, арк.80.
412. Те саме, спр.65, арк.101-102.
413. Фест И. Адольф Гитлер. Биография. Переклад з німецької. - Перм, 1993. - Т.3. - С.192.
414. Чайковський А.С. Невідома війна. - С.241.
415. Митрополит Андрій Шептицький. Життя і діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і матеріали. 1899-1944. - Львів, 1995. - Т.1. - С.467.
416. ЦДАВО України, ф. 3971, оп.1, спр.23, арк.7-80.
417. Те саме, ф.3836, оп.1, спр.65, арк.95.
418. Державний архів Рівненської області, ф.30, оп.2, спр.33, арк.5-7
419. ЦДАГО України, ф.57, оп.4, спр.353, арк.1-2.
420. Те саме, спр. 353, арк. 87.
421. ЦДАВО України, ф.3838, оп.1, спр.79, арк.7.
422. ЦДАГО України, ф.57, оп.4, спр.364, арк.24-28.

ІМЕННИЙ ПОКАЗЧИК

- Антонеску Й. - 173
Антонович В.Б. - 222
Антонович М. - 222
Антонюк П. ("Сосенко") - 121, 193
Армстронг Дж. - 45, 107, 126
Артюхов І. - 231
- Баган О. - 142
Балицький Г.В. - 94, 202, 208, 216, 219, 220, 227
Бандера С. - 5, 9, 12, 17, 18, 40, 42, 47, 51, 59, 62, 63, 66,
67, 72, 74, 76, 77, 81, 103, 106, 116, 131, 132, 142, 143, 190,
193, 197, 232
Басюк Є. - 9, 66, 78, 79, 96, 125
Бах-Зелевський Е., фон дем - 131, 132, 134, 233
Бегма В. - 17, 117, 159, 194, 200, 202, 203, 206, 226, 227,
232
Белейлович І. - 151
Берія Л. - 117
"Бистрий" (Білинський Я.) - 80
Бізанц А. - 29
Білас І. - 205
Білий В. - 49
"Блакитний" - див. Данилюк М.
Бовкун І. - 213
Бойкевич І. - 145
Борисов - 198
"Бористен" - див. Корінець Д.
Боровець-Бульба Т. - 5, 6, 7, 9, 11, 36, 37, 42, 44, 46-50,
52, 53, 54, 58, 67, 71-73, 74, 94, 117, 118, 123, 129, 130, 134,
135, 149, 160, 161, 194, 200, 207, 212, 236
Брилевський В. ("Боровий") - 91
Бринський А. - 219
Брись О. - 121
Бубнов А. - 126
Бусел Я. - 178

Бутко С. - 178
Бучка І. - 170
Бутковський І. - 160

Василевський О. - 130
Ватутін М. - 97
"Верещака" -
див Воробець Ф.
Верига В. - 31, 34, 90
Верт О. - 211
Вехтер О. - 27, 184, 186
Вершигора П. - 24, 91, 102, 150, 218
Вільде І. - 148
Вільшинський Б. - 150
Власов А. - 56, 129, 179
"Вовчак" - див. Шум О. -
"Волинець" (О.Яценюк) - 49
Волошин Р. ("Горбенко") - 70, 73, 83, 169
Воробець - 78, 79, 81, 164
Ворожковський - 79
"Вороний" - див. Левкович В.-

Габсбург В. (В.Вишиваний) - 172
Гаврилук О. -
Гайвас Я. - 10, 13, 63
"Галина" - див. Бусол Я. -
Гейке Вольф - 28
Герінг Г. - 26
Гімлер Г. - 26, 28, 30, 31, 41, 65
Гінцлер - 131
Гітлер А. - 8, 26, 56, 74, 75, 115, 129
"Гончаренко" див. Ступницький Л. -
Гордієнко М. ("Новак", "Крилатий") - 39
Грабчак А. - 191
Греків О. - 27
Гриньох І. - 67, 172
Грицай Д. - 13, 18, 38
Громико А. - 111

Грот-Ровецький - 225

Данилюк М. - 49, 51, 53, 56, 116, 159, 166

Денікін А. - 107

Добровський Л. - 95

"Довбешка-Коробка" - див. Перегійняк І. -

Доленко - 77

Дольницький М. - 242

Дорошенко П. - 107

"Дубовий" - див. Литвинчук І. -

Дужий П. ("Марко" "Віталій") - 99

"Еней" - див Олійник П. -

"Еней" (Д.Сагайко) - 79

Євтимович В. - 29

Єльцин Б. - 179

"Жданович" - див. Штуль О.

Жоміні А. - 103

Жуківський А. - 48

Жуков Г. - 117

Заукель Ф. - 40, 41, 74

Іванов Л. - 206

Івахів В. - 8, 12, 13, 14, 18, 20, 36, 48, 49, 67, 68, 83

Іден А. - 171

Казван Д. - 80, 165

Каменев Л. - 138

Капустянський М. - 31

Карасьов - 219

Карпенко - 219

"Карпович" - див. Медвідь М.

Кауш Ганс - 74

Качинський С. ("Остап") - 8, 9

Кедюлич І. - 56, 57

-
- Кейтель В. - 26, 129
Кентржинський Б. - 135
Кестрінг - 8
Кизя Л. - 117
"Клим Савур" - див. Д. Клячківський-
Климів І. - 13, 14, 55
Клячківський Д. - 10, 16, 19, 22, 23, 32, 67-70, 79, 81, 83,
90, 139, 188, 205
Ковалевський Збігнев - 225
Ковальський В. - 38
Ковальський Ю. - 11
Ковпак С. - 4, 17, 37, 43, 75, 118, 145, 146, 147-149, 190,
195, 198, 201, 209, 213, 216, 219
Козак М. - 70, 79, 218
Коновалець Є. - 25, 103, 106, 150, 157
Корінець Д. - 80, 167
Корнієць Л. - 42, 195
Коробов Л. - 118, 130, 197
Коротченко Д. - 108
Косик В. - 9
Костомаров М. - 107
Кох Е. - 17, 37, 38, 41, 73-75, 183, 184, 187, 233
Крайнюков К. В. - 86
"Кропива" (В. Лукашук) - 165, 169
"Крук" (І. Климишин) - 51, 78, 80, 116, 166
Кубійсвич В. - 28, 184
Кузьминський О. - 38
Кузнєцов М. - 210
Кук В. ("Коваль") - 68, 70, 142
Курманович В. - 29
- Лазурко Р. - 33, 34
Лебедь М. - 13, 14, 15, 18, 23, 34, 49, 134, 228
Левицький М. ("Макаренко") - 79
Левкович В. - 73, 80, 88
"Легенда" - див. Климів І.
Ленін - 246
"Липей" (І. Рачок) - 148, 150

Литвіненко І. - 83
Литвінчук І. - 19, 62, 70, 78, 79, 80, 81, 82, 88, 98, 119,
226

Лівицький А. - 25, 26, 27, 91
Луцький О. - 66, 88, 150
Любимов-Гольденгерш - 122

Маївський Д. - 23, 64, 65
Макар Вас. - 44
Макар Вол. - 44
"Максим Рубан" -
див Лебедь М.
Маленков Г. - 117
Маликов С. - 195, 220
Манштейн Е. - 3
"Матвій" (С.Драницький) - 178

Матла З. - 23
Махно - 59
Мацієвич К. - 222
Медведєв Д. - 149, 219, 220
Медвідь М. - 13, 14, 70
Мельник А. - 26, 41, 51, 52, 55, 56, 96, 127, 170
Мельник Я. - 17, 200
Мирон Д. - 106
Мислиньський С. - 233
Михайлов Ф. - 213
Михайлович Драже - 112
Мірчук П. - 70, 117, 147, 148
Модель В. - 234
Молотов В. - 117

Надольський Є. - 148
Наумов М. - 44, 122, 213, 215
"Недоля" (Трохимчук) - 79
Нирко І. - 104

Оберлендер Т. - 27
Одуха А. - 202, 213

"Олег" - див. Якимчук М.
Олексенко С. - 199, 202, 215
Олійник П. - 53, 80, 85, 119, 169
Ольжич О. - 31
"Омелько" - див. Петренко Р.
Омельянович - Павленко М. - 29
Омелюсік М. - 83, 89, 96, 98, 119
"Остап" - див. Качинський С. -
Острроверха М. - 29, 31, 158, 160, 166, 172, 176, 194, 231,
233, 242
"Охрім" - див. Клячківський Д. -
Охрімович В. - 23

Павлишин Л. - 8, 13, 117
Паньківський К. - 28
Папен Ф. - 173
Паулус Ф. - 3
"Перебийніс" - див. Грицай Д. -
Перегійняк І. - 9, 116
Петренко Р. - 8, 20, 47, 83, 90, 212
Петрів В. - 25, 27, 29, 137
Плеханов Г. - 115
Позичанюк Й. - 176, 177, 179, 180
Полікарп - 72
Поліщук В. - 105, 125
"Поль" - див. Польовий Ф. -
Польовий О. - 88
Польовий Ф. - 91, 92
Пономаренко П. - 42, 111, 117, 212
Попудренко М. - 17
Прокоп М. - 114, 140, 171
Прокопюк - 219
Прюцман Г. - 156
"Пугач" (Гордійчук) - 79
Пятаков Г. - 126
Пютц - 5, 6

Радек К. - 143

-
- "Рен" (В.Мізерний) - 150
Ріббентроп І. - 26
Розенберг А. - 17, 26, 38, 40, 41, 65, 73-75, 128, 129, 184
"Рудий" - див. Стельмашук Ю. -
Руднев С. - 17, 43, 105, 121, 148, 190, 198, 201, 226, 233
"Рудящий" (І.Луцюк) - 79
Рузвельт Ф. - 111
- Сабуров О. - 4, 17, 95, 104, 127, 190, 195, 200, 202, 209,
213, 216, 218, 219
Савченко С. - 76, 77
Садовий В.В. - 114
Садовський М. - 25, 27, 29, 30
Самчук У. - 13, 54, 127, 133
Сатановський Р. - 130
Семенюк Н. - 78, 119
Сергійчук В. - 8
Сидор В. - 9, 11, 12, 18, 34, 68, 69, 83, 88, 119, 146, 158,
192, 195
Сиромолотний І. - 37, 75, 118, 195
Сисоєв П. - 89
Сікорський В. - 110, 111, 222, 232
Скоропадський П. - 76, 107, 108, 144.
"Смок" - див. Козак М. -
Содоль П. - 70, 83, 85
"Сом" - див. Івахів В. -
"Сонар" - див. Івахів В.
Сталін Й. - 42, 111, 117, 123, 131, 132, 171, 176, 192, 194,
198, 204, 235
Старинов І. - 215
Старух Я. - 13
Стахів Є. - 170
Стельмашук Ю. - 12, 19, 70, 80, 81, 88, 156, 188, 205
Степаняк М. - 23, 48, 64, 70, 140, 142, 228
Стецько Я. - 5
Стецюк Г. - 54,, 96, 149
Строкач Т. - 37, 75, 76, 77, 81, 97, 195, 197, 198, 199, 215
Стругар Владко - 199

Ступницький Л. - 73, 83, 91, 161
Сушко Р. - 49

"Тарас Бульба" - див. Боровець-Бульба Т. -
"Тарас Чупринка" -
див. Шухевич Роман -
Таратуга - 206
Твердохліб М. - 88
Тис Ю. - 34
Тіто Йосип Броз - 112, 199
Ткачук І. ("Олег") - 83
Томас М. - 242
Троцький Л. - 60
Тютюнник Ю. - 58

Федоров І. - 117, 206
Федоров О. - 17, 89, 94, 102, 118, 130, 167, 192, 193, 196,
200, 205, 207, 208, 216, 217, 219, 234
Фещенко-Чопівський І. - 222
Фредборг Арвід - 135

Хеніке - 234
Хмельницький Б. - 53, 98
Хомаєр Г., фон - 75
Хрущов М. - 37, 59, 108, 118, 130, 198, 204, 213, 215,
232, 235

"Циган" (П.Ципюк) - 78, 79

Чайковський А. - 118
Череваш - 203
Чередниченко В. - 65, 170
"Черник" - див. Казван Д.
Чепурний І. - 164
Черчіль У. - 171
"Чорноморець" - див. Басюк Є. -
"Чубчик" - див. Кедюлич І. -

Шанковський Л. - 32, 39, 52, 61, 62, 147, 149, 150, 151,
173, 177, 211, 214, 222, 223, 231

"Шелест" - див. Сидор В. -

Шептицький А. - 170, 242

Шитов І. - 53, 76, 104, 105, 125, 192, 200, 202, 203, 213,
228

Шкрябач Я. - 219

Штуль О. - 47, 49, 53, 127

Шум О. - 80, 157, 206

Шухевич Р. - 10, 12, 14, 18, 22, 23, 32, 36, 40, 48, 61, 64,
67, 69, 114, 123, 142, 143, 146, 172, 189, 220, 247

"Юрко" - див. Петренко Р. -

"Юрко" (Г.Рибак) - 80

Якимчук М. - 83

Якубовський В. - 88

"Ярема" - див. Семенюк Н.

Ярий Р. - 55

Яровий - 203

"Ярок" (Калинюк) - 79, 80

Яскевич Л. - 169

Яшан В. - 146, 147, 151, 152

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АК** - Армія крайова
ВІН - Вольность і Непідлеглость
ВЗОУН - Великий збір Організації українських націоналістів
ВО - Військова округа
ВІПЖ - Військова-польова жандармерія
ВШ - Військовий штаб
ВШВО - Військовий штаб військової округи
ГВШ - Головний військовий штаб
Гестапо-Таємна державна поліція Німеччини
ГК - Головна команда
ДНБ - Німецьке інформаційне агентство
ЗУЗ - Західні українські землі
КВШ - Крайовий військовий штаб
КП - Крайовий провід
НВЗОУН - Надзвичайний великий збір Організації українських націоналістів
НВРО - Народна-визвольна революційна організація
НКВС - Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ - Народний комісаріат державної безпеки
НКО - Народний комісаріат оборони
ОКВ - Верховне головнокомандування німецьких збройних сил
ОКХ - Верховне головнокомандування сухопутної армії Німеччини
ОУН - Організація українських націоналістів
ОУН(СД) - Організація українських націоналістів (державників-самостійників)
ОСУЗ - Осередньо-східні українські землі
ПдСУЗ - Південно-східні українські землі
ПЗУЗ - Північно-західні українські землі
ПУН - Провід українських націоналістів
Радварком - Рада народних комісарів

СБ - Служба безпеки
СД - Служба безпеки німецької націонал-соціалістичної партії
СІС - Розвідувальна служба Великої Британії
СКВ - Самооборонні кущові відділи
СРСР - Союз радянських соціалістичних республік
СС - охоронні загони націонал-соціалістичної партії

Німеччини

УВВ - Українське визвольне військо
УГВР - Українська головна визвольна рада
УНАКОР - Український народний козачий рух
УНР - Українська народна республіка
УНРА - Українська народно-революційна армія
УНРА - Українська національно-революційна армія
УНС - Українська народна самооборона
УПА - Українська повстанська армія
УПВ - Український партизанський відділ
УРСР - Українська радянська соціалістична республіка
УССД - Українська самостійна соборна держава
УПС - Українська пресова служба
УПЦ - Українська православна церква
УЧХ - Український червоний хрест
УЦК - Український центральний комітет
УШПР - Український штаб партизанського руху
ЦДАВО України - Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
ЦДАГО України - Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦК КП(б) - Центральний комітет комуністичної партії (більшовиків) України
ЦШПР - Центральний штаб партизанського руху

ЗМІСТ

Військово-політичне становище в Україні і плани ОУН (СД).....	3
Українські ініціативи збройної співпраці з Німеччиною. Дивізія СС "Галичина".....	25
Діяльність бандерівської ОУН щодо об'єднання розрізнених загонів і груп в єдиний бойовий організм.....	36
Створення УПА на Волині-Поліссі.....	58
Структура і керівні органи УПА. Заходи щодо кадрового і матеріально-технічного забезпечення бойових формувань.....	78
"Двофронтова" боротьба ОУН-УПА.....	103
Бойові дії УПА на протинімецькому фронті	116
Створення Української народної самооборони (УНС) в Галичині.....	145
Бої УПА з німцями восени 1943 р.....	155
Перші рейди УПА на схід за р. Збруч.....	164
Пошук нових зовнішньополітичних орієнтирів ОУН-УПА. Створення "національних" відділів в УПА.....	169
Зміни в тактиці УПА стосовно німців.....	181

УПА і червоні партизани.....	195
ОУН-УПА і поляки.....	222
Суспільно-політичний стан в запллі ОУН-УПА на зламі 1943/1944 рр.....	238
Примітки.....	248
Іменний покажчик.....	275
Список скорочень.....	284

Підписано до друку 25.03,99 Формат 60x84 1/16

Ум.друк.арк. 16,74 Обл.вид.арк. 17,28

Тираж 200 Зам. 74 1999р. Ціна договірна

Поліграф.д-ця Ін-ту історії України НАН України

Київ-1, Грушевського, 4